

ISSN : 2458-7680

E-ISSN : 2458-9705

KAREN

Karadeniz Teknik Üniversitesi
Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi

Karadeniz Technical University
The Journal of Institute of Black Sea Studies

Yıl/Year : 2019

Cilt/Volume : 5

Sayı/Number : 7

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
KARADENİZ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

KARADENİZ TECHNICAL UNIVERSITY
THE JOURNAL OF INSTITUTE OF BLACK SEA STUDIES

YIL / YEAR: 2019 CİLT / VOLUME: 5 SAYI / NUMBER: 7

Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü adına sahibi / Owned on behalf of Institute of Black Sea Studies by

Prof. Dr. Mehmet OKUR

Editörler / Editors

Dr. Öğr. Üyesi Yüksel KÜÇÜKER

Dr. Öğr. Üyesi Volkan AKSOY

Doç. Dr. Bahadır GÜNEŞ

Yayın Kurulu/ Editorial Board

Prof. Dr. David McDONALD / *Wisconsin Üniversitesi*

Prof. Dr. Dilek BEYAZLI / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*

Prof. Dr. Dmitry D. VASILIEV / *Rusya Bilimler Akademisi*

Prof. Dr. Gocha TSETSKHLADZE / *Melbourne Üniversitesi*

Prof. Dr. Haşim KARPUZ / *Karatay Üniversitesi*

Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*

Prof. Dr. Kadir SEYHAN / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*

Prof. Dr. Kemal ÜÇÜNCÜ / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*

Prof. Dr. Mehmet OKUR / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*

Prof. Dr. Mesut ÇAPA / *Ankara Üniversitesi*

Prof. Dr. Murat ARSLAN / *Akdeniz Üniversitesi*

Prof. Dr. Necmettin AYGÜN / *Aksaray Üniversitesi*

Prof. Dr. Rahmi ÇİÇEK / *Trabzon Üniversitesi*

Prof. Dr. Ramazan ÖZEY / *Marmara Üniversitesi*

Prof. Dr. R. SHUKUROV / *Lomonosov Moskova Devlet Üniversitesi*

Prof. Dr. Süleyman ERKAN / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*

Doç. Dr. Bahadır GÜNEŞ / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*

Doç. Dr. Bayram SEVİNÇ / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*

Doç. Dr. Emanuel PLOPEANU / *Constanta Üniversitesi*

Doç. Dr. Mustafa Zeki ÇIRAKLI / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*

Dr. Öğr. Üyesi Murat AŞÇI / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*

Dr. Öğr. Üyesi Volkan AKSOY / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*

Dr. Öğr. Üyesi Ülkü KÖKSAL / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*

Dr. Öğr. Üyesi Yüksel KÜÇÜKER / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*

Dil Sorumluları / Language Managers

Dr. Öğr. Üyesi Badegül CAN EMİR

Dr. Öğr. Üyesi Tuncer YILMAZ

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
KARADENİZ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

KARADENİZ TECHNICAL UNIVERSITY
THE JOURNAL OF INSTITUTE OF BLACK SEA STUDIES

Danışma Kurulu / Advisory Board

- Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*
Prof. Dr. Barış ÖZDAL / *Uludağ Üniversitesi*
Prof. Dr. Bernt BRENDEMOEN / *Oslo Üniversitesi*
Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ / *Uludağ Üniversitesi*
Prof. Dr. Enis ŞAHİN / *Sakarya Üniversitesi*
Prof. Dr. Faruk BİLİCİ / *Paris-Sorbonne Üniversitesi*
Prof. Dr. Feridun EMECEN / *29 Mayıs Üniversitesi*
Prof. Dr. Hakan KIRIMLI / *Bilkent Üniversitesi*
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU / *Ondokuz Mayıs Üniversitesi*
Prof. Dr. İlhan EKİNCİ / *Ordu Üniversitesi*
Prof. Dr. Mehmet ÇOĞ / *Samsun Üniversitesi*
Prof. Dr. Mehmet TEZCAN / *Uludağ Üniversitesi*
Prof. Dr. Mehmet ZAMAN / *Atatürk Üniversitesi*
Prof. Dr. Mirian MAKHARADZE / *Tiflis Devlet Üniversitesi*
Prof. Dr. Nedim İPEK / *Ondokuz Mayıs Üniversitesi*
Prof. Dr. Oktay BELLİ / *İstanbul Üniversitesi*
Prof. Dr. Osman KARATAY / *Ege Üniversitesi*
Prof. Dr. Peter Benjamin GOLDEN / *Rutgers Üniversitesi*
Prof. Dr. Selçuk URAL / *Kafkas Üniversitesi*
Prof. Dr. Sergey P. KARPOV / *Lomonosov Moskova Devlet Üniversitesi*
Prof. Dr. Ülkü ELİUZ / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*
Doç. Dr. Sanem ÖZEN TURAN / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*
Doç. Dr. Sezai BALCI / *Giresun Üniversitesi*
Doç. Dr. Şahin DOĞAN / *Akdeniz Üniversitesi*
Doç. Dr. Yalçın SARIKAYA / *Giresun Üniversitesi*
Dr. Öğr. Üyesi Ferdi KESİKOĞLU / *Bülent Ecevit Üniversitesi*
Dr. Öğr. Üyesi Osman EMİR / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*
Dr. Öğr. Üyesi Serkan DEMİREL / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*
Öğr. Gör. Veysel USTA / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*

KAREN Index Copernicus, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Central and Eastern European Online Library, International Institute of Organized Research (I2OR), Academic Resource Index, MLA International Bibliography, Türk Eğitim Endeksi, Eurasian Scientific Journal Index (ESJI), AcademicKeys, International Innovative Journal Impact Factor (IIJIF), ASOS Indeks, Scientific Indexing Services (SIS) ve SOBIAD indeksleri tarafından taranan uluslararası hakemli akademik bir dergidir ve senede iki kez yayımlanır. Dergide yayımlanan makalelerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

KAREN is an international peerreviewed journal indexed by Index Copernicus, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Central and Eastern European Online Library, International Institute of Organized Research (I2OR), Academic Resource Index, MLA International Bibliography, Türk Eğitim Endeksi, Eurasian Scientific Journal Index (ESJI), AcademicKeys, International Innovative Journal Impact Factor (IIJIF), ASOS Index and Scientific Indexing Services (SIS) and SOBIAD and published twice in each year. Authors are responsible for the content of their work.

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
KARADENİZ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

KARADENİZ TECHNICAL UNIVERSITY
THE JOURNAL OF INSTITUTE OF BLACK SEA STUDIES

Sayfa Düzeni / Page Layout

Dr. Öğr. Üyesi Yüksel KÜÇÜKER

Düzeltili / Redaction

Doç. Dr. Bahadır GÜNEŞ

Yazışmalar / All Correspondence

Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü
Karadeniz Teknik Üniversitesi,
Kanuni Kampüsü, 61080, Trabzon / Türkiye

Institute of Black Sea Studies
Karadeniz Technical University,
Kanuni Campus, 61080, Trabzon / Turkey

Tel: +90 462 377 42 37
Fax: +90 462 325 86 88
<http://www.ktu.edu.tr/karen>
<http://dergipark.gov.tr/karen>
karen@ktu.edu.tr
karen.dergiler@gmail.com

ISSN: 2458-7680
E-ISSN: 2458-9705

Haziran / June 2019, Trabzon, TÜRKİYE

Baskı / Printing

Karadeniz Teknik Üniversitesi Matbaası
Tel: +90 462 377 21 44

İÇİNDEKİLER / CONTENTS*

Ahmet Nafiz ÜNALMIŞ - Şafak OĞUZ <i>Karadeniz’de Rusya-ABD Rekabeti ve Ukrayna Krizi</i> Russian-US Competition in the Black Sea and the Ukrainian Crisis	1-10
Yasemin DOĞAN <i>Trabzon’da Yaşayan Afganistan Uyruklu Sığınmacıların Göç Deneyimleri ve Sorunları</i> Migration Experiences and Problems of Asylum Seekers who Belong to Afghanistan Nationality and Lives in Trabzon	11-29
Mustafa ZENGİN <i>Karadeniz Türk Balıkçılığının Yüz Yıllık Tarihine Genel Bir Bakış</i> A General Approach to Centurial History of Turkish Black Sea Fisheries	31-67
Merve KARAÇAY TÜRKAL - Rıdvan PALANCI <i>Gümüşhane Yöresinde Türk Kozmolojisinin ve Eski Türk İnancının İzleri</i> The Traces of Turkish Cosmology and Old Turkish Belief in the Province of Gumushane	69-83
Hüseyin KAYHAN <i>Selçuklular Devrinde Kırım’ın Sosyal, Kültürel, Ekonomik ve Dinî Gelişimine Bir Bakış</i> A Look at the Social, Cultural, Economic, and Religious Development of Crimea During the Seljukian Era	85-98
Arda BAŞ <i>Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün Karabük Ziyareti 1938</i> President Ismet İnönü’s Visit to Karabuk of 1938	99-111
DÜZELTME/CORRECTING	
Süleyman ÇİĞDEM - Osman EMİR - Hüseyin İLHAN Kaynakça Düzeltmesi	113-114
KAREN Yayın İlkeleri / Guideline of the KAREN	

* Bu sayıda yayımlanan makalelerin tamamı araştırma makalesidir.

Ünalmiş, Ahmet Nafiz - Oğuz, Şafak, “Karadeniz’de Rusya-ABD Rekabeti ve Ukrayna Krizi”,
Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 5/7, ss.1-10.
DOI: 10.31765/karen.584055

KARADENİZ’DE RUSYA-ABD REKABETİ VE UKRAYNA KRİZİ*

Ahmet Nafiz ÜNALMIŞ** - Şafak OĞUZ***

* Araştırma makalesidir.

** Dr. Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi,
E-Posta: nafizunalmiş@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5043-6396,

*** Dr., ANKASAM,
E-Posta: safakoguz76@yahoo.com.tr
ORCID: 0000-0001-6758-175X

Anahtar Kelimeler: Karadeniz, Kırım, Ukrayna Krizi, Montrö Sözleşmesi, Gürcistan.

Keywords: Black Sea, Crimea, Ukrainian Crisis, Montreux Convention, Georgia.

Gönderim Tarihi: 17.04.2019
Kabul Tarihi: 28.04.2019

Öz: Batılı devletler ve Rusya Federasyonu arasında Doğu Avrupa, Kafkasya ve Karadeniz bölgesine yönelik rekabet 2014 yılında başlayan Ukrayna Krizinden bu yana daha da artmıştır. NATO’nun Soğuk Savaş’ın sona ermesinden bu yana Rusya’nın sınırlarına doğru genişleme gayreti ve özellikle Gürcistan ve Ukrayna’nın ittifaka üyeliklerine yönelik ısrarcı tutumu, Rusya’nın bu konuyu ulusal güvenliğine karşı önemli bir tehdit olduğunu vurgulayacak şekilde sert tepkisine yol açmıştır. ABD’nin Avrupa Aşamalı Uyarlanabilir Yaklaşım (EPAA) projesine yönelik çabaları ve nihayet Orta Menzilli Nükleer Silahlar Anlaşmasından (INF) çekilmesi bölgedeki durumu daha da zorlaştırmıştır. Her iki taraf da nükleer kabiliyete sahip savaş uçaklarının konuşlandırılması dahil Karadeniz’deki askeri varlıklarını önemli ölçüde artırmışlardır. Bir yandan NATO üyesi, diğer yandan da Rusya’nın önemli bir ortağı konumunda olan Türkiye ise bir denge politikası yürüterek batılı devletlerin 1936 Montrö Boğazlar Sözleşmesi’ni revize etme çabalarını geri çevirmeye gayret etmektedir. Bu çalışma NATO ve ABD ile Rusya arasındaki Karadeniz’e yönelik çetin rekabeti ve Ukrayna krizinin bu rekabete isini analiz etmektedir.

RUSSIAN-US COMPETITION IN THE BLACK SEA AND THE UKRAINIAN CRISIS

Abstract: The competition between western states and Russian Federation in Eastern Europe, in Caucasia and in the Black Sea has been aggravated since the Ukrainian crisis started in 2014. NATO’s efforts to expand towards Russian borders since the end of the Cold War, especially its insistence for the membership of Georgia and Ukraine, resulted in the harsh reaction by Russia underlining that Russia regards membership of Ukraine and Georgia as a

main threat against its national security. US efforts for European Phased Adaptive Approach (EPAA) project and finally US withdrawal from the INF Treaty also aggravated the situation in the region. Both sides reinforced their military presence in the Black Sea to a great extent, including deployment of nuclear capable fighters. Turkey, as a NATO ally and an important partner with Russia, has been pursuing a balance policy especially focusing on the reversing the efforts of western states to revise 1936 Montreux Convention. This article analyses the fierce competition between NATO/US and Russia in the Black Sea and the impacts of the Ukrainian crisis on the competition.

Giriş

Tarih boyunca Türk-Rus rekabetine ev sahipliği yapan Karadeniz Soğuk Savaş boyunca genel olarak Sovyetler Birliği'nin nüfuz alanında kalmış ve nispeten sakin bir dönem yaşamıştır. Devletler genel olarak 1936 yılında imzalanan ve ticaret ve savaş gemilerinin boğazlardan geçiş koşullarını belirleyen ve bu gemilerin Karadeniz'de bulunma sürelerini kısıtlayan 1936 Montrö Boğazlar Sözleşmesine sadık kalmışlardır. Bu durum Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında Karadeniz'de önemli bir sorun yaşanmasını ve bu konuda herhangi bir kriz çıkmasını engellemiştir.

Soğuk Savaşın sona ermesinden sonra ABD, Sovyetler Birliği'nin etkisinden çıkan birçok bölgede olduğu gibi, Karadeniz'de de söz sahibi olmaya yönelik çabalarını artırmaya başlamıştır. Karadeniz'in Orta Asya bölgesindeki doğal kaynakların Avrupa'ya taşınmasında önemli bir güzergâh olması ve Rusya güzergahına önemli bir alternatif teşkil etmesi batılı devletlerin Karadeniz'e odaklanmasına neden olmuştur. Bu süreçte Gürcistan ve Ukrayna da Rusya'ya alternatif enerji güzergahında öne çıkan devletler olmuştur.

NATO'nun 1999 yılından başlayarak Rusya'ya doğru genişleme çalışmaları "yakın çevresinde" tekrar söz sahibi olmayı hedefleyen Rusya'nın sert tepkisine neden olmuştur. Her ne kadar ittifak ve Rusya arasında çeşitli alanlarda iş birliği göze

çarpsa da NATO'nun Kafkasya, Karadeniz ve Ukrayna hattından kendisini çerçeveleme politikasına karşı çıkan Rusya, özellikle Ukrayna ve Gürcistan'ın ittifaka üyeliklerini kırmızı çizgisi olarak ilan etmiştir. Nitekim 2008 Bükreş Zirvesinin her iki devlete de üyelik yolunu açması Rusya'nın tepkisini çekmiş ve Rusya bir yandan Gürcistan'ı işgal ederken diğer yandan Güney Osetya ve Abhazya'nın bağımsızlığını tanıyarak Gürcistan'ın NATO ve AB'ye üyelik sürecini sekteye uğratmıştır.

2013 yılı sonlarında Ukrayna'da Rusya yanlısı hükümete karşı yapılan gösteriler ve sonrasında yaşananları batılı devletlerin kendi arka bahçesine müdahalesi olarak algılayan Ruslar Kırım'ı işgal ve ilhak ederken Ukrayna'nın doğusunda mevcut hükümete karşı halkın ayaklanmasını sağlayarak bölgede yeni bir dondurulmuş çatışma alanı yaratmıştır. Böylece bölge devletlerine saflarını belirlemeleri konusunda ikazda bulunmuştur.

Ukrayna Krizi bölgedeki diğer sorunlar ile birlikte ele alındığında krizi derinleştirmiştir. ABD ve NATO'nun füze savunma sistemine yönelik çalışmaları, Rusya'nın buna karşı yeni füze ve füze savunma hamleleri gibi gelişmeler üzerine bu krizin yaşanması ve nihayet ABD ve Rusya'nın Orta Menzilli Nükleer Kuvvetler (INF) sözleşmesinden çekilmeleri Karadeniz'i tehlikeli bir rekabet alanına çevirmiştir.

Çok uzun zamandır barışın hâkim olduğu Karadeniz bir anlamda yeni dönemin NATO/ABD ve Rusya rekabetine ev sahipliği yapmaya başlamıştır. Rekabette nükleer silahların rol oynamaya başlaması ise tehlikenin boyutlarını ortaya koymaktadır. Kırım'daki askeri üslerin modernizasyonu ve bu bölgeye nükleer silah kabiliyetli uçakların ve füzelerin yerleştirildiği iddiaları yeni dönemde Karadeniz'in güvenliğinde öne çıkan unsurlar olmuştur. Tehlike ve gerginlik her geçen gün artmaktadır.

Üyesi olduğu ittifak ile son dönemde ikili ilişkilerinin üst düzeye çıktığı Rusya arasındaki rekabette iki taraf arasında kalan

Türkiye ise gerginliğin azaltılmasına yönelik büyük gayret göstermektedir. Başta ABD olmak üzere batılı devletlerin Karadeniz'deki varlıklarını artırmak amacıyla 1936 Montrö Sözleşmesinin değiştirilmesine yönelik gayretleri Karadeniz'i bir barış havzası olarak tutma gayretindeki Türkiye'nin Montrö konusundaki sert tutumundan vazgeçirememiştir. Türkiye Montrö konusundaki kararlılığını büyük bir başarı ile sürdürmektedir.

1. Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Karadeniz'de Yaşanan Mücadele

Sovyetler Birliği Soğuk Savaş dönemi boyunca Varşova Paktı üyesi Bulgaristan ve Romanya ile Sovyetler Birliği'nin birer parçası olan Ukrayna ve Gürcistan sayesinde tüm Karadeniz'i sadece Türkiye ile paylaşmış ve bölgenin büyük bölümüne hükmetmiştir. Montrö Sözleşmesi'nin Karadeniz'e kıyası olmayan devletlere getirdiği sınırlamalar ise batılı devletlerin bölgeye nüfuzunu engellemiştir. NATO ancak Türkiye sayesinde Karadeniz'de varlık gösterebilmiştir.¹

Ancak Rusya, Varşova Paktı ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bu üstünlüğünü kaybetmiştir. Rusya'nın elinde sınırlı bir sahil kalmıştır. Soğuk Savaş döneminde irili ufaklı mevcut deniz üslerinden sadece birkaçına nüfuz edebilir hale gelmiştir. Bunlardan en önemlisi olan ve Ukrayna'nın hakimiyetinde kalan Kırım'daki donanma üssü ise Rusya için en büyük kayıplardan birisi olmuştur. Nitekim Ukrayna hükümeti ile yaklaşık 5 yıl kadar süren zorlu müzakereler neticesinde bu üsün akıbeti konusunda bir karar verilmiştir. Ukrayna'nın Bağımsız Devletler Topluluğu çerçevesinde Rusya güdümünde kalması Rusya'nın elini güçlendirmiş ve Karadeniz'deki varlığını devam ettirmesi daha

da kolaylaşmıştır. Gürcistan'ın da 1993 yılında topluluğa dahil olması ile Rusya'nın etki alanı daha da genişlemiştir.

Soğuk Savaşın sona ermesi Sovyetler Birliği ve ABD arasındaki rekabeti Rusya ve ABD güdümündeki NATO rekabetine bırakırken, Karadeniz taraflar arasındaki güç mücadelesinde eski dönemlere nispeten daha önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Ruslar yüzyıllar boyunca sıcak denizlere inme politikasında kilit taşı rolündeki Karadeniz'e daha fazla önem atfetmeye başlarken², Soğuk Savaş döneminden beri Rusya'yı çerçeveleme politikasına odaklanan ABD için Karadeniz çok daha önemli bir hale gelmiştir.

Polat'ın ifadesi ile "Avrupa ile Asya arasında paha biçilmez bir transit koridoru olması, enerji ulaşım hatlarını üzerinde buldurması, Hazar Havzası enerji kaynaklarına yakın olması, Orta Asya'ya ve genişletilmiş Orta Doğu'ya açılan kapılardan en önemlisini oluşturması ve Rusya'yı güneyinden çerçevelemesi açısından Soğuk Savaş sonrasında Karadeniz'in önemi daha da artmıştır."³ Najslova ise olaya daha çok ekonomik olarak bakmakta ve Karadeniz'in ABD, Rusya ve Avrupa Birliği arasında özellikle enerji kaynaklarının önemli rol oynadığı ve jeopolitik bir rekabetin yaşandığı bir bölge haline geldiğini ifade etmektedir.⁴

Rusya 2004 yılında Bulgaristan ve Romanya'yı NATO'ya kaptırarak batı bloğunun Karadeniz'de daha fazla söz sahibi olmasına göz yumarken her ne kadar rahatsız olsa da ittifakın bölgede artan faaliyetlerine çok ses çıkarmamıştır. Karadeniz artık üç NATO devletine birden kıyı sağlarken Montrö Sözleşmesinin NATO devletleri için getirdiği sınırlamalar daha da gevşemiştir. Bu dönemde Rusya ve NATO arasındaki ilişkiler önemli gelişmeler kaydetmiştir. Karadeniz'in Avrupa'ya doğalgaz ve

¹ Bu dönemde Karadeniz'e kıyası olan tek NATO devleti Türkiye'nin Montrö Boğazından kaynaklanan herhangi bir tonaj ya da zaman sınırlamaması bulunmaktaydı. Bu yüzden Türk Deniz Kuvvetlerine ait bir-

likler aynı zamanda NATO'nun bölgedeki Montrö Sözleşmesi sınırlamalarına bağlı olmayan yegâne NATO unsurları olmuştur.

² Carr and Flenley, 2007: 50.

³ Polat, 2017: 56.

⁴ Najslova, 2010: 29.

petrol taşımacılığında temel güzergâh haline gelmesi NATO'nun Avrupalı devletleri ile Rusya arasındaki ilişkileri daha da derinleştirirken ABD ile Rusya arasındaki rekabeti daha da artırmıştır.

Karadeniz bu dönemde batılı devletler ve Rusya arasında güvenlik alanında olduğu gibi ekonomik anlamda da büyük bir rekabete sahne olmaya başlamıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemde Karadeniz enerji nakil hatlarında geçiş noktası haline gelmiştir. Artan bu enerji hatları bölge ve bölge dışı ülkeleri arasında boru hattı savaşını başlatmıştır.⁵ Orta Asya devletlerinden çıkan doğalgaz ve petrolün Avrupa'ya taşınma sürecinde Karadeniz batılı devletler için Rusya'yı bypass etme sürecinde önemli bir rol oynarken Rusya sürecin dışında bırakılmamak için Karadeniz'deki nüfuzunu korumaya ve batılı devletlerin etkisini kırmaya odaklanmıştır.

Soğuk Savaş sonrasında Karadeniz'de diğer bölge ülkelerinin Rusya'yı tehdit olarak algılamaları ve bu tehdidin önlenmesi için bölgenin güvenliğini uluslararasılaştırma, yani bölgenin güvenliğine kıyası olmayan daha fazla devletin müdahale çabaları ABD'nin Karadeniz'de güvenlik boşluğu olduğu düşüncesiyle birleşince tartışmalar başlamıştır.⁶ Bu dönemde NATO'ya yeni üye olan Romanya ve Bulgaristan Rus ve Türk egemenliğinde olduğuna inandığı Karadeniz'de, etkinlik sağlayabilmek için AB ve ABD'yi bölgeye çekmeyi hedeflemişlerdir.⁷

Türkiye ise bölgedeki mevcut durumu korumaya yönelik gayretlerini artırmıştır. Bu amaçla Akdeniz ve Ege'ye göre nispeten istikrarın ve güvenliğin daha fazla olduğu Karadeniz'de ekonomik ve güvenlik alanlarında iki önemli hamle başlatarak bölgenin istikrarına katkı sağlamıştır. Öncelikle 1992 yılında Karadeniz Ekonomik İşbirliği

(KEİ) örgütünün kurulmasına öncülük ederek bölge ülkeleri arasında ekonomik temelli bir işbirliği sağlanmasını amaçlamıştır. Türkiye'nin öncülük ettiği birlik her ne kadar öngörüldüğü kadar başarılı olmasa da Karadeniz'e kıyası olan devletler arasında diyalog için önemli bir platform oluşturmuştur. Türkiye KEİ vasıtası ile bir yandan Rusya ile diplomatik ilişkilerini muhafaza etme ve geliştirmeyi hedeflerken diğer yandan bölgedeki etkinliği artırmaya yönelik yeni imkanlar peşine düşmüştür.⁸

Diğer taraftan Türkiye 2001 yılında Karadeniz'e kıyası olan devletlerin askeri birliklerinden oluşan Karadeniz Birliği (BLACK-SEAFOR) kurulmasında aktif rol oynayarak Karadeniz'in güvenliğinin bölge ülkelerinin iş birliği ile sağlanması ve diğer güçlerin bölgeye müdahalesini engellemeyi hedeflemiştir. Türkiye ayrıca ABD'nin Akdeniz'de yürütülen Etkin Çaba Harekati'nin Karadeniz'e genişletme teklifine ısrarla karşı çıkarak yabancı devletlerin Karadeniz'e müdahalesini ve Karadeniz'e kıyası olmayan devletlerin Karadeniz'de bulunma süreleri ile gemilerin sayı ve tonajlarını sınırlayan Montrö Boğazlar Sözleşmesinin sorgulanmasını da engellemek istemiştir.⁹

2. Rusya-Gürcistan Savaşı ve değişen güç dengesi

NATO ve Rusya arasındaki görece bahar havası NATO'nun Ukrayna ve Gürcistan'ın ittifaka üyelik ısrarı ile bozulma sürecine girmiştir. Rusya'yı çerçeveleme politikasında Ukrayna ve Gürcistan'ın batı safına geçmesini önceliğe alan ittifak bu iki devletin üyeliğinde önemli adımlar atmışsa da Rusya sert söylemlerden daha fazlasını yapmamıştır. Ancak ittifakın 2008 Aralık ayında yaptığı Bükreş zirvesinde bu iki devletin üyeliğine yönelik söylemler ve zirve bildirgesindeki kararlılık ifadesi¹⁰

⁵ Ayhan, 2015: 10.

⁶ Polat, 2017: 62.

⁷ Erol ve Demir, 2012: 11.

⁸ Manoli, 2012: 102.

⁹ Kelkitli, 2017: 68.

¹⁰ Rusya'nın tüm itirazlarına ve uyarılarına rağmen 2008 Bükreş Zirvesi Sonuç Bildirisinde müttefikler

Ukrayna ve Gürcistan'ın üyelik isteklerinin memnuniyetle karşılandığı ve üye devletlerin Gürcistan ve Ukrayna'nın gelecekte NATO'nun üyesi olması konusunda karar verdiklerini ifade etmişlerdir. Bkz. Buharest Summit Declaration, 2008.

Ukrayna ve Gürcistan'ın üyeliğini bir anlamda ulusal güvenliği için kırmızı çizgi ilan eden Rusya'nın sabrını taşıran son damla olmuştur.

Nitekim batılı devletlerin ve özellikle ABD'nin doldurmasına gelen Shaakashvili, seçim döneminde verdiği ülkesinin toprak bütünlüğünü sağlama sözünü yerine getirmek için harekete geçip Güney Osetya ve Abhazya'ya askerî harekât düzenleyerek aslında Putin'in arayıp da bulamadığı fırsatı altın tepside sunmuştur. Gürcü birliklerinin Güney Osetya'ya askerî bir operasyon düzenlenmesi üzerine Rusya bölgede uzun süredir bulunan Rus Barış Gücü Birliklerinin tehdit altında olduğu iddiası ile hem Güney Osetya hem de Abhazya'ya birliklerini göndermiş ve bu bölgeleri kontrol altına almıştır.

Rusya ayrıca Gürcistan'a karadan, havadan ve denizden harekât başlatmıştır. Beş gün süren Rusya-Gürcistan savaşında başkent Tiflis'in 40 km yakınına kadar tanklarını gönderen Rusya aslında Gürcistan ya da Shaakashvili hükümeti nezdinde ABD ve NATO'ya mesaj göndermiştir.¹¹ Havadan Gürcistan şehirlerini bombalayan, karadan Gürcistan'ı işgal eden ve denizden Gürcü sahillerini ablukaya alan Rusya batılı devletlere sözlü olarak anlatamadığı "yakın çevre" politikasını askerî harekât ile anlatma yoluna gitmiştir. Rus hükümeti bir yandan Kafkasya diğer yandan da Karadeniz üzerinden kısıp alınmasını engellemek için her türlü riski göz önüne alacağını ve savaşmaktan çekinmeyeceğini açıkça ortaya koymuştur.

Rusya böylece bir yandan tıpkı Bulgaristan ve Romanya'da olduğu gibi Gürcistan sahillerinde NATO gemilerinin ve üslerinin varlığını engellerken, diğer yandan bağımsızlığını desteklediği Abhazya'daki askerî varlığını artırmıştır. Rusya Ochamchire deniz üssünü yenileyerek Karadeniz'deki varlığını güçlendirmiştir. Hatta Rusya'nın bölgeye yerleştirdiği radarlar ile sadece

Abhazya sahillerini değil tüm Gürcistan sahillerini kontrol altına aldığı iddia edilmiştir.¹² Rusya ayrıca Abhazya ile yaptığı sözleşmeler neticesinde kara ve hava birlikleri için de askerî üsler kazanmıştır.

NATO ve ABD'nin zayıf tepkisi ve Gürcistan'a yönelik sembolik destekten öteye geçmemesi bölgede batılı devletlere bel bağlamayı aklından geçiren devletler için önemli bir ders olmuştur. Rusya bu hamlesi ile aslında bölgede söz sahibinin kendisi olduğunu tüm dünyaya açıkça göstermiştir. Rus İzvestiya gazetesinde yer alan bir makalede belirtildiği şekilde "Rusya'nın Gürcistan hamlesi ile Güney Osetya ve Abhazya'yı tanıması Rusya'ya Soğuk Savaşın sona ermesinden beri yer almadığı büyük jeopolitik oyuna tekrar katılmasını sağlamıştır."¹³ Bu hamle Kafkasya'da olduğu kadar Karadeniz bölgesinde de Rusya'nın etkinliğini artırmış ve NATO'nun Gürcistan özelinden Karadeniz'de etkisini genişletme stratejisini boşa çıkarmıştır.

Rusya-Gürcistan Savaşı döneminde Türkiye bir yanda NATO ve Rusya arasında kalırken diğer yandan ABD'nin Karadeniz'e gönderdiği gemilerin Montrö Boğazlar Sözleşmesi kapsamındaki kalış süresi konusunda ABD ve Rusya arasında yaşanan gerginliği yatıştırma çabasına girmiştir. Öyle ki Rusya'nın tepkileri karşısında Türk Dışişleri Bakanlığı Montrö Boğazlar Sözleşmesinin temel prensiplerini uluslararası kamuoyuna hatırlatma ihtiyacı hissetmiştir.¹⁴ Özellikle ABD'nin insani yardım amaçlı olduğu belirtilse de Montrö Boğazlar Sözleşmesinde öngörülen tonajlardan daha fazla tonajdaki savaş gemilerini boğazlardan geçirme çabaları Türkiye'nin kararlılığı sonucunda başarılı olmamış ve ABD yardımlarını İspanyol kargo gemileri ile geçirmek zorunda kalmıştır.¹⁵ Türkiye'nin Montrö Sözleşmesinin kurallarına bağlılığı ise en çok Rusya'yı memnun etmiştir.

¹¹ Berryman, 2011: 234.

¹² Rukhadze, 2013.

¹³ Nikonov, 2011.

¹⁴ Kelkitli, 2017: 69.

¹⁵ Ergan, 2008.

NATO ve özellikle de ABD, Gürcistan'ın Güney Osetya ve Abhazya'ya yönelik askerî harekâtını desteklemiş olsa da Rusya'nın Gürcistan'ı işgali ve bu iki ayrılıkçı bölgenin bağımsızlığını tanıması karşısında etkili bir tepki gösterememiştir. Hatta NATO Rusya ile ilişkilerini hızlı bir şekilde düzeltme yolunu seçmiştir. Rusya henüz Fransa Cumhurbaşkanı Sarkozy'nin AB Dönem Başkanı olarak arabuluculuk ettiği ve Gürcistan Savaşını sona erdiren anlaşmada öngörülen koşulları yerine getirmeden ilişkiler eski düzeyine dönmüştür. Ancak gelişmeler batılı devletlerin beklediği yönde ilerlememiştir. NATO'nun bir anlamda Gürcistan'da yaptığı hatalar yaklaşık altı yıl sonra Ukrayna krizinin ortaya çıkmasına yol açmıştır.¹⁶

3. Rusya-Ukrayna Savaşı ve Rusya'nın Karadeniz'de Üstünlüğünü Artırması

2013 yılının Kasım ayında Ukrayna sokaklarında mevcut Rus yanlısı hükümete karşı büyük bir gösteri hareketi başlamıştır. Başta ABD olmak üzere batılı devletlerin büyük bir destek sağladığı aşikâr olan gösteriler sonucu Rusya yanlısı Devlet Başkanı Viktor Yanukoviç Ukrayna'yı terk etmek zorunda kalmıştır. Doğu Avrupa ülkelerini batıya kaptırma hatasını yapan ancak Gürcistan'da bu yanlısını tekrarlamayan Rusya, Ukrayna ve özellikle de Kırım için aynı hatayı yapmamış ve Rus nizami ve gayri nizami harp birlikleri hızlı bir şekilde Kırım'da boy göstermeye başlamıştır.

Batılı devletlerin ve özellikle de NATO'nun "karma savaş" ya da "hibrit savaş" olarak nitelendirdiği savaş yöntemleri ile Kırım'ı işgal eden Rusya¹⁷ askerî üslerdeki Ukrayna askerlerini Rusya tarafına geçmeye ya da Kırım'ı terk etmeye zorlayarak bölgedeki tüm askerî tesisleri ele geçirmiştir. Özellikle kendisi için hayati öneme sahip Sivastopol deniz üssünü hızlı bir şekilde ele geçirip Kırım'ı denizden kontrol altına almıştır.

Diğer yandan Rus yanlısı eski bir sigara kaçakçısı olan Sergey Valeryeviç Aksyonov kontrolündeki gruplar Kırım meclisini işgal etmiş ve Aksyonov yapılan gizli oturumda Kırım parlamentosu tarafından Başbakan olarak seçilmiştir. Rus işgalinden sonra Kırım sokaklarında Ukrayna yanlısı gösteri yapan topluluklar birkaç gün içerisinde ortadan kaybolmuş ve kontrol tamamen Rus birlikleri ve Rusya yanlılarına geçmiştir.

Kırım parlamentosu ayrıca bağımsızlık için referandum yapılmasını kararlaştırmıştır. Nitekim 17 Mart 2014 tarihinde yapılan referandum da % 96.8 oy oranı ile Kırım halkının bağımsızlıktan yana oy kullandığı iddia edilmiştir. Kırım parlamentosu referandumun hemen arkasından Rus hükümetine başvurarak Rusya'ya bağlanmak talebinde bulunmuştur.¹⁸ Rusya Kırım parlamentosunun çağrısına olumlu yanıt vermiş ve 21 Mart 2014 tarihinde Kırım Rusya'ya katılmıştır.

Rusya'nın kararına batılı devletlerin ve örgütlerin tepkisi sert olmuştur. Dönemin NATO Genel Sekreteri Rasmussen ittifakın uluslararası hukuku hiçe sayan Rusya'nın bu kararını tanımayacağını ifade etmiştir.¹⁹ AB yasadışı ve geçersiz referandumun tanınmayacağını ve Kırım'ın Rusya'ya ilhakını tanımayacaklarını ifade etmiştir. İngiltere Dışişleri Bakanı William Hague Rusya ile planlanan ortak askerî tatbikatların iptal edildiğini duyururken, Polonya'ya giden ABD Başkan yardımcısı Joe Biden Rusya'nın uluslararası kamuoyu nezdinde yalnız kaldığını iddia etmiştir.²⁰ Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu da Kırım'ın işgalinin tanınmayacağını ifade ederek Türkiye'nin tavrını ortaya koymuştur.

Soğuk Savaş sonrası ilk defa bir Avrupa ülkesinde sınırların başka bir devlet lehine savaş yolu ile zorla değiştirilmesi, son dönemde bir yandan Ukrayna ve Gürcistan ile üyelik ilişkilerini geliştirirken diğer yandan Rusya ile iş birliğine odaklanan NATO

¹⁶ Oguz, 2015: 6.

¹⁷ Erol and Oguz, 2015: 262.

¹⁸ Hacıoğlu, 2014.

¹⁹ Rasmussen, 2014.

²⁰ Walker and Traynor, 2014.

ve Avrupa'nın güvenliği için bir dönüm noktası olmuştur. Eski Genel Sekreter Rasmussen'in ifadesi ile ittifak için "alarm zili" çalmasına yol açan²¹ bu hamle sonucunda NATO Rusya tehdidi ile daha iyi mücadele edebilmek için "Hazırlık Eylem Planı" adı altında bir dizi yapısal ve işlevsel değişim kararı almıştır.²² Yakın tehdit altında bulunan müttefiklerin desteklenmesini sağlayan Güvence Tedbirleri ve özellikle de uzun vadeli ve yapısal değişimler öngören Uyum Tedbirleri olarak iki temel bölümden oluşan plan ile Yeni NATO'nun temelleri atılmıştır.²³

NATO'nun aldığı kararların önemli bir bölümü Doğu Avrupa ve Karadeniz bölgesini kapsamaktadır. Alınan bu kararlar neticesinde Doğu Avrupa ülkelerine çok sayıda birlik ve tesis kaydıran ittifak, deniz güvenliği konusunda Karadeniz'deki faaliyetlerini artırmaya karar vermiştir. Nitekim Karadeniz'e kıyısı olan Romanya ve Bulgaristan'a dönüşümlü olarak uluslararası birlik kurulması kararı alınmıştır. NATO'nun herhangi bir Rus saldırısına ilk müdahaleyi yapacak hızlı reaksiyon birliklerinin yapısı daha da etkin hale getirilmiş ve yeni kurulan birlik ve karargahlarla desteklenmiştir. Yeni birliğin yapısında deniz unsurları önemli bir yer tutmuştur.

Diğer yandan Doğu Avrupa devletlerinin hava sahalarında devriye gezen savaş uçağı sayısında artışa gidilerek Karadeniz'de meydana gelebilecek herhangi bir olaya müdahale hızı geliştirilmiştir. NATO'nun Akdeniz, Baltık Denizi ve Karadeniz'de sürekli olarak devriye gezen deniz birlikleri nitelik ve nicelik olarak desteklenirken Karadeniz'de devriyeye özel önem verilmiştir. Ayrıca ittifakın Karadeniz'deki tatbikat sayıları artırılmış ve daha fazla birliğin tatbikata katılması sağlanmıştır. Karadeniz'de aynı anda daimi olarak dört

savaş gemisinin devriye gezmesi öngörülmüştür.²⁴

NATO'nun bu hamlesi karşısında Rusya da Karadeniz'deki askeri varlığını hızlı bir şekilde artırmaya başlamıştır. Rusya'nın Deniz Kuvvetleri Komutanı Victor Chirkov 2030 yılına kadar geçerli olacak olan Deniz Kuvvetleri doktrini çerçevesinde ülkesinin önümüzdeki 15 yıl içerisinde Karadeniz ve Kutuplardaki deniz kuvvetleri varlığını güçlendirmeye odaklanacağını ifade ederek²⁵ Rusya'nın Karadeniz'e yönelik planlarını ortaya koymuştur. Rusya Genelkurmay Başkanı Valery Gerasimov ise 2016 yılında yaptığı bir konuşmada, eski dönemlerde Karadeniz'de Türk Deniz Kuvvetlerinin üstün durumda olduğunu ancak Rusya'nın son dönemdeki hamleleri ile artık bu durumun değiştiğini ifade ederek Rusya'nın artık Karadeniz'de Türkiye'den daha güçlü bir Deniz Kuvvetlerine sahip olduğunu vurgulamıştır.²⁶

NATO ve Rusya arasında Karadeniz'deki rekabet hızla devam etmiştir. Nitekim ABD'nin Avrupa Aşamalı Uyarlanabilir Yaklaşım (EPAA) kapsamında Romanya'ya füze savar sistemleri yerleştirmesi üzerine Rusya'nın 2019 yılı içerisinde Kırım'a nükleer silah taşıyabilen Tupelov Tu-22M3 savaş uçakları konuşlandırdığı iddia edilmiştir.²⁷ Rusya Savunma Bakanlığı Rus Senatör Viktor Bondarev'in Kırım'a Tupelov savaş uçakları ve İskender füzeleri konuşlandırdığı haberini yalanlamış²⁸ olsa da bu konuya yönelik şüpheleri gidermemiştir.

Ancak Rusya'nın Kaliningrad'a İskender füzeleri konuşlandırdığını uzun süre inkâr etmesi ancak sonradan bu füzelerin varlığının tespit edilmesi ve ABD ile Rusya'nın INF Sözleşmesinden çekilme sürecinde olması Karadeniz'in yeni bir nükleer rekabete doğru sürüklendiği tehlikesini ortaya koymaktadır. Küba Krizinin Türkiye'de konuşlu Jüpiter füzelerinden kaynaklandığı

²¹ DeYoung, 2014.

²² Üyelik Eylem Planına yönelik kararlar için bkz. Gal-ler Zirvesi Sonuç Belgesi, http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_112964.htm.

²³ Oğuz, 2016: 208.

²⁴ Treisman, 2016.

²⁵ Damien Sharkov, 2014.

²⁶ TASS, 2016.

²⁷ Gotev, 2019.

²⁸ Russia Today (RT), 2019.

göz önüne alındığında bu durum Karadeniz'in ve Türkiye'nin nükleer bir krize ne kadar yakın olduğunu ortaya koymaktadır.

Türkiye açısından Karadeniz'in güvenliği Ukrayna Krizi ve Kırım'ın ilhakından sonra daha karmaşık bir hal almıştır. Ege ve Akdeniz'de Yunanistan ve GKRY ile karasuları, kıta sahanlığı ve Münhasır Ekonomik Bölge (MEB) konularında önemli krizler yaşayan Türkiye için Karadeniz coğrafi ve uluslararası hukuk konularında nispeten sorunsuz bir bölgedir. Ancak özellikle son gelişmeler karşısında Türkiye bir yandan üyesi bulunduğu NATO'nun değişen Rus tehdidine karşı Karadeniz'e daha fazla açılma talepleri ile ilişkilerinin son dönemde oldukça geliştiği Rusya'nın Karadeniz'e yabancı müdahalesini kısıtlama gayretleri arasında kalmıştır.

Bu krizde Montrö Boğazlar Sözleşmesi daha da kritik bir hale gelmiştir. Türkiye müttefiklerinden, NATO ve Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin Karadeniz'deki kalış süresini ve aynı anda bulunacak gemilerin sayı ve tonajlarını sınırlayan Montrö Boğazlar Sözleşmesinin şartlarının değiştirilmesi baskısına maruz kalmaktadır. Ancak Türkiye açısından Montrö Boğazlar Sözleşmesi, üyesi olduğu NATO'ya askeri ve güvenlik konularındaki taahhütleri ve Rusya ile gelişen siyasi ve ekonomik ilişkileri arasında önemli bir denge sağladığı için hayati öneme sahiptir.²⁹

Nitekim 2019 yılı Nisan ayı başında yapılan NATO Savunma Bakanları toplantısında Genel Sekreter Stoltenberg ittifakın Karadeniz'e olan ilgisini ve varlığını artırmayı planladığını ifade ederken Karadeniz'deki deniz unsurlarına ilave olarak kara ve hava unsurlarının da artırıldığını belirtmiştir. Ancak keşif uçuşları ve tatbikatların artırılması haricinde somut bir plandan bahsetmemiştir.³⁰ Her ne kadar Stoltenberg Montrö Boğazlar Sözleşmesi ya da sözleşmeden kaynaklı kısıtlamalardan bahsetmemiş olsa da toplantı öncesinde batılı medyada yer alan haberlerde

bahse konu sözleşmenin NATO'nun varlığını kısıtladığı ya da engellediği şeklindeki yorumlar yer almıştır.³¹

Rusya ise Montrö Boğazlar Sözleşmesine sadık kalmanın önemini sık sık dile getirmeye başlamıştır. Nitekim Rusya'nın Dışişleri Bakan Yardımcısı Alexander Grushko NATO'nun bu kararı ile Karadeniz'de zaten yüksek olan tansiyonu daha da yükselteceğini ifade ederken Montrö Boğazlar Sözleşmesinin Karadeniz'de barış ve istikrarın sağlanmasına yönelik önemini ortaya koymuştur.³²

Sonuç

Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile ABD ve Rusya arasında başlayan görece barış dönemi son dönemde tehlikeli bir boyuta ulaşmıştır. ABD ve NATO'nun Rusya'yı çerçeveleme politikası ve Rusya'nın buna karşı çıkması, Füze Savunma Sistemi çerçevesinde tehlikeli bir rekabete girişilmesi, her iki tarafında INF Sözleşmesinden çekilmesi ve bu sözleşmenin yasakladığı silah sistemlerine yönelik çalışmaların artması hem saldırı hem de savunmaya yönelik silahlanma yarışı bölgeyi tehlikeli bir sürece sürüklemektedir.

Karadeniz bu tehlikeli yarışın en yoğun yaşandığı bölgelerden birisi haline gelmiştir. Özellikle Ukrayna Krizi ve Kırım'ın ilhakından sonra her iki taraf da Karadeniz'deki gayretlerini artırmıştır. Rusya Kırım'daki deniz üslerini modernize edip güçlendirirken NATO Romanya ve Bulgaristan başta olmak üzere bölgedeki varlığını artırmaktadır. Ukrayna Krizi tehlikeli bir süreç başlatmıştır ve Karadeniz her geçen gün sıcak bir çatışma tehlikesine doğru ilerlemektedir.

Tüm bu gelişmeler ışığında Rusya ile artan bir şekilde siyasi, ekonomik ve askeri ilişkilerini geliştiren Türkiye bu tehlikeli rekabetin tam ortasında kalmıştır. Akdeniz ve Ege'ye göre nispeten sorunsuz olan Karadeniz'de herhangi bir krize maruz kalmadan bölgenin istikrarı için mücadele

²⁹ Kelkitli, 2017: 65.

³⁰ Stoltenberg, 2009.

³¹ Mesela Bkz. Goncharenko 2019.

³² Mcgrath, 2019.

eden Türkiye bu tehlikeli durumu en az zararlar ve riskle geçiştirmek için büyük çaba sarf etmektedir. Özellikle 1936 Montrö Sözleşmesini değiştirmeye çalışan batılı müttefiklerine karşı büyük bir direniş göstermektedir. Türkiye Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin Karadeniz'deki istikrarın temel taşlarından birisi olduğunu ve sözleşmenin hükümlerinin değişmesinin mevcut krizi daha da derinleştireceğinin farkındadır. Bu açıdan Sözleşmenin muhafazası için büyük gayret göstermektedir.

Türkiye'nin bu politikasında ısrar etmesi ve ne pahasına olursa olsun Montrö Boğazlar Sözleşmesinin hükümlerini muhafaza etmesi bölgenin hem mevcut hem de gelecekteki istikrarı için hayati öneme sahiptir. 80 yıldan daha fazla bir süredir yürürlükte olan Sözleşmenin değişmesi ileride geri dönülmez zararlar açabilecektir. Türkiye'nin elindeki inisiyatif muhafaza etmesi ulusal güvenliğinin temel taşlarından birisi olacaktır.

KAYNAKÇA

Ayhan, İzzet Soner (2015), "Soğuk Savaş sonrası Rusya'nın Karadeniz Stratejileri", *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, 3 (2), 1-21.

Berryman, John (2011), "New World Order" to "Resetting Relations": Two Decades of US-Russia Relations, Roger E. Kanet (ed.), *Russian Foreign Policy in the 21st Century*, içinde (228-245) New York, Palgrave Macmillan.

Bucharest Summit Declaration, Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Bucharest on 3 April 2008, NATO Official Website, https://www.nato.int/cps/us/nato/hq/official_texts_8443.htm

Carr, Fergus and Paul Flenley (2007), *Region Building in the wider Black Sea Area: the Role of the EU and NATO*, Peter M.E. Volten and Blagovest Tashev (eds.), *Establishing Security and Stability in the Wider Black Sea Area: International Politics and*

the new and emerging Democracies in (29-57), IOS Press, Amsterdam.

DeYoung, Karen (19 March 2014), "Russia's moves in Ukraine are 'wake-up call,' NATO's Rasmussen says in speech", *The Washington Post*.

Ergan, Uğur (21 Ağustos 2008), "ABD Montrö'ye uygun olarak Boğaz'ı geçecek", *Hürriyet*.

Erol, Mehmet Seyfettin and Şafak Oğuz (2015), "Hybrid Warfare Studies and Russia's Example in Crimea", *Gazi Akademik Bakış*, 9 (17), 261-277.

Erol, Mehmet Seyfettin ve Sertif Demir (2012), "Amerika'nın Karadeniz Politikasını Yeniden Değerlendirmek", *Gazi Akademik Bakış*, 6 (11), 17-33.

"General Staff: Russia-Turkey balance of force in Black Sea has changed over years", (14 September 2016), *TASS News Agency*, <http://tass.com/defense/899730>

Goncharenko, Roman (28 February 2019), NATO steps up naval presence on the Black Sea, Deutsche Welle, <https://www.dw.com/cda/en/nato-steps-up-naval-presence-on-the-black-sea/a-47732883>

Gotev, Georgi (19 March 2019), "Russia to deploy nuclear-capable strategic bombers to Crimea", *Euractiv*, <https://www.euractiv.com/section/defence-and-security/news/russia-to-deploy-nuclear-capable-strategic-bombers-to-crimea/>

Hacıoğlu, Nerdun (17 Mart 2014), "Kırım bağımsızlık ilan edip, Rusya'ya başvurdu", *Hürriyet*.

Kelkitli, Fatma Aslı (2017), *Turkish-Russian Relations: Competition and Cooperation in Eurasia*, London and New York, Routledge.

Manoli, Panagiota (2012), *The Dynamics of Black Sea Subregionalism*, Oxon, Routledge.

Mcgrath, Ciaran, *Russia Warning: Kremlin lashes out at NATO over 'aggravating' Black Sea military build-up*, *The Express*,

<https://www.express.co.uk/news/world/1087877/russia-news-world-war-3-black-sea-military-crimea-ukraine-nato>

Najslova, Lucia (2010), The EU in the Wider Black Sea Region: Clumsy but Attractive?, Karen Handerson and Carol Weaver (eds.), The Black Sea Region and EU Policy: The Challenge of Divergent Agendas in (29-45), Surrey, Ashgate.

Oğuz, Şafak (2015), “NATOs Mistakes That Paved the Way for Russia-Ukraine Crisis,” *Karadeniz Araştırmaları*, 12 (45), 1-12.

Oğuz, Şafak (Güz 2016), “Ukrayna Krizi ve Yeni NATO”, *Karadeniz Araştırmaları*, 51, 201-221.

Polat, Doğan Şafak (Nisan 2017), “NATO ve Rusya Federasyonu’nun Yeni Mücadele Alanı: Karadeniz” *Siyasal Bilimler Dergisi*, 5, Özel Sayı, 51-66.

Rasmussen, Anders Fogh (18 March 2014), “NATO Secretary General condemns moves to incorporate Crimea into Russian Federation”, NATO Official Website, https://www.nato.int/cps/en/nato-live/news_108100.htm

Rukhadze, Vasili (29 May 2013), “Russia Underscores its Military Presence in Georgia’s Breakaway Regions”, *Eurasia Daily Monitor*, 10 (101), www.jamestown.org/single/?tx_ttnews%5Btt_news%5D=40952&no_cache=1#.Vfa6dhGqqko

“Russia deploys Tu-22M3 bombers & Iskanders to Crimea in response to US missile launchers in Romania” (19 March 2019), *Russia Today (RT)*, <https://www.rt.com/russia/454153-crimea-strategic-bombers-iskander-romania/>

Sharkov, Damien (12 September 2014), “Russian navy to focus strategy on Arctic Zone and Black Sea”, *Newsweek*.

Stoltenberg, Jens (04 April 2019), “Press Conference by NATO Secretary General Jens Stoltenberg following the last meeting of the North Atlantic Council in Foreign Ministers’ session”, NATO Official Website,

https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_165235.htm?selectedLocale=en

Treisman, Daniel (May/June 2016), “Why Putin Took Crimea: The Gambler in the Kremlin”, *Foreign Affairs*, <https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2016-04-18/why-russian-president-putin-took-crimea-from-ukraine>

Vyaçeslav, Nikonov (11 Nisan 2011), “Medvedev’in 3 Yılı”, *İzvestiya*, <https://iz.ru/news/372280>

Walker, Shaun and Ian Traynor (19 March 2014), “Putin confirms Crimea annexation as Ukraine soldier becomes first casualty”, *The Guardian*.

Doğan, Yasemin, “Trabzon’da Yaşayan Afganistan Uyruklu Sığınmacıların Göç Deneyimleri ve Sorunları”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 5/7, ss.11-29.

DOI: 10.31765/karen.584009

TRABZON’DA YAŞAYAN AFGANİSTAN UYUKLU SİĞINMACILARIN GÖÇ DENEYİMLERİ VE SORUNLARI*

Yasemin DOĞAN**

* Araştırma makalesidir.

Bu çalışma Zeugma İkinci Uluslararası Multidisipliner Çalışmalar Kongresi’nde sunulan sözlü bildirinin tam metnidir.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, E-Posta: dgn.ysm@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5944-5627

Anahtar kelimeler: Göç, Afganistan, Sığınmacı, Kimlik, Dil

Keywords: Migration, Afghanistan, Asylum Seeker, Identity, Language

Öz: Afganistan’da bugünkü istikrarsızlığın çok boyutlu bir tarihi süreci vardır; bu sürecin oluşumundaki temel faktörler şunlardır: 1979 SSCB’nin ülkeyi işgali, 1992 yılında Taliban’ın iktidara gelmesi, 11 Eylül terör saldırısından sonra ABD’nin El-Kaide sebebiyle Afganistan’a müdahalesi vd. Bu süreçteki yoksulluk, hastalık, tehdit ve can güvenliği problemleri, insanların bir başka ülkeye göç etmesine veya zorunlu olarak yerinden edilmelerine sebep olmuştur. Bu çalışmada Trabzon’da yaşayan Afganistan uyruklu sığınmacıların, göç deneyimleri ve yaşadıkları sorunlar üzerinde durulmuştur. Nitel araştırma geleneğine uygun olarak tasarlanan bu çalışmada, Trabzon’da yaşayan sekiz kadın ve sekiz erkek sığınmacı ile bireysel görüşmeler yapılmıştır. Sığınmacıların dil farklılığından dolayı, tercüman desteği alınmıştır. Kartopu örneklem tekniği ile ulaşılan sığınmacılara yarı yapılandırılmış sorulardan oluşan görüşme formu uygulanmıştır. Araştırma bulgularına göre sığınmacılar genellikle savaş ve tehdit nedeni ile göç etmektedir. Bu süreçte sığınmacılar önce yasal ve yasal olmayan yollarla Pakistan ve İran’a, daha sonra Türkiye’ye yasadışı yollara gelmektedirler. Sığınmacılar yasadışı yollarla Van ve Ağrı illeri üzerinden İran’dan Türkiye’ye giriş yapmaktadırlar. Trabzon’da yaşayan sığınmacılara yaklaşık 5-6 ay içinde sığınmacı kimliği verilmektedir. Trabzon’daki sığınmacı sayısının artması ile beraber bu sürenin daha da uzadığı belirtilmiştir. Bu durum, sığınmacıların barınma, sağlık, eğitim ve istihdam gibi birçok konuda sorun yaşamalarına neden olmaktadır.

Gönderim Tarihi: 03.04.2019

Kabul Tarihi: 22.05.2019

MIGRATION EXPERIENCES AND PROBLEMS OF ASYLUM SEEKERS WHO BELONG TO AFGHANISTAN NATIONALITY AND LIVES IN TRABZON

Abstract: The current instability in Afghanistan has a multi-dimensional historical process. The main factors in the formation of this process are as follows: USSR's invasion of the country in 1979, the fact that the Taliban came to power in 1992, USA intervention to Afghanistan due to the September 11 terrorist attack and etc. Poverty, disease, threat and life safety problems in this process have caused people to migrate to another country or to be forced into displacement. This study has been focused on the immigration experience and the problems of the asylum seekers who belongs to the Afghanistan nationality and lives in Trabzon. In this study, which was designed in accordance with the qualitative research tradition, individual interviews were conducted with eight women and eight male asylum seekers living in Trabzon. Due to the language differences of the asylum seekers, interpreter support was utilized. The interview form consisting of semi-structured questions was applied to asylum seekers who were reached by snowball sampling technique. According to the research findings asylum seekers usually immigrate because of war and threats. In this process asylum seeker, first by legal and illegal means come to Pakistan and Iran, then to Turkey illegally. Asylum seekers, by illegal means, enter Turkey from Iran through Van and Ağrı provinces. Asylum seekers in Trabzon are given certificate of asylum seeker in approximately 5-6 months. It noted that together with the increasing number of asylum seekers in Trabzon this time is further extended. This situation causes problems for asylum seekers on many issues such as housing, health, education and employment.

Giriş

İnsanlık tarihi kadar eski bir olgu olan göç olgusu, iletişim ve ulaşım teknolojisindeki gelişmelere paralel olarak giderek artan bir eğilim izlemiştir. 21. yüzyılda dünyanın bazı bölgelerinde özellikle (Asya ve Afrika ülkelerinde) iç savaş, kaos, çatışma ortamı, ekonomik ve sosyal açıdan dezavantajlı konumda olma, binlerce insanı kitlesel halde ülkelerini terk ederek başka ülkelere sığın-

mak zorunda bırakmıştır. Kitlesel göç hareketlerinin çoğunlukla belirli bir zorunluktan kaynaklandığı görülmektedir. Tarihte bilinen ilk büyük kitlesel göç olayı olan Kavimler Göçü 4. yüzyıl ortalarında meydana gelmiştir.¹Farklı bölgeler arasında gerçekleşen kitlesel göçler, yeni kentlerin ve ülkelerin kurulmasına neden olmuştur. Kıtalar arası göç olayları Amerika kıtasının keşfi ile deniz aşırı bir boyut kazanmıştır. 16. yüzyıldan itibaren ise Avrupa'dan büyük bir insan kitlesi, yeni bir hayat umuduyla okyanus ötesinde keşfedilen Amerika kıtasına göç etmiş ve yerleşmiştir. Bu göç hareketlerinin temelinde ekonomik etkenler itici güç olmuş; yeni kıtadaki geniş topraklarda tarım yapma olanağı ve deniz aşırı ticaretin artışı insanların kitleler halinde buraya yerleşmelerine neden olmuştur. 15. ve 18. yüzyıllar arasında Afrika'dan 15 milyon insan köle olarak çalıştırılmak üzere Amerika kıtasına taşınmış; 19. yüzyılda milyonlarca insan Çin ve Hindistan'dan Amerika ve Avrupa'ya sözleşmeli işçi olarak gönderilmiş; 20 yüzyılda meydana gelen iki büyük dünya savaşı ise milyonlarca insanı yurdundan etmiştir. İkinci Dünya savaşından sonrada Avrupa ülkeleri, işgücü gereksinimini karşılamak üzere az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere göç kabul etmeye başlamıştır.²

Genel olarak tarih boyunca meydana gelen göçler, (bireysel-kitlesel) dünyanın bugünkü nüfus dağılımını etkilemekle birlikte toplumların sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel yapılarını ve gelişimlerini de şekillendiren sosyal bir olgudur. Dünyanın birçok ülkesinde meydana gelen siyasi, sosyal, ekonomik ve doğal felaketlerin etkisi ile ortaya çıkan kitlesel göç hareketleri, en önemli konulardan biri olarak yerini korumaktadır. Bahse konu olan husus dünyadaki gelişmiş tüm ülkeleri etkilediği gibi bu ülkelere coğrafi olarak yakın olan veya transit geçiş yolu üzerinde bulunan ülkeleri de etkilemeye devam etmektedir. Özellikle 1980'li yılların ikinci yarısından

¹ Kınık, 2010: 37

² Giddens,2010:522

sonra başlayan küreselleşmenin etkisi ile ekonomik, siyasi, sosyal ve çevresel tehditlere ilave olarak, iç savaş, savaş, terörizm ve insan hakları ihlalleri de birçok insanı bulunduğu yeri/ülkeyi terk etmeye zorlamıştır. Bu çerçevede özellikle mülteciler ve sığınmacılar ulaştığı coğrafyalarda ciddi ekonomik ve sosyo-kültürel sorunlarla karşılaşabilmektedir. Her şeyden önce göç edenler ev sahibi toplumla uyum sorunları yaşamaktadır. Özellikle kitlesel göçler meydana geldiğinde hedef ülkede hemen kabul de görmemektedirler. Göç ile gelen nüfusun gıda, konut, istihdam, sosyal yaşam ve kültür üzerinde yaptığı veya yapabileceği etkinin payı da oldukça büyüktür.³

1. Kavramsal ve Kuramsal Çerçeve

Göç, kişilerin hayatlarının gelecekteki kısmının tamamını veya bir parçasını geçirmek üzere başka bir yerleşim birimine yaptıkları coğrafi yer değiştirme olayı olarak tanımlanabilir. Göç, coğrafi bakımdan bir iskân ünitesinden ayrılan kişilerin, başka bir yerde hayatlarını devam ettirmeye karar vermeleri ve bu kararı uygulamalarıyla ortaya çıkan bir hadisedir. "Göç olayının gerçekleşmesi için, hareket mesafesi olarak iki iskân ünitesi arasında eylem tamamlanmalıdır".⁴ Göç olgusu, ekonomik, siyasi, ekolojik veya bireysel nedenlerle, bir yerden başka bir yere yapılan ve kısa, orta veya uzun vadeli geriye dönüş veya sürekli yerleşim hedefi güden coğrafik, toplumsal ve kültürel bir yer değiştirme hareketidir.⁵ Bir başka tanımda göç, bireylerin veya grupların yaşamış oldukları coğrafyadan uyum sağlamış oldukları toplumsal veya sosyal yapıdan ve sahip oldukları ekonomik imkânlardan uzaklaşması (terk etmesi) veya uzaklaştırılarak (terk etmek zorunda bırakılması) yeni yaşam alanlarına doğru hareket etmesidir.⁶ Göç kavramı insanların mekân değiştirmesi olarak tanımlanmış olsa da aslında göç olgusu, çok karmaşıktır. Genel olarak göç hareketleri ortaya çıkış sebepleri, cereyan ettiği

mekânları, katılan insan sayısı dikkate alınarak tasnif edilmektedir. Bununla birlikte gerçekleşen göçün sebepleri ve şekli de birçok bakımdan farklılık göstermektedir. Göçlerin gerçekleşmesinde ekonomik faktörler temel itici güçlerden biri olmasına rağmen insanların ırkçılık, siyasi baskı ve dini sebeplerle gerçekleştirdiği daha özgür bir ortamda yaşamlarını sürdürmek istemeleri de etkileyici faktörler arasındadır.⁷ Castles ve Miller 'in belirttiği gibi göç olgusunun birçok sebebi olmakla birlikte bu sebeplerden hiçbiri tek başına insanların kendi yaşadıkları ülkelerden ayrıлып başka ülkeye yerleşmeye karar verdiklerini yerli bir şekilde açıklamamaktadır.⁸

Göç kavramının karmaşık ve çok boyutlu bir yapıya sahip olması sebebiyle göç kavramına farklı yaklaşımlar söz konusudur. İlk olarak göçün gidildiği mekân bağlamında tanımlanması durumunda göçler iç ve dış göçler olmak üzere iki şekilde incelenebilmektedir. İç göçler, yeni bir ikamete sahip olmak amacıyla veya yeni bir ikamete sonuçlanacak şekilde insanların ülkenin bir bölgesinden başka bir bölgesine göç etmeleridir. Bu göç, geçici veya daimî olabilir ve göçmenler, menşei ülke içinde yer değiştirirler, ama yine menşei ülkede kalırlar.⁹ Dış göçler (uluslararası göç), bireylerin ya da grupların farklı sebeplerle kendi ülkelerini terk ederek farklı bir ülkeye göç etmesi şeklinde tanımlanmaktadır. Bununla birlikte dış göçler göç veren ülkeler açısından dışa göç (emigration) ve sosyo-ekonomik durumu daha kötü ülkelere de dıştan göç (immigration)denmektedir.¹⁰ Bu çalışmada ise Afganistan uyruklu sığınmacıların yaşamış oldukları göç deneyimi göz önüne alınarak göç türleri arasında özellikle uluslararası göç üzerinde durulacaktır.

Uluslararası göç hem göç alan hem de göç veren ülkenin ekonomik, siyasi ve sosyo-kültürel yapılarında önemli değişikliklere

³ Demirhan ve Aslan,2015:24

⁴ Akkayan,1979: 21

⁵ Yalçın,2004:13.

⁶ Toros,2008:9

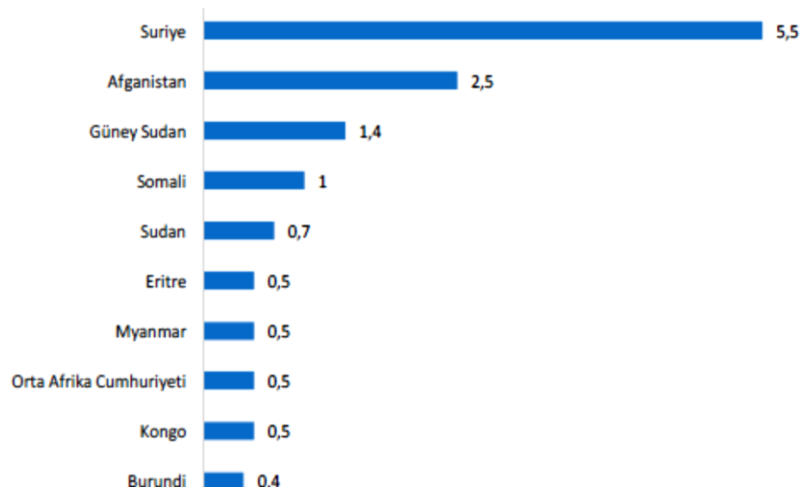
⁷ Doğan, Özyurt ve Öztoprak, 2009:200-201

⁸ Castles ve Miller,2008:39.

⁹ Göç Terimleri Sözlüğü, 2009:27.

¹⁰ Saydam,2010:2.

sebeplerden biri sürecin son uzantısı olan Suriye iç savaşı¹¹ ve dünyanın farklı coğrafyalarında meydana gelen diğer olaylar, (örneğin 1994 yılında Ruanda’da yaşanan soykırım, 1999 yılında Kosova’da yaşanan çatışma) uluslararası göç hareketlerini hızlandırmıştır; tüm bu olaylar son 25 yılda en çok insanın yerinden olmasına ve dünyadaki mülteci¹² ve sığınmacıların sayısında önemli bir artışa sebep olmuştur.¹³ Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği’nin (BMMYK) 2016 Küresel Eğilimler Raporu’na göre dünyada 22,5 milyon mülteci ve 2,8 milyon sığınmacı bulunmaktadır. 2016 yılı içerisinde mülteci ve sığınmacı konumuna düşen kişilerin sayısı 3,4 milyondur.¹⁴ BMMYK’nın verilerine göre 2017 yılı sonunda ise dünyadaki mültecilerin sayısı 2,9 milyon artış ile 25,4 milyon olmuştur.¹⁵ Dünyadaki mültecilere kaynaklık eden ülkelere (mültecilerin gelmiş olduğu) ilişkin veriler incelendiğinde ise savaşın, siyasi istikrarsızlığın ve silahlı çatışmaların mülteciliğin en önemli sebeplerinden biri olmaya devam ettiği görülmektedir.

Grafik 1: Dünyada En Çok Mülteci Üreten 10 Ülke (2016, yıl sonu)

Kaynak: Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK/UNCHR)

Grafiğe göre, Suriye’de başlayan siyasi istikrarsızlığın ardından ülke içinde 2011 yılında çıkan savaş milyonlarca insanın ülkesini terk etmesine sebep olmuştur. Bu bağlamda Suriye, 30 yılı aşkın bir süredir ilk sırada yer alan Afganistan’ı geçerek, 2014 yılı itibarı ile en çok mülteci üreten ülke durumuna gelmiştir. Kısa bir süre öncesinde en çok mülteci barındıran ikinci ülke konumunda olan, en çok mülteci üreten ülkeler sıralamasında 36. sırada yer alan Suriye, en çok mülteciye kaynaklık eden birinci ülke konumuna geçmiştir. Artık, dünyadaki her dört mülteci den birisi Suriyeli dir. 2016 yılı sonu itibarı ile 5,5 milyon Suriye kökenli mülteci bulunmaktadır. Bununla birlikte geçtiğimiz yirmi yılda, zorla yerinden edilmiş kişilerin küresel nüfusu, 1997’de 33,9 milyondan 2016’da 65,6 milyona ulaşmıştır. Bu artışın çoğu ise 2012 ve

¹¹ Ribas ve ark., 2005:32

¹² Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği’nin kaynaklarında uluslararası koruma başvuru sahipleri “sığınmacı” olarak, uluslararası koruma statü sahipleri ise “mülteci” olarak tanımlanmaktadır. Uluslararası koruma kapsamındaki kişilere ilişkin BMMYK tanımları ve ülkemizdeki resmi tanımlar arasında bir terminoloji farkı bulunmaktadır. Türkiye “1951 Tarihli Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Cenevre Sözleşmesi”ni, 29 Ağustos 1961 tarihinde 359 sayılı Kanunla Türkiye Büyük Millet Meclisinde onaylayarak kabul etmiş ve içerisinde bulunduğu bölgeyi

göz önünde bulundurarak, yalnızca Avrupa’dan Türkiye’ye gelerek uluslararası koruma talep eden yabancıları sözleşme kapsamında **mülteci** olarak kabul edeceğini belirtmiştir. (http://www.goc.gov.tr/icerik3/uluslararasi-koruma-cesitleri_409_546_548) Bu çalışmada ise BMMYK’nın verileri kullanıldığı için BMMYK tarafından yayınlanan kaynaktaki terminolojiye bağlı olarak mülteci ve sığınmacı kavramları kullanılmıştır.

¹³ Eryurt, 2017:34

¹⁴ Global Trends (BMMYK/UNCHR), 2016:39

¹⁵ Global Trends (BMMYK/UNCHR), 2017: 13

2015 yılları arasındaki değişime bağlı olarak Suriye'deki çatışmadan kaynaklanmış tır.¹⁶ On yıllardır ilk sırada yer alan Afganistan ikinci sıraya gerilemesine rağmen 2,5 milyon mülteci ile dünyadaki mültecilerin önemli bir miktarını Afganistan uyruklu mülteciler oluşturmaya devam etmektedir. BMMYK'nın 2016 yılındaki verilerine göre Suriye'den gelen insanların sığınma talepleri, 2014 yılında alınan kayıtlardan altı kat daha fazla olup 266.300 sayısına ulaşmıştır. Afganistan'dan gelen insanların sığınma talepleri ise 2014 yılında 31,400 iken 2015 yılında 127,000 ulaşmıştır.¹⁷ Benzer şekilde zorla yerinden edilmiş yaklaşık 4,8 milyon Afganlının 1,8 milyonunu ülke içi yerinden edilmiş kişiler, 3 milyonunu ise mülteciler/sığınmacılar oluşturmaktadır.¹⁸

Genel olarak göç olgusu, Afganistan tarihinde istikrar kazanmış nadir olgulardan biridir. Bu özelliği ile Afganistan bugün istatistikler üzerinde değerlendirildiğinde dünyanın ana mülteci kaynağı ülkelerinden biri olarak yerini hâlâ muhafaza etmekte ve değişen tek şey ise sıralamadaki birinciliğini Suriye'ye devredip, ikinci sıraya geçmesi olmuştur. Afganların göç tecrübeleri ile ülkenin tarihî deneyimleri arasında dikkat çeken paralelliklerde söz konusudur.¹⁹ Afganistan'dan İran, Pakistan, Türkiye ve diğer ülkelere doğru dışa göçün ilk ve en büyük dalgası 1979 yılında başlayan Sovyet işgali ile gerçekleşmiştir. Soğuk Savaş döneminde Afganistan üzerinde yürütülen ideolojik rekabet, bölge ülkelerinin müdahil olduğu etnik gruplaşmaları ve bu grupların kıyasıya çatışmalarını da beraberinde getirmiştir.²⁰ Sovyet müdahalesinin ardından, 18 milyon nüfusa sahip Afganistan'ın üçte biri ülkeden ayrılmıştır. İlk olarak, Pakistan ve Afganistan vatandaşları arasındaki sosyal ağlar, akrabalık bağları, ekonomik bağlantılar onların Pakistan'a geçişini

kolaylaştırmada yardımcı olmuştur. Bu yıllarda Pakistan'a 3,3 milyon ve İran'a 3,1 milyon insan sığınmıştır.²¹ Afganistan'da ikinci dış göç dalgasına ise 1992 yılında mücahitlerin zaferi neden olmuştur. Bu zafer ile ideolojik eğitimini Pakistan medreselerinde alan Peştun kökenli Afgan İslami din adamları ve öğrenciler tarafından oluşturulan Taliban, ülkenin tamamını kuşatan bir yönetimle İslam'ın radikal yorumuna dayalı bir devlet ve yönetim yapısı tesis etmiştir.²² Ülke içindeki Taliban tehdidi nedeniyle 1990-2000 yılları arasında, 155.000 Afgan Avrupa Birliği ülkelerine sığınmacı olarak başvuruda bulunmuştur.²³ 2001 yılında Amerika Birleşik Devletleri tarafından yönetilen koalisyon güçleri ile Taliban arasındaki savaş, üçüncü göç dalgasına sebep olmuştur. 11 Eylül 2001 tarihindeki terörist saldırılar ve Afganistan'ın El Kaide isimli terörist ağının merkezi haline gelmesi, uluslararası toplumun Afganistan'a karşı dikkatinin artmasına yol açmıştır.²⁴

Bugün Afganistan coğrafyası halen çatışmalı bir bölge olmaya devam etmekte, iç karışıklıklar, politik ve ekonomik istikrarsızlık süre gelmektedir. Bu durum ise ülke içinde yaşayan insanların göç etmesine ve hayatta kalabilmek için başka ülkelere sığınmasına sebep olmaktadır. 2017'deki en büyük ikinci mülteci nüfusuna sahip olan Afganlıların büyük çoğunluğuna Pakistan ve İran ev sahipliği yapmaktadır.²⁵ Dünyada en çok mültecinin bulunduğu 10 ülke arasında Pakistan 1,4 milyon mülteciye ev sahipliği yaparak ikinci sırada yer alırken İran ise 979,400 dördüncü sırada yer almaktadır.

¹⁶ Global Trends, 2016: 5

¹⁷ Global Trends, 2016 :40

¹⁸ Global Trends, 2017:6

¹⁹ Yıldırım, 2018: 131

²⁰ Aras ve Toktaş, 2008:47

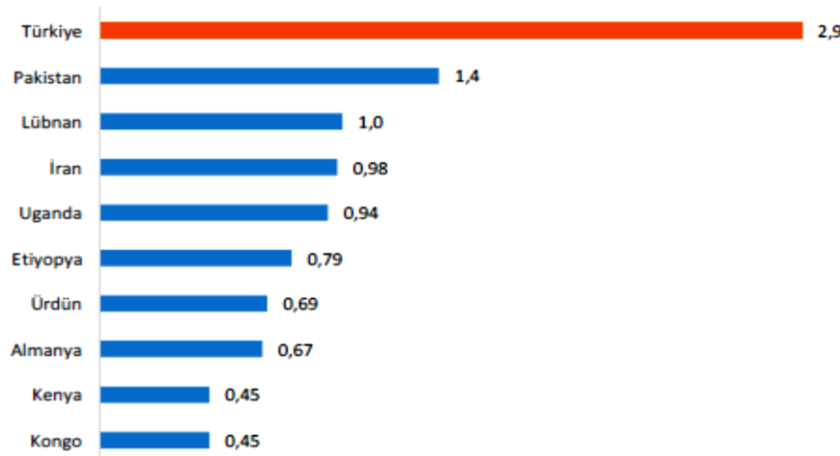
²¹ Castles ve Miller, 2008 :2 47

²² Aras ve Toktaş, 2008: 49

²³ Castles ve Miller, 2008: 248

²⁴ Castles ve Miller, 2008: 248

²⁵ Global Trends, 2017: 6

Grafik 2: Dünyada En Çok Mültecinin Bulunduğu 10 Ülke (2016 Yılı Sonu, milyon)

Kaynak: Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK/UNCHR)

Türkiye ise Pakistan ve İran gibi komşu ülkelerinde meydana gelen savaş nedeniyle kitlesel göç akışı ile karşılaşmıştır. Türkiye, Suriye iç savaşının ardından tarihinde ilk defa dünyada en çok mültecinin bulunduğu ülkeler sıralamasında ilk sıraya yerleşmiştir ve halen bu pozisyonunu devam ettirmektedir. BMMYK verilerine göre Türkiye’de geçici koruma kapsamında bulunan Suriyeliler de dâhil toplam 2,9 milyon mülteci bulunmaktadır. Türkiye’yi, Pakistan (1,4 milyon), Lübnan (1,0 milyon), İran (979.400), Uganda (940.800) ve Etiyopya (791.600) takip etmektedir.²⁶

Özellikle kaynak ülkelerdeki siyasi çalkantılar, iç çatışmalar, ekonomik problemler bireylerin göç etmesine sebep olan itici unsurlar arasında yer almaktadır. Bu minvalde Avrupa ülkeleri, bu bölgelere coğrafi yakınlığı ve daha gelişmiş ekonomik ve insani düzeyleri sebebiyle başlıca çekim alanları haline gelirken yani göçmenler için asıl hedef ülkeler olurken, Avrupa’yla sınırı olan Türkiye gibi ülkeler de hem hedef hem de transit ülkeler olarak uluslararası göç hareketliliğinden etkilenmiştir.²⁷Bu konuya ilişkin ilk olarak Türkiye Cumhuriyeti ülkeye giriş yapacak olan kişilerin hangi statüde girmiş olduklarını belirlemek için uluslararası alanda yapmış

olduğu anlaşmalarla mülteci, şartlı mülteci, ikincil koruma uluslararası koruma ve benzer statülerde kimlerin yer alacağını, ne gibi şartları sağlayıp ve ülke içinde ne tür imkânlardan faydalanacağını belirtmektedir.

Uluslararası koruma bir göç olayı olmakla birlikte, taşıdığı özel nedenlerden dolayı diğer göç hareketlerinden ayrı olarak ele alınan bir insan hareketliliği olayıdır. Sosyal ve siyasal olguların etkisi ile ortaya çıkan ve dini, ahlaki, sosyal, ekonomik ve insani boyutu olan uluslararası koruma konsepti, geçmiş dönemlerde olduğu gibi, bugün de dünya ve insanlık için önemini korumaktadır. Bu önemin sonucu olarak uluslararası koruma alanı temel uluslararası insan hakları belgelerinde kendine yer edinmiştir. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesinin 14. maddesinde, “Herkesin zulüm karşısında başka ülkelerde sığınma talebinde bulunma ve sığınma olanağından yararlanma hakkına sahip” olduğu ifade edilmiştir. Devletlerin vatandaşlarını korumaları ya da koruyamamaları sonucu uluslararası koruma talepleri ve ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. *Uluslararası koruma* niteliği gereği, vatandaşlığın getirdiği bir koruma yerine bunu ikame eden bir koruma biçimi olarak mülteci ve sığınmacıların güvenlik altına alınmalarının sağlanması olarak tanımlanabilir.²⁸

Uluslararası koruma sağlanmasına ilişkin temel sorumluluk sığınma arayan bireyin sığınma talep ettiği devletindir. Bunun yanı sıra, uluslararası hukuk çerçevesinde bütün devletlerin sığınma arayan bireylere uluslararası koruma sağlama yükümlülüğü bulunmaktadır. Ülkemizin de hazırlanmasında yer aldığı 1951 tarihli Mültecilerin

²⁶ Global Trends, 2016: 3

²⁷ İçduygu,2015:279

²⁸ İçişleri Bakanlığı Türkiye Göç Raporu, 2016: 69

Hukuki Durumuna İlişkin Cenevre Sözleşmesi (1951 Cenevre Sözleşmesi) uluslararası mülteci hukukunun temel belgesi olarak kabul edilmektedir. Türkiye "1951 Tarihli Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Cenevre Sözleşmesi"ni, 29 Ağustos 1961 tarihinde 359 sayılı Kanunla Türkiye Büyük Millet Meclisinde onaylayarak kabul etmiş ve içerisinde bulunduğu bölgeyi göz önünde bulundurarak, mülteciliğin belirlenmesi yönünden öngörülen seçme hakkını kullanarak yalnızca Avrupa'dan Türkiye'ye gelerek uluslararası koruma talep eden yabancıları sözleşme kapsamında *mülteci* olarak kabul edeceğini 359 sayılı Kanunla belirtmiştir. Türkiye, "1967 tarihli Mültecilerin Hukuki Statüsüne Dair Ek Protokol"ünde (New York Protokolü) aynı şartla 1 Temmuz 1968 tarihinde onaylamıştır. Öte yandan ülkemiz bölgesinde mevcut olan sıcak gelişmeleri ve bunun sonucunda oluşan insan hakları ihlallerini göz önünde bulundurarak 11 Nisan 2013 tarihinde 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanununu yasalaştırmıştır. Söz konusu kanun ile ülkemizden uluslararası koruma başvurusunda bulunan yabancıların müracaatlarının ardından yapılan değerlendirme neticesinde Avrupa'dan gelenleri mülteci statüsünde kabul etmekte, Avrupa dışından gelen yabancıları ise üçüncü ülkeye yerleştirilinceye kadar uluslararası korumaya alarak *şartlı mülteci* statüsünde kabul etmektedir. Ancak böyle ikili tanımlama yapılmasına rağmen tüm başvuru sahiplerinin talepleri uluslararası koruma usulleri açısından hiçbir ayırım gözetilmeksizin, 1951 Cenevre Sözleşmesi, 1967 tarihli Protokol ve 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu çerçevesinde yürütülmektedir.

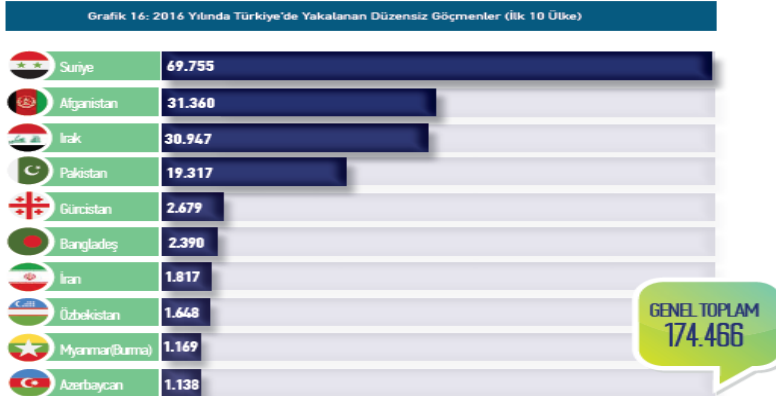
Söz konusu kanun ülkemizin 1951 Cenevre Sözleşmesi ve 1967 Protokolü altındaki yükümlülükleri açısından önemli bir mihenk taşıını oluşturmaktadır. Uluslararası koruma talebi reddedilen kişiler ise yine bu çerçevede, uluslararası koruma başvurusunun değerlendirilmesi sonucunda, başvuru

sahibi 1951 Cenevre Sözleşmesinde yer alan mülteci kriterlerini taşımasa bile, kişinin durumu bu defa 6458 sayılı Kanunun 63.maddesi çerçevesinde değerlendirilerek, Türkiye'den çıkarılmadan önce, menşei ülkesine geri gönderilmesi halinde insan hakları ihlaline ya da zulme uğrayıp uğramayacağı araştırılmaktadır. Eğer döneceği ülkede böyle bir durum söz konusu ise ülkeye geri gönderilmemekte veya sınır dışı edilmemekte ve ülkemizde "*ikincil koruma statüsü*"nde kalmasına izin verilmektedir ve böylece bu kişiler uluslararası koruma altına alınır.

Geçici koruma; bireysel uluslararası koruma başvuru mekanizmasının etkin bir şekilde uygulanmasının mümkün olamayacağı ölçüde kitlesel göç hareketinin olduğu durumlarda, Bakanlar Kurulu kararı ile yürütülen acil ve geçici bir koruma tedbiridir. Uluslararası hukuk standartlarında; din, mezhep ve etnik köken ayırımı gözetmeksizin açık kapı politikası, geri göndermeme ilkesi ve temel ihtiyaçların karşılanması şeklinde üç temel kriteri bulunmaktadır.²⁹Genel olarak dünya çapında çeşitli sebeplerden kaynaklanan göç hareketleri menşei ülke de dâhil olmak üzere hem hedef alınan hem transit konumda bulunan ülkeler açısından sorunlara yol açmaktadır. Bu sorunların aşılması için her ülke hem yerel hem de uluslararası alanda çeşitli anlaşmalar yapmış bulunmaktadır. Bununla birlikte her ülke kendi konumunu göz önüne alarak göç ile ilgili temel kavramsal çerçevesini belirleyip çeşitli politikalar üretmiş bulunmaktadır. Özellikle göçmenlerin buldukları ülkedeki konumlarına ve karşılaştıkları sorunlara ilişkin çözüm üretebilmek, entegrasyon (uyum) konusunda ev sahibi toplumda bir bütünlük oluşturmak ve ahengi yakalamak için politikalarını şekillendirmektedir. Türkiye coğrafi konumu ve çevre ülkelere göre gelişmişliği sebebiyle genelde uluslararası göç ve özeldi ise yasa dışı göç hareketlerinden oldukça fazla etkilenmektedir. Özellikle son yıllarda komşu ülkelerde

²⁹ İçişleri Bakanlığı Türkiye Göç Raporu, 2016:70-75.

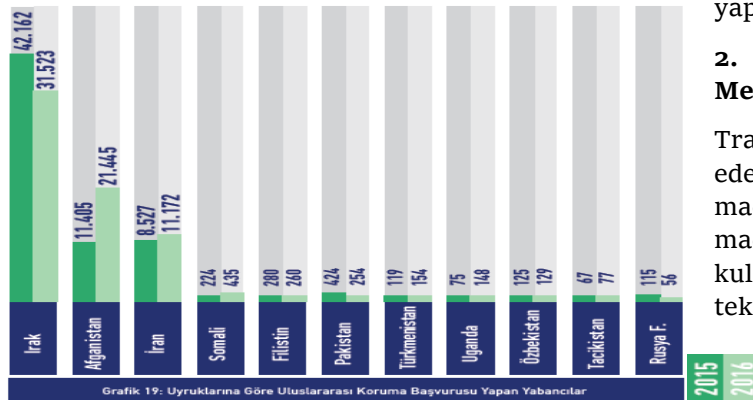
meydan gelen siyasi istikrarsızlıklar, iç savaşlar, Suriye krizi ve kırk yıldır Afganistan'da devam eden iç savaş, düzensiz göç³⁰, sığınmacı (uluslararası koruma) ve mülteci hareketliliğinin artışına sebep olmuş ve bu durum Türkiye için daha da önemli bir hal almıştır. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü tarafından yayınlanan 2016 Türkiye Göç Raporu'nda:

Grifik 3: Türkiye'de Yakalanan Düzensiz Göçmenler (İlk 10 Ülke)

Kaynak: İçişleri Bakanlığı Türkiye Göç Raporu, 2016

2016 yılında yakalanan düzensiz göçmen sayısı 174.466'dır. Bunlardan Suriye vatandaşları 69.755 kişi ile ilk sırada, Afganistan vatandaşları 31.360 kişi ile ikinci sırada, Irak vatandaşları ise 30.947 kişi ile üçüncü sırada yer almaktadır.

Grifik 4: Uyruklarına göre Uluslararası Koruma Başvurusu yapan yabancılar

Kaynak: İçişleri Bakanlığı Türkiye Göç Raporu, 2016

³⁰ Düzensiz göç, kaynak, transit ve hedef ülkelerin göçe ilişkin düzenleyici normlarının dışında kalan insan hareketleri şeklinde tanımlanmaktadır. (Uluslararası Göç Örgütü, 2011)

2016 yılında uluslararası koruma başvuru sayısı 2015 yılına göre %3'lük bir artış ile 66.167'ye yükselmiştir. 2005 yılından 2016 yılı sonuna kadar yapılan uluslararası koruma başvuru sayısı ise 282.518'dir. Grafikteki veriler ışığında 2016 yılında uluslararası koruma başvurusu yapan yabancıların uyrukları 2015 yılı uyrukları ile kıyaslama yapıldığında; Irak uyruklu yabancı-

larda %25'lik bir azalış, Afganistan uyruklu yabancılarında %88'lik bir artış, İran uyruklu yabancılarında ise %31'lik bir artış görülmektedir.³¹Son olarak BMMYK Türkiye istatistiklerine göre 31 Mayıs 2018 itibariyle BMMYK'ya kayıt yaptıran toplam 362.943 kişinin %47'si Afganlılardan oluşmaktadır.³² Kayıt yaptıran kişilerin başvuruları değerlendirildiği süre boyunca Türkiye'de 62 uydu illerden birine yerleştirilmektedir. Bu uydu illerden biri ise Trabzon'dur. Afganistan uyruklu sığınmacıların başvuru sayısındaki artış ve Trabzon ilinin uydu illerden biri olması aynı zamanda Trabzon ilinin araştırmacıya yakın olması göz önüne alınarak bu çalışma yapılmıştır.

2. Araştırmanın Kapsamı ve Metodolojisi

Trabzon il merkezinde ikamet eden Afganistan uyruklu sığınmacılar ile yapılan bu çalışmada nitel araştırmada yaygın kullanıma sahip olan görüşme tekniği kullanılmıştır. Nitel araştırma nitel veri toplama tekniklerinin kullanıldığı (görüşme, gözlem ve doküman analizi) algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir

³¹ Türkiye Göç Raporu, 2016:73.

³² Yıldırım, 2018: 146

sürecin izlendiği araştırma olarak tanımlanmaktadır. Nitel araştırmada araştırmacı, bizzat alanda zaman harcayan, araştırma kapsamındaki kişilerle doğrudan görüşen ve gerektiğinde bu kişilerin deneyimlerini yaşayan, alanda kazandığı bakış açısını ve deneyimleri araştırma sürecinde elde ettiği verilerin analizinde kullanan kişidir.³³ Verilerin analizinde birçok nicel araştırmacı, daha önce geliştirdikleri hipotezleri test ederken nitel araştırmacılar yeni kavramlar yaratma ve kuramsal yorumların inşasını vurgulamakla ilgilenmektedir.³⁴ Nitel araştırma tekniklerinden biri olan görüşme ise bireylerin deneyimlerine, tutumlarına, görüşlerine, şikâyetlerine, duygularına ve inançlarına ilişkin bilgi elde etmede oldukça etkili ve sosyal bilimlerde yaygın bir şekilde kullanılan tekniktir. Patton’a göre görüşmenin en emel amacı bir bireyin iç dünyasına girmek ve onun bakış açısını anlamaktır. Görüşme yoluyla araştırmacı deneyimleri, tutumları, düşünceleri, niyetleri, yorumları, zihinsel algıları ve tepkileri anlamaya çalışır.³⁵

Nitel araştırma geleneğine göre tasarlanan bu çalışma kapsamında ise Trabzon’da yaşayan Afganistan uyruklu sığınmacıların göç süreçleri (ülkeye geliş nedenleri girişi, yasal-yasadışı, hangi sınırlardan giriş yaptıkları kullanmış oldukları sosyal ağlar) ve Türkiye/Trabzon’a geldiklerinde karşılaştıkları temel sorunların (barınma, istihdam, eğitim, sağlık) neler olduğu araştırılmıştır. Araştırmanın evrenini şu an Trabzon ilinde yaşayan ve daha önce Afganistan’da veya farklı ülkelerde (İran, Pakistan, Özbekistan) ikamet etmiş olan Afganistan uyruklu sığınmacılar oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklem grubu ise Trabzon’da yaşayan daha önce Afganistan’da veya farklı ülkelerde (İran, Pakistan, Özbekistan) ikamet etmiş olan en az 18 yaşında olan Afganistan uyruklu sekiz kadın ve sekiz erkek sığınmacıdan oluşmaktadır.

Araştırma grubunda yer alan Afganistan uyruklu sığınmacılara kartopu örnekleme ile ulaşılmıştır. Kartopu tekniğinde evrenden bir ya da birkaç kişi ile iletişim kurulur, ardından bu kişiler vasıtasıyla başka kişilerle iletişime geçilir.³⁶ Süreç ilerledikçe elde edilen isimler veya durumlar tıpkı bir kartopu gibi büyüyerek devam etmektedir.³⁷

Araştırma verilerinin toplanabilmesi için demografik sorular ve yarı yapılandırılmış görüşme sorularından oluşan bir soru formu kullanılmıştır. Demografik soruların kullanılma sebebi katılımcılara ilişkin bazı temel bilgilerin hızlı ve sistemli bir şekilde toplanmasının sağlanmasıdır. Afganistan uyruklu sığınmacılar ile görüşme yapılırken anadil farklılığından dolayı görüşmeler tercüman aracılığı ile gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmeler en az 45 en fazla 70 dakika sürmüştür. Bu araştırma, Trabzon’da yaşayan Afganistan uyruklu sekiz kadın ve sekiz erkek sığınmacı bireyden 2018 Kasım ayında toplanan verilerle ve görüşmeler esnasında görüşmeye katılan Afganistan uyruklu sığınmacılara yöneltilen sorularla ve onların vermiş olduğu yanıtlarla sınırlıdır. Bununla birlikte Doğu Karadeniz ve özellikle Trabzon ilinde Afganistan uyruklu sığınmacıların göç süreci ve karşılaşmış oldukları sorunlara yönelik literatürde sosyolojik anlamda herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu sebeple son yıllarda Trabzon ilinde sayısı artan Afganistan uyruklu sığınmacıların göç süreci ve sorunlarına ilişkin yapılan bu çalışma, daha sonraki akademik çalışmalara ve ilgili kurumlara elde edilecek veriler aracılığı ile katkı sağlayabilir.

3. Araştırmanın Bulguları

Bu araştırma sonucunda elde edilen verilerin analizi için “*betimsel analiz*” yöntemi kullanılmıştır. “Bu yaklaşıma göre elde edilen veriler, daha önceden belirlenmiş temalara göre özetlenir ve yorumlanır. Görüşülen bireylerin görüşlerini daha çarpıcı

³³ Yıldırım ve Şimşek, 2013:45-49

³⁴ Neuman,2013:23

³⁵ Yıldırım, Şimşek, 2013: 147

³⁶ Tamer,2013:42

³⁷ Yıldırım ve Şimşek,2013:72

bir biçimde vermek amacı ile doğrudan alıntılara sık sık yer verilir. Bu tür analizde amaç, elde edilen bulguları düzenlenmiş ve yorumlanmış bir biçimde okuyucuya sunmaktır”.³⁸ Araştırma grubunda yer alan sığınmacılara demografik sorular sorulmuş ve elde edilen veriler analiz edilirken tablolar haline getirilmiştir.

gitmiş oldukları ülkelerde yaşadıklarını ardından Türkiye’ye göç ettiklerini belirtmişlerdir. Genel olarak Afganistan’da iç savaşın olması ve dolayısıyla can güvenliğinin olmayışı gibi sebeplerle başlayan göç süreci gidilen ülkede karşılaşılan farklı sorunlardan dolayı Türkiye’ye doğru bir seyir izlemektedir.

Demografik Sorular	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
Yaş	42	37	58	35	60	21	29	32
Medeni Durumu	Evli	Evli	Dul	Evli	Dul	Bekâr	Evli	Dul
Eğitim Düzeyi	Lise	İlkokul	Okur-yazar değil	Ortaokul	Okur-yazar değil	Lise	Lise	Okur-yazar değil
Mesleği	Hemşire	Ev Hanımı	Ev hanımı	Ev hanımı	Ev hanımı	-	Ev hanımı	Fabrika İşçisi
Çalışma Durumu	Çalışmıyor	Çalışmıyor	Çalışmıyor	Çalışmıyor	Çalışmıyor	Çalışmıyor	Çalışmıyor	Çalışıyor
Geldiği Ülke	Afganistan	İran	Afganistan	İran	Afganistan	İran	İran	Pakistan

Tablo 1: Araştırma grubunda yer alan kadınların demografik verileri

Araştırmaya katılan kadınların, 7’si evli ancak bunun içinde 3’nün eşi vefat etmiştir. Eşi vefat eden kadınlar bazı temel ihtiyaçları karşılamakta daha fazla sorun yaşadıklarını belirtmişlerdir. Bu kadınlardan 3’ü okuryazar olmadığını, 1’i ilkokul, 1’i ortaokul, 3’ü lise eğitimi aldığını belirtmiştir. Ancak kadınlar arasında almış oldukları eğitimleri tamamlayamayanlarda bulunmaktadır. Araştırma grubundaki kadınların 5’i ev hanımı iken 1’i hemşire olduğunu ve geldiği ülkede mesleğini yapmakta her ne kadar zorlukla karşılaşmış olsa da devam ettirmeye çalıştığını ancak Trabzon’da çalışmadığını belirtmiştir. Kadınlardan bir diğeri ise geldiği ülkede herhangi bir işte çalışmadığını ev hanımı olduğunu belirtirken Trabzon’da bir fabrikada çalıştığını söylemiştir. Kadınların 3’ü Afganistan’dan, 4’ü İran, 1’i ise Pakistan’dan gelmiştir.

Afganistan uyruklu sığınmacıların gelmiş oldukları ülkeler değerlendirildiği zaman Türkiye’ye gelmeden önce Afganistan’dan İran veya Pakistan’a göç ettiklerini bir süre

³⁸ Yıldırım ve Şimşek, 2013:256

Demografik Sorular	E1	E2	E3	E4	E5	E6	E7	E8
Yaş	20	24	42	25	45	30	44	59
Medeni Durumu	Bekâr	Bekâr	Evli	Evli	Evli	Evli	Evli	Evli
Eğitim Düzeyi	Ortaokul	Lise	Okur-yazar değil	İlkokul	Okur-yazar değil	Ortaokul	İlkokul	Okur-yazar değil
Mesleği	Fabrika İşçisi	Hakkâk	Kendi işi	Çiftçi	Fırıncı	İnşaat İşçisi	Boyacı	Çiftçi
Çalışma Durumu	Çalışıyor	Çalışmıyor	Çalışmıyor	Çalışmıyor	Çalışmıyor	Çalışmıyor	Çalışıyor	Çalışmıyor
Geldiği Ülke	Afganistan	İran	İran	Afganistan	Afganistan	Afganistan	Pakistan	Afganistan

Tablo 2: Araştırma grubunda yer alan erkeklerin demografik verileri

Araştırmaya katılan erkeklerin 6'sı evli iken 2'si bekârdır. Bu erkeklerin 3'ü okur-yazar değilken 2'si ilkokul, diğer 2'si ortaokul ve 1'i ise lise eğitimi almıştır. Alınan eğitime paralel olarak araştırmaya katılan erkeklerin yapmış olduğu işler şunlardır: 1'i fabrika işçisi, 1'i hakkâk, 2'si çiftçi, 1'i inşaat işçisi, 1'i boyacı ve son olarak 1 diğeri fırıncıdır. Araştırma grubundaki erkeklerin sadece 2'si çalışırken diğer 6'sı çalışmamaktadır. Erkeklerin 5'i Afganistan'dan gelirken 2'si İran ve 1'i ise Pakistan'dan gelmiştir.

Genel olarak, araştırma grubunda yer alan bireylerin 6'sı okur-yazar değil, 3'ü ilkokul, 3'ü ortaokul ve 4'ü ise lise eğitimi almıştır. Afganistan uyruklu sığınmacıların, 3'ü bekâr, 10'u evli ve diğer 3'nün eşi vefat etmiştir. Araştırma grubundaki bireylerin, 8'i Afganistan'dan 6'sı İran ve 2'si ise Pakistan'dan gelmiştir. Araştırmaya katılan sığınmacılardan 3'ü Trabzon'da çalışmaktadır. Diğerleri arasında da çalışanlar olmakla birlikte ancak bu işler sürekli olmadığı için çalışmadıklarını belirtmişlerdir.

Araştırma kapsamında Afganistan uyruklu sığınmacılarla yapılan görüşme sonucunda elde edilen verilerin analizi için betimsel analiz kullanılmış ve bu çerçevede betimsel analiz yapılırken araştırmaya ilişkin bulgular belirli temalar altında toplanmıştır. Bu temalar şu şekildedir:

- A. Türkiye'ye göç nedenleri,
 - B. Göç travması ve deneyimleri
 - C. Göç sonrası yaşanan sorunlar
 - D. Geri dönüş ve geleceğe ilişkin planlar ve beklentiler
- A. Türkiye'ye Göç Etme Nedenlerine İlişkin Bulgular**

Yıldırım tarafından 2016'da Kars ilinde yaşayan Afganistan uyruklu sığınmacılarla yapılan çalışmada sığınmacıların Türkiye'ye geliş nedenlerini araştırmacı görüşmecilerin yanıtları çerçevesinde genel olarak Sovyet işgali, Taliban baskısı ve ekonomik sebepler olarak sınıflandırmıştır. Afganların İran'a ilk göç hareketlilikleri ile ilerleyen yıllardaki artan hareketlilikleri Afganların İran'daki gündelik yaşamlarından yeni göç hareketliliklerine kadar pek çok durumunu etkilemiştir. Afganların İran özelinde yaşadıkları deneyimleri değerlendirildiğinde İran'da artan ötekileştirilme durumu Afganları yeniden göç etmeye zorlamış, işsizlik, emek sömürsü, maddi imkânsızlıklar ve sosyal yaşamdaki diğer zorluklar İran'dan Türkiye'ye yönelik Afgan göçlerini hızlandırmıştır.³⁹

Araştırmaya katılan Afganistan uyruklu sığınmacılar göç travması ve deneyimleri ile ilgili şunları belirtmiştir:

“... Liseyi bitirdikten sonra öğretmen olmayı çok istiyordum ama olmadı. İlk yardım eğitimi almıştım sonrasında Afganistan'da bir

³⁹ Yıldırım, 2018:149-151

poliklinikte çalışmaya başladım. Orada çalıştığım için Taliban tarafından tehdit ediliyordum kadın olduğum ve çalıştığım için. Eşim ve beni tehdit ettiler. Sabah işe gittiğimiz yoldan akşam dönmüyorduk farklı yollar kullanıyorduk. İş bıraktım mahalledeki ebeye yardıma gidiyordum eşimde kız çocuklarımı okula götürüyordu servisti tekrar tehdit edildik ve göç etmeye karar verdik...” (K1).

“...Çocuğum hastaydı onu tedavi ettirmek amacı ile İran’dan buraya gelmeye karar verdik orada iş yok, hastane masrafları çok pahalı ve çocuğum iyileşmiyordu. Ama ben geldim sınırda kaçak gelirken eşim İran polisleri tarafından yakalandı ben ve bir çocuğum burada eşim ve bir çocuğum İran’da kaldı...” (K7).

“...Kocam Taliban tarafından öldürüldü. Kocamın kardeşi 12 yaşındaki kızımı kendi oğluna istediği kızı alabilmek için evlendirdi. Çok uğraştım kızımı kurtarmak için evlendirdiler iyi değillerdi kızım boşandı bu yüzden tehdit ettiler...” (K5).

“...Savaş vardı can güvenliği yok kaçak yolla İran’a geldik orada 1 yıl yaşadık ama İran’da da kimlik vermediler, başka sorunlar oldu Türkiye’ye geldik...” (E6).

“... Ailevi sebeplerden dolayı abim öldürüldü ve beni de tehdit ettiler. Eşim çocuklarım ve abimin eşi çocukları da var onlara ne olacak mecbur kaldık ve geldik...” (E5).

“... Savaş vardı Afganistan’da Türkiye’yi televizyonda görüyordum ve gelmek istiyordum...” (E1).

“... İran’da okula gidemedim, Afganları orada sevmiyorlar sınıfları ayrı yapıyorlar istemiyorlar bizi bunu anlıyorduk, lise de futbol yarışmaları oldu katıldık bizim okulun takımı yendi ve ben Afgan olduğum için bana takımda oynadığım halde madalya takmadılar o günden sonra nefret ettim oradan. Babamın yanında çalışıyorum küçük bir dükkânda hakkaklık yapıyorum, İranlılar bizim Afgan olduğumuzu anlamıyordu benzeriyorduk diye ama öğrenince kötü davranıyorlardı, yılın en çok satış olduğu zamanlar şikâyet ediyorlardı polisler geliyordu en sonunda dükkânı kapattılar, bizim ev alma hakkımız olmadığı için babam İranlı bir ar-

kadaşının adına almıştı sonra onun borcundan evimizi aldılar biz dışarıda kaldık ve göç ettik, artık bir şeyimiz kalmadı orada...” (E2).

Genel olarak Afganistan uyruklu sığınmacılar iç savaş (Taliban tehdidi), ailevi sorunlar, şahsi düşmanlıkların olması ve can güvenliğinin olmayışı gibi nedenlerden göç etmektedir. Bireyin yaşamış olduğu ülkede çeşitli faktörlerden kaynaklanan can güvenliğinin olmayışı bireyin yerinden edilmesine sebep olmaktadır. Bununla birlikte bazı bireyler, daha iyi yaşam şartları veya gelecek kaygısı ile göç edebilmektedir. Çünkü araştırmaya katılan İran’dan Türkiye’ye gelen Afganistan uyruklu sığınmacılar daha çok işsizlik, eğitim ve sağlık sorunları ile beraber İran halkının ötekileştiren tutumundan dolayı geldiğini belirtmiştir. En temelde Afganistan’dan can güvenliğini sağlamak amacı ile başlayan göç süreci İran ve Pakistan’da can güvenliğinin kısmen sağlanmasının ardından farklı problemlerle karşılaşmış olmaları nedeniyle bu göç süreci devam etmektedir. Bu göç sürecinde aile üyelerinin birbirinden ayrılması veya ailenin parçalanması da söz konusu olabilmektedir

B. Göç Travması ve Deneyimler

Buz, tarafından yapılan araştırmada sığınmacılar Türkiye’ye gelişlerinde ülkelerinde ve kaçış sırasında travmatik deneyimler yaşamışlardır. Sığınmacıların %57,5’i psikolojik açıdan kendini kötü hissettiğinde sorunlarını kendi başına çözmeye çalışmakta ve profesyonel yardım alamadığını belirtmişlerdir.⁴⁰

Araştırmaya katılan Afganistan uyruklu sığınmacılar göç travması ve deneyimleri ile ilgili şunları belirtmiştir:

“...19 saat yürüdük, çok acı çektik yolda 7 yaşındaki çocuğum çok üşüdü montumun altında onu ısıtarak getirdim (gözleri doldu). Van sınırında polisler yakaladı bize çok iyi davrandılar karakola götürdüler yemek çay getirdiler ısınmamız için battaniye verdiler. Sonra bizi kampa götürdüler...” (E8).

⁴⁰ Buz 2002’den akt., Buz, 2008: 6

"...Kaçak yollarla geliyorduk 15-20 kişilik bir grup 2 çocuğum var çok yorulmuştum, birini eşim taşıyordu diğerini de bizimle kaçak gelenlerden genç bir çocuk sonra sınırdan geçerken İran polisleri geldi eşim yakalandı ve diğer çocuğumu taşıyan kişiye ulaşmak için ben sınırı geçtim orada çok korktum çocuğumu kaybetmekten o giderse bende yakalanırsam..." (K7).

"...Kaçak yollarla geldik yolda polislere yakalanmamak için ahırlarda saklıyorlardı bizi bir sürü insanı küçük bir yere sıkıştırdılar. Orada kendimi kötü hissettim insan olarak yani ne bileyim çok kötü bir his hava soğuk yağmur yağıyordu..." (E2).

Araştırma grubunda yer alan bireylerin göç sürecinde ve öncesinde yaşadıkları bazı olaylar psikolojik anlamda derin izler bırakmıştır. Bireylerin yasadışı yollarla Türkiye'ye gelirken soğuk hava, yetersiz beslenme, saatlerce yürüme ve kaçakçıların insan onurunu kırıcı davranışları bütün bunlar hafızalarından silinmesi zor ya da silinmeyecek anlar yaşamalarına sebep olmuştur. Araştırma amacı ile görüşülen bu bireylerin tümü Türkiye'ye kaçak yollarla Van ve Ağrı sınırından giriş yapmışlardır. Kaçakçılar ile arkadaş veya akraba aracılığıyla iletişim kurulmuş kişi başı yaklaşık 1000 -2000 TL aralığında bir ücret verildiği belirtilmiştir.

C. Göç Sonrası Yaşanılan Sorunlara İlişkin Bulgular

a. Barınma Sorunları

Refugees International⁴¹ Saha Araştırması Raporu'nda Türkiye'de yaşayan hem Afganistan hem de diğer uyruklu mülteci ve sığınmacılar ile yapmış olduğu görüşmelerde mültecilerin ve sığınmacıların barınacak bir yer bulma, kira ödeme, diğer yabancılarla evleri paylaşmak zorunda kalma, kış aylarında soğuk ve rutubetle mücadele etme gibi bir dizi sorunu dile getirdiğini belirtmiştir.⁴² RI raporunda mülteciler ve sığınmacılar tarafından yaşanan birçok

problem Trabzon ilinde yapılan bu araştırmada da sığınmacılar tarafından dile getirilmiştir.

Araştırmaya katılan Afganistan uyruklu sığınmacılar barınma sorunu ile ilgili şunları belirtmiştir:

"... Burada arkadaşım var o yardım etti ev tuttuk birlikte komşular eşya konusunda yardım etti biraz ben aldım, komşularım iyi ama dil bilmediğim için iletişim kuramıyorum onlarla ama birbirimizi görünce gülümsüyoruz, selam veriyoruz..." (K2)

"... Dil bilmiyorduk ev bulamadık parkta kaldık orada bizi gören bir Afgan yardım etti..." (E6).

"... Bir gece parkta kaldık Afgan biri yardım etti onunla birlikte ev bulduk..." (K3).

"... İlk geldiğimizde dil bilmiyorduk, Göç İdaresi'nden ev tutmamız gerektiğini söylediler nereye gideceğimizi nasıl bulacağımızı bilmiyorduk, parkta oturduk Afgan bir adam bizi evine götürdü sonra onun kızı Türkçe iyi biliyor birlikte gidip ev bulduk..." (E9).

Trabzon'da yaşayan Afganistan uyruklu sığınmacılar kendi aralarındaki göçmenlik ağını kullanarak birbirine yardım etmektedir. "Göçmen ilişkiler ağı, geldikleri ülke ile yeni yerleştikleri ülkelerde eski göçmenler, yeni göçmenler ve göçmen olmayan kişiler arasında ortak köken, soydaşlık ve dostluk bağlarından oluşan kişiler arası bağlantılardır." Bu ilişkiler ağlarının varlığı, uluslararası göçü özendiren öğelerdir. Bu ağlar hemen her tür sosyal temele ve değişkene bağlı olarak kurulmuş, güçlü ve zayıf ağlar olabilir. Bu tür bağlar insanların gerektiğinde yardım almak, iş bulmak konusunda başvurabilecekleri bir çeşit toplumsal sermayedir. Zaman içinde bu ilişki ağları göçmen gönderen ülkenin diğer katmanlarına da yayılmaktadır.⁴³ Bununla birlikte göçmen ilişkiler ağı en genelde bir ülkeden diğerine göç edecek olan düzensiz göçmenler için gerekli olan alt yapı organizasyonunu yapmaktadır. Ağın son etkisi ise varılan ülkedeki desteğe yöneliktir. Kuru-

⁴¹ Refugees International yerine bundan sonra metinde kısaltılmış hali olan RI kullanılacaktır.

⁴² Leghtas ve Sullivan, 2017:8

⁴³ Abadan Unat, 2002: 18

lan ağ göçmenlerin ilk geldikleri dönemdeki geçimlerini sağlamakta ve yeni gelenleri bu bağlamda desteklemektedir.⁴⁴

Trabzon'da yaşayan sığınmacılar arasında kullanılan "haneysi mülteci" (Ata park) sığınmacıların Trabzon'daki ilk durağı olmuştur. Trabzon'a gelen sığınmacılar ilk olarak şehir merkezinde il valiliğine yakın olan parkta kalmaktadır. Bu parkta yeni gelen sığınmacılara daha önce Trabzon'a gelen ve Trabzon'da yaşayan Afganistan uyruklu sığınmacılar barınma, beslenme ve sığınmacıların resmi işlerini yapmada yardımcı olmaktadır. Aynı zamanda Trabzon ilinde bulunan Afganistan Hazaraları Kültür ve Dayanışma Derneği de benzer şekilde Trabzon'a gelen sığınmacılara temel ihtiyaçlarını karşılamada yardımcı olurken özellikle refakatsiz ve kadın sığınmacılara da destek olmaktadır. Trabzon'a ilk geldikleri aşamada ve sonrasında hem dernek hem de kurdukları whatsapp grupları ile kendi aralarında göçmen ilişkiler ağını kullanarak Trabzon'da yaşamaya ve bazı temel ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmaktadır. Özellikle dernek tarafından kurulan whatsapp gruplarında iş ilanları, dernek tarafından yapılan sosyo-kültürel faaliyetler ve yereldeki ilgili kurumlar ortaklığında verilen kurslar hakkında sığınmacılar bilgilendirilmektedir. Bu derneğin yapmış olduğu faaliyetlerle sığınmacılar, kendi aralarındaki göçmenlik ağını geliştirmeye ve buldukları çevreye uyum sağlamaya çalışmaktadırlar. Özellikle sığınmacı kadınların gün boyu sürekli özel alan (ev) içinde olmaları göç öncesinde ve sırasında yaşanan travmatik olayları daha fazla düşünmelerine bu ise psikolojik sorunlar yaşamalarına sebep olurken dernek tarafından düzenlenen etkinlikler ve kurslar kamusal alana çıkmasına yardımcı olmakta ve sığınmacı kadınlara sosyalleşebilecekleri imkânlarda sunmaktadır.

b. İstihdam Sorunları

RI'nın yapmış olduğu çalışmada Türkiye'de görüşülen mülteci ve sığınmacıların tamamı zorlu şartlarda ve enformel sektörde ya çalışmış ya da çalışmaya devam etmekte, uzun mesai saatleri, sıklıkla Türkiye'ye çalışanlara ödenenden daha az olduğu bildirilen düşük ücretler ve ödenmeyen ücretler mülteciler ve sığınmacılar tarafından bildirilen sorunlar arasında yer almaktadır. Trabzon ilinde yapılan bu araştırmada da istihdam alanında karşılaşılan sorunlar Türkiye'de yaşayan diğer mülteci ve sığınmacıların yaşadığı sorunlarla benzerlik göstermektedir.⁴⁵

Araştırmaya katılan Afganistan uyruklu sığınmacılar istihdam sorunu ile ilgili şunları belirtmiştir:

"...İş olmadığı için maddi sıkıntılar çok çektik. Bir ara çay toplamaya gittim sonra inşaata gittim üzerime duvar yıkıldı sağ elimden üç parmağımın ucu koptu. Kimliğim yoktu kimseden şikâyetçi olmadım olsam da ben suçlu olacaktım. Aç kalıyoruz evde ama yine de kirayı vaktinde vermeye çalışıyoruz..." (E9).

"... Marangozda çalışıyorum şu an sigortasız, diğer çalışanlara göre daha az ücret alıyorum, güzel bir şeyler yaptığımda patron övüyor diğer arkadaşlar bu durumdan rahatsız oluyor ve bazen arkadaşlar kendi arasında konuşuyor zor işi ona verelim diye üzülüyorum ama mecburum..." (E7).

"...Eşim çalışmıyor şu an iş yok olunca 2-3 gün gidiyor 10-15 gün evde haber bekliyor haber geldiğinde gidince bazen parayı almada sorun yaşıyoruz. İki kez eşim parasını alamadı bazen de işe gittiği zaman dil bilmediği için kızıyorlar anlamıyor diye..." (K2).

Afganistan uyruklu sığınmacılar genellikle sürekliliği olmayan, düşük ücretli işlerde çalışmaktadır. Bu ise sığınmacıların temel ihtiyaçlarını karşılamada sorun yaşamalarına sebep olmaktadır. Ev kirasını zamanında ödeyememe, çocuklarının sağlık eğitimi ve diğer ihtiyaçları karşılayamama gibi sorunlarla karşılaşmaktadırlar. Bununla

⁴⁴ Çağlayan, 2006: 88

⁴⁵ Leghtas ve Sullivan, 2017:12

birlikte ebeveyn olarak çocukları karşısındaki çaresizlik hissi yaşadıkları problemlerin psikolojik anlamda daha da ağır yaşanmasına neden olmaktadır. Araştırma grubunda yer alan bireylerin çalışma izni bulunmamakla birlikte işveren tarafından sağlık sigortası yapılmamakta ve Türklere göre düşük ücretler almaktadırlar. İş yerinde yaşanan iş kazası sonucundaki yaralanma gibi durumlarda çalışma izinleri olmadığı için herhangi bir talepte bulunmamaktadırlar. Çalışma izninin olmayışı, bireylerin eşit olmayan şartlarda çalışmasına, emek sömürüsüne ve bazen de çalışan bireylerin emeklerinin karşılığı olan ücretlerini alamamasına neden olmaktadır. Çalışan sığınmacıların iş yerinde yaşadığı bir diğer problem ise iş arkadaşları tarafından dışlanmadır. Sığınmacılar iş ortamında arkadaşlarının ötekileştirici söylem ve eylemlerine maruz kalmalarına rağmen çoğu zaman herhangi bir şey söyleyemediklerini çünkü çalışmak zorunda olduklarını belirtmişlerdir.

c. Sağlık Sorunları

Hacettepe Nüfus Etütleri Enstitüsü tarafından 2017'de yapılan bir araştırmada, Türkiye'de Afganistan uyruklu uluslararası başvuru ve statü sahipleri üzerine analizde araştırmaya katılan bireyler sağlık hizmetlerini büyük oranda devlet hastanelerinden aldığını belirtmiştir (yüzde 92). Her on kişiden 8'i aldığı sağlık hizmetinden memnun kaldığını ifade etmiştir. Araştırma kapsamında görüşülen sığınmacılara sağlık kurumlarında bazı sorunları yaşayıp yaşamadıkları da sorulmuştur. En sık karşılaşılan sorunlar, dil güçlüğü (yüzde 80), ilaç ve tedavi için katkı payını ödeyememe (yüzde 68) gibi sorunlar olduğu ortaya konulmuştur.⁴⁶ Yapılan bu araştırmada ise Trabzon'da yaşayan Afganistan uyruklu sığınmacılar gelmiş oldukları ülkede, göç sürecinde yaşadığı ve sonrasında karşılaştıkları sağlık problemlerinin tedavisi için sorunlarla karşılaşmışlardır.

Araştırmaya katılan Afganistan uyruklu sığınmacılar sağlık sorunu ile ilgili şunları belirtmiştir:

"...Eşim sara hastası ancak kimlik verilmediği için hastaneye götüremedik tedavi olmadı..." (K2).

"...Midemde rahatsızlık vardı hastaneye gittim çok iyi davrandılar kusur bizim bize çok iyiler ama dil bilmiyoruz öğrenince daha iyi olacak..." (E6).

"...Engelliyim ama buradaki doktorlar raporumu vermiyor onaylamıyor ben sol tarafımı hareket ettiremiyorum (Afganistan'da yaşadığı bir olay sonrasında) onlar psikolojik olduğunu söylüyor..." (E4).

"...Kimliğim yokken gidemedim tedavi olmadım pahalı ama kimlik aldıktan sonra gittim iyi davrandılar..." (K3).

"İlk geldiğimizde çocuklarım yolda hasta olmuştu kimlik yok hastaneye götüremedik bir çocuğumu götürdüm doktor ona baktı bir ilaç verdi o ilacı hepimiz kullandık gidemiyorduk..." (E9).

Afganistan uyruklu sığınmacılar genel olarak Türkiye'ye/Trabzon'a ilk geldikleri zaman sağlık hizmetlerinden faydalanamamışlardır. Sığınmacı kimlikleri verilmediği için talep edilen sağlık hizmeti ücretinin yüksek olduğunu ve tedavi olamadıklarını ancak sığınmacı kimliği verildikten sonra daha rahat bir şekilde sağlık hizmetlerine erişebildiklerini belirtmişlerdir. Görüşme yapılan sığınmacılar arasında tüberküloz HIV vb. ciddi rahatsızlıkları olan kişilere rastlanmamıştır.

d. Eğitim Sorunları

Bireyin gelmiş olduğu ülkedeki eğitim fırsatlarına erişimde karşılaşmış olduğu en temel problemlerden biri sığınmacı kimliklerinin verilme süresinin uzun olmasıdır. Bu sebeple sığınmacılar eğitim hizmetlerine erişimde sorunlar yaşamakta ve bu durum sığınmacıların dil öğrenimini daha da zorlaştırmaktadır.

⁴⁶ Eryurt,2017:108

Araştırmaya katılan Afganistan uyruklu sığınmacılar eğitim sorunu ile ilgili şunları belirtmiştir:

“...Kimliğim yokken kursa gidememiştim sonra gidebildim... (K3).

“...Kimliğim yeni geldi şimdi kursa gideceğim...” (K6).

“... Ben kursa gitmedim 4 çocuğum okula gidiyor okuldan memnunlar öğretmenleri iyi seviyorlar...” (K9).

“...Kimliğim yoktu kursa gidemedim kursun son günlerine doğru beni de misafir olarak kabul ettiler ama kimliğim gelince tekrar geleceğim çünkü sertifika filan vermediler” (K2).

“...Herhangi bir kursa gitmedim çünkü çalışıyorum...” (E6).

Afganistan uyruklu sığınmacılar kendilerine verilen sığınmacı kimliklerini almadan özellikle yetişkinler Halk Eğitim Kurslarında verilen eğitim hizmetlerinden faydalanamamaktadır. Kimliğin 5-6 ay içerisinde verilmesi bireylerin dil kurslarından faydalanmasını engellemektedir. Bu durum ise sığınmacıların dil öğrenimi zorlaştırmakta, yerel halkla iletişimi sekteye uğratmakta ve en önemlisi kişinin geçimini sağlaması için iş bulmasını daha da zorlaştırmaktadır. Okul çağındaki çocukların kimlik almadan misafir öğrenci olarak okula kayıt yaptırması ve eğitimine devam edebilmesi, eğitim hizmetlerine ulaşmasını kolaylaştırmış olsa da yetişkinler için böyle bir imkânın olmayışı diğer sığınmacıların ve ebeveynlerin dil öğrenmelerini ve iş bulmalarını zorlaştırmaktadır. Toplumsal hayata katılımda en temel işlevi gören dil mekanizmasının olmayışı ev sahibi toplumla iletişimi de sekteye uğratmaktadır.

D. Geri Dönüş ve Geleceğe İlişkin Planlar ve Beklentiler

Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü tarafından yapılan araştırmanın bir diğer bulgusu görüşülen uluslararası koruma altındaki Afganistan uyruklu kişiler

arasında geleceğe yönelik en önemli planının üçüncü bir ülkeye gitmek olduğudur.⁴⁷ Trabzon’da yaşayan Afganistan uyruklu sığınmacılar ile yapılan bu araştırmada da araştırmaya katılan bireyler daha çok üçüncü ülkeye yerleştirilmek istediğini belirtmiştir.

Araştırmaya katılan Afganistan uyruklu sığınmacılar geri dönüş ve geleceğe ilişkin beklentileri ile ilgi şunları belirtmiştir:

“... Mecburiyetten geldik can güvenliğimiz yoktu dönmek istemem geleceğe bir şey diyemem kaderim Türkiye ve BMMYK’nın elinde onlar ne derse onu yapmak zorundayız...” E3.

“... Türkiye’ye gelirken okuyabileceğimi düşündüm çok istiyordum ama çalışmak zorundaydım öyle oldu, eğer can güvenliğim olursa dönmek isterim...” (E1).

“...Afganistan’a dönmek istemiyorum dönmeyeceğim, çocuklarımın geleceği burada iyi olacaksa burada kalmak isterim ya da başka bir ülkeye gidebilirim...” (K1).

“...Afganistan güzel ama savaş var, kızımın daha iyi eğitim almasını, iyi bir geleceği olsun daha iyi bir yaşama sahip olacağımız yere gitmek istiyorum...” (K3).

Araştırmaya katılan Afganistan uyruklu sığınmacılardan çoğu geri dönmeyi düşünmediğini ve geri dönmek istediğini söyleyenler ise can güvenliğinin sağlanması durumunda gitmek istediklerini belirtmişlerdir. Sığınmacılar yaşam koşullarının daha iyi olduğu, çocuklarının daha iyi bir geleceğe sahip olabilecekleri ülkelere gitmek istediklerini dile getirirken gidilmek istenen ülkenin aile ve akrabaların bulunduğu ülkeler olduğunu söylemişlerdir. Dosya değerlendirme sürelerinin, bir başka ülkeye gönderilme veya sınır dışı işlemlerinin kesinleşmesi gibi işlemlerin uzun sürmesi sığınmacıların belirsizlik içinde kalmasına, psiko-sosyal anlamda sorun yaşamasına ve bulunduğu çevreye entegre olmasını olumsuz yönde etkilemektedir.

⁴⁷ Koç,2017:117

Sonuç

Tarihsel süreç içerisinde göç, tüm insanlığı yakından ilgilendiren ve ülkelerin sosyal, ekonomik, politik ve askeri yapısını da derinden etkileyen sosyal bir olgu olması ile beraber bugün dünyada sığınmacı ve mülteci hareketliliğine sebep olan kaynak ülkelerdeki ekonomik ve siyasi çalkantılar, ulusal ve uluslararası çıkar çatışmaları, iç savaşlar, doğal afetler, iklim değişiklikleri, kıtlık, açlık, salgın hastalıklar milyonlarca insanı üzerinde yaşadıkları toprakları terk etmek zorunda bıraktığı için dünyanın ve insanlığın temel sorun alanlarından biri haline gelmiştir. Bununla birlikte isteğe bağlı ve zorunlu sebeplerden dolayı yapılan göçler hem bireysel hem de toplumsal bağlamda farklı etkilere sebep olabilmekte ve mülteci sığınmacı veya göçmenlerin ev sahibi toplumda yaşadığı sorunların değişkenlik göstermesini de etkilemektedir. Bu bağlamda Türkiye'deki sığınmacıların yaşadıkları sorunlarla ilgili daha önce yapılmış bir çalışmada sığınmacıların sorunları, ülkeye gelme ve sığınma talebinde bulunma süreci, bekleme süreci ve son olarak sığınma talebinin sonuçlanması ile ilgili olmak üzere üç grupta değerlendirilmiştir.⁴⁸

Sığınmacıların sorunlarına ilişkin Trabzon ili özelinde yapılan bu araştırmanın en önemli bulgularından biri, sığınmacılara verilen sığınmacı kimliği alınana kadar Afganistan uyruklu sığınmacılar eğitim, sağlık, sosyal yardım ve diğer hizmetlerden faydalanamamaktadır. Kimlik alındıktan sonra ise eğitim ve sağlık gibi hizmetlerden faydalanabilmekte ancak beslenme ve barınma ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacı ile yetişkin sığınmacılar iş ve dil eğitimi arasında bir tercih yapmak zorunda kalmaktadır. Temel ihtiyaçlarını karşılamakta sorun yaşadıkları için dil öğreniminden ziyade sürekliliği olmayan işlerde (günübirlik, yarı-zamanlı) çalışmaya yönelmektedirler. Bu araştırmanın bulgularından bir diğeri ise sığınmacıların, daha iyi bir yaşam umuduyla başlayan hareketlilikleri varılan coğrafyada daha farklı sorunlarla

karşılaşmaları ve sürekli olarak gelecek endişesiyle yaşamalarıyla ilgilidir. Yaşamış oldukları ülkelerdeki çatışmalardan kaçarken, kendilerini yeni topraklarda daha farklı mücadelelerle boğuşurken bulmuşlardır.

Öneriler

Trabzon'da yaşayan Afganistan uyruklu sığınmacıların sorunlarının çözümü için; sığınmacıların buldukları ilde kendi ihtiyaçlarını giderebilmeleri amacıyla İl Göç İdaresi Müdürlüğü tarafından verilen sığınmacı kimliklerinin mümkün olduğu kadar kısa süre içerisinde verilmesi gerekmekte ve bu şekilde sığınmacıların sağlık ve eğitim gibi hizmetlere daha kolay erişebilmeleri sağlanabilir. Eğitim hizmetleri kapsamında alınacak dil eğitimi entegrasyon sürecini hızlandırabilir. Şehir merkezlerinde daha belirgin bir şekilde görülmeye başlayan sığınmacıların buldukları yere entegre olabilmesi ve kültürlerarası iletişimin sağlanabilmesi için yerel halk ile bir araya gelebilecekleri platformlar oluşturulmalıdır. Sığınmacılara yalnızca maddi yardımların dağıtılması problemlerin kalıcı çözümü için yeterli değildir. Sığınmacıların sorunlarına kalıcı çözümler üretebilmek için üniversiteler, kamu kurumları, sivil toplum kuruluşları ile iş birliği yapılması gerekmektedir. Özellikle sığınmacıların, sorunlarının çözümü ve uyum eğilimlerini etkileyecek proje ve çalışmalarda bir araya gelinmeli, birlikte hareket edilmelidir. Bununla birlikte sığınmacı ve mültecilere kaynaklık eden ülkelerdeki problemlerin çözümü için uluslararası iş birliği yapılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Abadan Unat, Nermin (2002), *Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları

⁴⁸ Buz 2002'den akt., Buz, 2008: 4

- Adıgüzel, Yusuf(2016), "Göçmenlerin Kültürel Entegrasyonu", *Türkiye'de Geçici Koruma Altındaki Suriyeliler: Tespitler ve Öneriler*, içinde (171-193), İstanbul: Wald Dünya Yerel Yönetim Ve Demokrasi Akademisi Vakfı Yayınları.
- Aras, Bülent ve Toktaş, Şule (2008), *Güvenlik, Demokrasi ve İstikrar Sarmalında Suriye ve Afganistan*, SETA Yayınları.
- Bayraktar, Rasim (2013), "Zorunlu Göçten Ulusötesi Yurttaşlığa", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*,12 (24), 109-126.
- Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK/UNCHR), Global Trends: Forced Displacement in 2016. (<https://www.unhcr.org/statistics/unhcrstats/5943e8a34/global-trends-forced-displacement-2016.html>)
- Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK/UNCHR), Global Trends: Forced Displacement in 2017. (<https://www.unhcr.org/statistics/unhcrstats/5b27be547/unhcr-global-trends-2017.html>)
- Buz, Sema (2008), "Türkiye'deki Sığınmacıların Sosyal Profili", *Polis Bilimleri Dergisi*, 10 (4), 1-14.
- Castles, Stephen; Miller, Mark (2008), *Göçler Çağı: Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri*, (Çev. B.U. Bal ve İ. Akbulut), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çağlayan, Savaş (2006), "Göç Kuramları Ve Göçmen İlişkisi", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (17),68-91
- Danış, Didem (2004), "Yeni Göç Hareketleri ve Türkiye", *Birikim Dergisi*, 184, 216-224.
- Demirhan, Yılmaz ve Aslan, Seyfettin (2015), "Türkiye'nin Sınır Ötesi Göç Politikaları ve Yönetimi", *Birey ve Toplum Dergisi*, 9 (5), 23- 62.
- Eryurt, Mehmet Ali, (2017) "Uydu Kentte Yaşam Koşulları" *Türkiye'de Afganistan Uyraklı Uluslararası Koruma Başvurusu ve Statüsü Sahipleri Üzerine Analiz: Türkiye'ye Geliş Sebepleri, Türkiye'de Kalışları, Gelecek Planları ve Amaçları*, içinde (107-117) Ankara: Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, Yayın No: NEE-HÜ.17.01.
- Gençler, Ayhan (2002), "Yabancı Kaçak İşçilik Gerçeği ve Türkiye Örneği", *TÜHİS İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, 28-46.
- Giddens, Anthony. (2010), "Göçmenlerin Emek Piyasası Üzerindeki Etkisi", *Sosyoloji Başlangıç Okumaları*, içinde (522-527) Ankara: Say Yayınları.
- Gözübüyük Tamer, Mine (2014) *Yükseköğretimin Küreselleşen Aktörleri: Uluslararası Öğrenciler*, Ankara: Siyasal Kitapevi
- IOM, Glossary on Migration, International Migration Law Series No. 25, 2011.(https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml25_1.pdf)
- İçduygu, Ahmet (2015), "Türkiye'ye Yönelen Düzensiz Göç Dalgaları İçinde Transit Göç", *Türkiye'nin Göç Tarihi 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'ye Göçler*, içinde (279-292), İstanbul: Bilgi Yayınları.
- İçişleri Bakanlığı Türkiye Göç Raporu 2016.(http://www.goc.gov.tr/icerik6/2016-turkiye-goc-raporu-yayinlandi_363_377_10625_icerik)
- Kalaylıoğlu, Yasemin (2016), "Ankara'daki İranlı Düzenli Göçmenlerin Farklı Sermayeleri ve "Düzenli" Kalma Stratejileri", *Nüfusbilim Dergisi*, 36, 33-66.
- Koç, İsmet (2017), "Uluslararası Koruma Başvuru ve Statüsü Sahibi Afganistan Uyraklı Kişilerin Geleceğe Yönelik Planları" *Türkiye'de Afganistan Uyraklı Uluslararası Koruma Başvurusu ve Statüsü Sahipleri Üzerine Analiz: Türkiye'ye Geliş Sebepleri, Türkiye'de Kalışları, Gelecek Planları ve Amaçları*, içinde (117-123), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, Yayın No: NEE-HÜ.17.01
- Kolukırık, Suat (2011), "Sürgün Toplumsal Hafıza ve Kültürel Göç: ABD'deki Ahıska

Türkleri Üzerine Bir Araştırma”, *Bilig*, 59 (Güz), 167-190

Leghtas, Izza ve Sullivan Daniel (2017), *Refugees International Saha Araştırması Raporu*.

Mutluer, Mustafa (2003), *Uluslararası Göçler ve Türkiye: Kurumsal ve Ampirik Bir Alan Araştırması*, İstanbul: Çantay Kitabevi.

Neuman, William (2013), *Toplumsal Araştırma Yöntemleri, Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*, (Çev. S. Özge), Ankara: Yayınodası.

Saydam, Abdullah (2010), *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara: TTK Yayınları.

Tekeli, İlhan (2008), *Göç ve Ötesi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Türkiye Göç Raporu 2016, T.C İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü Yayınları Yayın no 40, Nisan 2017.

Yalçın, Cemal (2004), *Göç Sosyolojisi*, Ankara: Anı Yayıncılık.

Yıldırım, Selda Geyik, (2018), “Göç ve Afganlar: İstikrarlı Mülteciler”, *Göç Araştırmaları Dergisi*, 4 (2), 128-159.

Yıldırım, Ali ve Diğerleri (2013), *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Zengin, Mustafa, “Karadeniz Türk Balıkçılığının Yüz Yıllık Tarihine Genel Bir Bakış”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 5/7, ss.31-67.

DOI: 10.31765/karen.584037

KARADENİZ TÜRK BALIKÇILIĞININ YÜZ YILLIK TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ*

Mustafa ZENGİN**

* Araştırma makalesidir.

** Dr, Su Ürünleri Merkez Araştırma Enstitüsü, Trabzon.
E-Posta: muze5961@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0243-1432

Anahtar kelimeler: Türk Balıkçılık Sektörü, Cumhuriyet Dönemi, Karadeniz, Yapısal Gelişmeler

Keywords: Turkish Fishing Sector, Republic Era, Black Sea, Structural Developments

Öz: Bu çalışmada; Osmanlı'nın son dönemlerinden, 1900 yılların başından itibaren, 21. yüzyılın ilk yıllarına kadar yaklaşık yüz yıllık tarihsel süreçte Karadeniz'deki ticari balıkçılık, devletin sosyo-politik ve sosyo-ekonomik değişimlerine bağlı olarak incelenmiştir. Sistematik olarak balıkçılığın gelişimi ile uygulanan devlet politikaları arasında bir paralellik tespit edilmiştir. Bu dönemler sırasıyla; (i) tek partili, devletçi ekonomik politikaların uygulandığı 1950 öncesi dönem, (ii) çok partili, planlı ve yarı liberal ekonominin uygulandığı 1950 ile 1980 arasındaki dönem ve (iii) pazar ekonomisine geçiş dönemi ile balıkçılığın büyüme ve gelişme dönemini oluşturan 1980 ile 21. yüzyılın ilk yıllarıdır. Dönem başında; bölgede herhangi bir balıkçılık sektörünün varlığından söz edilemez. Düşük balık fiyatları, küçük tekneler, geleneksel ve ilkel yöntemlerle yapılan avcılık çalışanlara uygun bir gelir ve güvence sağlamıyordu. Balıkçılık geleneksel usullere göre yapılmakta ve yunus, morina ve hamsi avcılığı gibi yerel avcılık faaliyetleri ön plandadır. Ancak 1980'li yılların başından itibaren başlayarak 2000'li yılların yaklaşık ilk çeyreğine kadar geçen yaklaşık 30 yıl boyunca Karadeniz'de artan av çabasına karşın karaya çıkarılan av miktarında paralel bir artış sağlanmamıştır. Özellikle bu azalma daha çok demersal stoklarda gözlenmiştir. 1980'li yılların sonundan itibaren demersal stoklarda başlayan azalmalar, 2010'lu yılların sonunda maksimum düzeye ulaşmıştır. Kalkan stoklarının durumu bu çöküşte en önemli göstergedir. Aynı şekilde Karadeniz balıkçı filusunun sayısal ve teknolojik olarak gelişmesinin av verimi açısından rantabl olmadığı, aksine bu süreçte birim çabadaki avın düştüğü gözlenmiştir. Bugün itibari ile sadece hamsi avcılığına dayalı bir balıkçılık sektörünün sürdürülebilirliğinin büyük ölçüde risk altında olduğunu söylemek mümkündür.

Gönderim Tarihi: 13.03.2019

Kabul Tarihi: 30.05.2019

A GENERAL APPROACH TO CENTURIAL HISTORY OF TURKISH BLACK SEA FISHERIES

In this study; the commercial fishery in the Black Sea has been examined in relation to political and socio-economic changes of the state from the last period of the Ottoman Empire which is date back to beginning of the 1900 also the first years of the Turkish Republic when the fisheries had not yet reached the industrial dimension until the early years of the 21st century. Regular development of fisheries in relation with state policies has been identified. State policies can be evaluated in three different periods; (i) before 1950s, when single-party system and state-controlled economic policies were implemented, (ii) the period between 1950s and 1980s, when the multi-party system with controlled semi-liberal economic policies was launched and (iii) between 1980s and first years of 21st century, which the period of growth and development of fisheries with the transition period to the market economy. At the beginning of this period; the existence of any fisheries sector in Black Sea cannot be mentioned. Fisheries activity had been performing by small boats and traditional fishing techniques with low fish prices that could not provide a suitable income and security. Local fishing activities was based on dolphin, sturgeons and anchovy. Later on, besides increased fishing effort, there had been no similar trend for landings in the Black Sea during the 30 years from the early 1980s until the first quarter of the 2000s. In particular, decrease in landings has been observed in demersal stocks starting in late 1980s with its lowest level until late 2010s. Collapse of turbot stock which is one of the very important demersal fish is considered as an indicator for status of demersal fishery. Expanding fishing fleets in size and numbers with developing technologies was not profitable which was even caused decline in catch per unit effort in Black Sea. As of today, it is possible to say that the sustainability of a fisheries sector based on anchovy fishery is at great risk in near future.

Giriş

Geçmişten günümüze Karadeniz balıkçılığın gelişmesinde, tabiatın sunduğu sonsuz imkânların yanı sıra tarihin derinliklerinden gelen bazı konjektürel ve siyasi şartlar

da etkili olmuştur. Ticaretin modernleşmeye başladığı 16. 17. ve 18. yüzyıllarda; yeni üretim ve tüketim alışkanlıklarından transit ticaret merkezi olarak kâr sağlamışsa da artan nüfus yerli tarımsal üretimle karşılanamamıştır.¹ Osmanlının son dönemlerinde tütün, Cumhuriyet döneminde ise fındık ve çayın bölgede nam kazanması ahalinin denize, balıkçılığa, hamsiye karşı olan ilgisini hiçbir zaman azaltmamıştır. Bölgedeki tarımsal üretimin yetersizliği tarıma dayalı ekonominin gelişimini engellemiştir. Geçimlik/köy ekonomisinin geleneksel ürünü hep mısır olmuştur. Bu nedendir ki; hamsi mısır ile birlikte sahil insanların yüzyıllar boyunca birincil gıdası olmuştur.

Bu ilişkiyi, tarımsal üretim ile hamsi arasındaki bu geleneksel bağı, 1964 senesinde dönemin Trabzon Bölge Ticaret Müdürü olan *Said Bilal Çakıroğlu* şu şekilde yorumlamıştır;

“Dağların denizi çok yakından takip etmesi yüzünden arazi dar bir şerit halinde teşekkül etmiştir. Gerçi bu dar şerit içinde fındık ve tütün gibi Türkiye'nin baş ürünleri yetişmekte ise de; bunlar Trabzon nüfusunu rahatça bakacak, bir gelir sağlayacak seviyeye yükselmemiştir. Bu sahilleri tanyanlar her sene kış aylarında denize kaptırdığı toprağını, yazın başka taraflardan sırtında taşıyarak tarlasını yeniden kurduğunu bilirler. Bunun için gerek müstahsili gerekse şehirlisi yüzünü denize çevirmeye mecbur olmuş ve balık avlamayı bir itiyat, bir sanat haline getirmiştir. Doğu Karadeniz sahillerinin her noktasında balıkçılık vardır. Onbeş karışık küçük birer tekneye sahip olan köylüler ziraat işinin müsaade ettiği zamanlarda günlük nafakalarını temin için denize açılırlar. Bu itibarla her Trabzonlu balıkçılık mevzuu ile ilgilidir. Ancak balıkçılığı bir sanat haline getirenlerin, bu meslekte ömür verenlerin miktarı azdır. Bu durumda olanlar kazançlarını tamamen denizden temin ederler. Bu deniz kurtlarının dışında, oltasını, ağını denizde gezdiren binlerce insanın avladığı balıkların piyasa kıymeti yoktur. Bu balıklar daha ziyade avlananların günlük ihtiyacını karşılar.²

¹ Emiroğlu, 1997: 13.

² Çakıroğlu, 1964:183.

Geçimlik ürünün mısır olduğu ve sahil insanlarının mutfağını geniş oranda takviye ettiği seksenli yılların öncesine kadar hamsi Karadenizli haneler için vazgeçilmez bir nimetti. Av sezonu boyunca taze tüketildiği gibi, av sezonunun dışında tuzlu/salamura olarak saklanırdı. O yıllarda fazla avlanan hamsinin tütün tarlalarına, fındık bahçelerine gübre niyetine verilmesi alışkanlık haline gelmişti. Trabzon eşrafından *Hamamizade İhsan Bey* 1928 senesinde kaleme aldığı '*Hamsiname*' adlı kitabında; "*Trabzon ve çevresinde hamsi balığının çok avlandığı yıllarda bunlar tütün tarlalarında gübre olarak da kullanılır*"³ diyerekten kayıt düşmüştür. Hamsinin tütün tarlalarında gübre olarak kullanılmaya başlamasının; Osmanlı'nın son yıllardaki en önemli kuruluşlarından olan '*Duyun-i Umumiye*'⁴ arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Osmanlı dış borçlarının ödenmesi için kurulan '*Duyun-i Umumiye*'nin bir kuruluşu olan '*Reji İdaresi*' faaliyete başladıktan sonra Doğu Karadeniz'de, özellikle Trabzon'da tütün alımının artması ile birlikte hamsinin de gübre niyetine tütün tarlalarına döküldüğü anlaşılmaktadır.⁵

20. yüzyılın başlarında balıkçılık bugünküne göre çok ilkel koşullarda yapıyordu. Balıkçı tekneleri yelkenli veya iki-üç çift kürekle çekilmekteydi. Balıkçılık başlıca yunus avcılığı, dalyancılık, ıgırıp ve alamanacılık üzerine kuruluydu. Balık avcılığı kıyı sularında ıgırıp ile yapılırdı. Hamsi avcılığında ise kıyı voli ağları ve '*pasta*' olarak tabir edilen bir çeşit yönlendirici ağ kapanlar kullanılırdı. Kapana giren hamsi kepçe yardımı ile güverteye, oradan da hasırdan, ağaçtan yapılan selelere, küfelere veya kilden yapılmış küplere nakledilirdi. O yıllarda palamut ve torikçilik meşhurdu. Alamana ağları ile Haziran'dan başlayarak

önce torik, Eylül'deki '*kestane karası*' fırtınasına müteakiben ise palamutçuluk başlardı. Rumlardan kalan en eski, geleneksel avcılık ise ağ dalyancılığıydı. 1980'lere kadar Karadeniz kıyısı boyunca ağ dalyanlar ile levrek, kefal, mavruşgil, torik, kofana hatta orkinos dahi avlanırdı. Paranın önemli bir ticari meta olarak kullanılmadığı, bunun yerine pazarlamada mal değişiminin geçerli olduğu bu yıllarda, avlanan hamsiler köylerde yumurta karşılığı, mısır karşılığı değiş-tokuş edilirdi. Ahali belki, fakir, belki yoksul, bir kap aş ve bir hasır dama belki muhtaçtı ama denizler de bu kadar bozulmamıştı.

Amerikalı gezgin *David Robinson* 1903'de, Karadeniz kıyısı boyunca balıkçılıkta çok ünlü olan Sinop'u şöyle anlatır;

"... Palamut en önemli balığıdır. Balık sürüleri yumurtlamak için sahilin kuzey ve güneyine doğru yayılıyorlardı. Palamuttan salamura yapılır ve Yunanistan'a sevk edilirdi. Balıkların fiyatı Yunanistan'dan Roma'ya çok fazla artıyordu. Ufak bir kavanoz Sinop salamurası 400 drahmiye satılıyordu. Ayrıca uskumru, kalkan, barbunya, yunus gibi birçok balık tutulur ve sevk edilirdi. Yunus ise yemek için değil, en ziyade yağı ve ciğerlerinin tıbbi kıymeti için tutulurdu".⁶

Sinop'un Osmanlı'nın son dönemine kadar varlığını sürdüren, '*Mumyakmaz Nikola*'nın tersane'deki binası, bir balık tuzlama tesisiydi. Ermeni ve Rum kadınların üzerinde çalıştığı bu salamura balıklar, Kırım'a, İtalya'ya ve oradan da Fransa'ya, Tuna ve Volga ile de Avrupa'nın içlerine ihraç edilirdi. Bu tesiste '*Kırımizade İsmail Hakkı Bey*'in dalyanlarındaki balıklarından elde edilen salamura balıklar, değişik boylardaki meşe fıçılara istiflenerek gemilere yüklenirdi.⁷ Sinop'ta salamura edilen balıkların fıçılarını yapan son zanaatkar *Varoş Mahallesinden Kaçına Oğullarından*

³ Hamamizade, 1928: 160.

⁴ Duyun-i Umumiye: Osmanlı dış borçlarını ödemek üzere oluşturulan bir mali örgüttü. 1875-1881 yıllarında Osmanlı maliyesinin iflası üzerine Maliye Nezareti tarafından oluşturulmuştur. Osmanlı idaresinde ilk olarak kapitalist güçlerin zorlaması ile (Bu günkü IMF benzeri) oluşturulan dışa açık mali yapı. Bu oluşumda Osmanlı topraklarındaki balıkçılık dâhil bir-

çok üretim alanına müdahale edilmiştir. Üretimi geliştirici önlemlerin yanı sıra, iktisadi işletmelerde elde edilen gelire el koyulmuştur. Bu tam anlamı ile doğrudan müdahale anlamına gelmekteydi. Tören, 2007: 383.

⁵ Emiroğlu, 1997: 13.

⁶ Robinson, 1906: 3.

⁷ Deniz, 2012: 176.

Yorgi oğlu Vasil Usta bu mesleği Türk tebaaya öğretmek için özveri ile uğraşmıştır. Hatta bir ara cezaevinde mahkûmlara dahi kurs açmıştır. 43 parça alet-edevatını da buraya bağışlamıştır. Bu dönem memleketin savaş ve yoksulluk içine düştüğü karışıklık yıllarıdır. Kayıtlarda gözükten son salamura balık dışsatımı Kosova Vapuru ile Eylül, 1922 yılına ait 100 fıçı palamuttur.⁸

Sinop'un geçmişte balıkçılıkla ilgili ününe işaret eden bir başka kişi de Sinop Cezaevine 1913'de sürgün edilen ve burada iki yıl geçiren ünlü yazar, fikir adamı Refi Cevat Ulunay'dır. Refi Cevat Ulunay, '*Bahri Cedid Vapuru*' ile geldiği Sinop'un balıkçılığı hakkında şu tespitlerde bulunmuştur.

"Sinop'taki balık meselesi tarif edilir şey değildir. Levrekler adeta eczane kapılarına asılan morina yağı ilanlarına benzer. Balıkçılar sırtlarına aldıkları zaman kuyrukları yerde sürünür. Hele barbunyanın rezaletini görmeli: Malumdur, İstanbul'da en ucuz zamanda bile barbunyanın okkası otuz beş, kırk kuruştur. Sinop'ta barbunyanın okkası yirmi paradır. Sokağın ortasına bir tepe teşkil edecek surette yıkarlar. Abdullah'a hediye ederler, yeler, tozarlar, gönderirler gene bitmez, tükenmez. Esasen Sinop'taki balıkçılık pek ilkel bir tarzdadır. Böyle olmakla beraber şehir balıktan, bilhassa hamsiden her sene büyük istifade eder. Bir de orada garip bir hal gördüm; oynamayan balığı ölü kabul ediyorlar ve ölü balık diye yemiyorlar! Mutlaka kalkan balığı terazinin içinde zıplayacak. Sinop'un bilhassa Hıristiyan ahalisi balığa fevkalade düşkündür. Bundan dolayı hepsinin yüzleri kırmızı, her evin kapısında hiç olmazsa altı çocuk başı gözükür. Doğurganlık son derece fazladır".⁹

Ulunay'ın bahsettiği bu bolluk 1980'li yılların sonuna kadar devam etmiştir. Hele hamsi sürülerinin Sinop koylarına girdiği haberi; filesini evden kaparak deniz kıyısına toplanan ahalinin evlerini bedavadan

şenlendirmiştir. Öğlen tutulan hamsiyi, akşam pişirmek için ayıklayan hanımlar, pencereden hamsi dolu kayıkların iskeleye yanaştığını görünce daha tazesi geldi diye önlerindeki hamsiyi bahçelerine gübre diye atarak, bedava hamsi kapmak için tekrar limana koşuşurlardı.¹⁰

Bir zamanlar Karadeniz'deki balıkçılığın kalbi; balıkçılıkla meşhur Trabzon'un Faroz semtinde çarpardı. Güzün karayel rüzgârlarının esmesi ile birlikte hamsinin güneye, kıyılarıımıza akın ettiğinin işaretini alan hamsi reisleri teknelerinin bakımını yapmak için aylar öncesinden Faroz'da, yalı boyundaki kayalıklara akın ederdi. Hamsi av sezonu yaklaştıkça reisler Faroz'daki kayalıkların önündeki doğal barınakta günler öncesinden hazırlığa girer, her türlü ihtiyaçlarını, tüm eşya ve yüklerini, ağlarını buradaki damlara yığarlardı. Kıyı boyunca sıralanmış, sandalların yerini büyük kancabaşlar, aynakıçlar, yelkenliler alırdı. Gurbetçi bütün tayfalarda fırtınalı havalarda burada barınır, yatıp, kalkarlardı. Hamsi reisleri Faroz'u barınak olarak kullanır, av sezonu boyunca avladıkları hamsiyi Moloz'daki iskeleye çıkardıktan sonra ikmal için buraya dönerlerdi.¹¹

Resim 1. 1930'ların başında Trabzon'un balıkçılıkla özdeşmiş çok ünlü tarihi Faroz limanı.

Cumhuriyet öncesi dönemde; 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında deniz ürünleri üretiminin yarısından fazlası İstanbul'da gerçekleştirilmekteydi. Boğazlar ve Marmara kıyılarında en yaygın yöntem '*dalyan*' balıkçılığıydı.

⁸ Deniz, 2012: 176.

⁹ Ulunay, 1999.

¹⁰ Deniz, 2012: 176.

¹¹ Zengin, 2010: 3.

Resim 2. Karadeniz'de Dalyan Balıkçılığı

Dalyan balıkçılığının oldukça eskiye dayanan bir tarihi vardır. Günümüzde de faaliyet gösteren Boğaz'ın en eski dalyanlarından Beykoz Dalyanının kuruluş tarihi Bizans dönemine kadar gitmektedir.¹²

Dalyanlar genel olarak Rum köylerinde yaygındı ve o dönemde balıkçılık tümüyle Rumların yaptığı bir meslekti. Nitekim balıkçılıkta Rum etkinliği bugün de kullandığımız balık isimlerine kadar yansımıştır¹³. Bugün İstanbul-Tuzla'da-İzmit Körfezi-Yalova arasında karides avcılığında kullanılan derin su manyatı avcılık yöntemi Rumlardan kalmadır.¹⁴ 19. yüzyılın sonuna kadar ağlar '*sicimci esnaflı*' tarafından, el çıkırıklarında yapılıyordu. Düşük balık fiyatları, küçük tekneler ve ilkel yöntemlerle yapılan balıkçılık fazla gelir sağlamıyordu ve balıkçılık mesleği ile uğraşanların sayısı çok azdı.

İstanbul Boğazı ve İstanbul'un Marmara kıyıları Osmanlı döneminde de geleneksel olarak balıkçılığın yaygın olarak yapıldığı yerleşimlerdi. Geleneksel dalyan balıkçılığı, trata, ıgrıp, manyat, alamana gibi dip sürütme ve çevirme ağları ile bu lokalitelerdeki balıkçılık Rum-Ermeni tebaa tarafından yapılmaktaydı.¹⁵ Başta Selanik olmak üzere Balkanlardan göç eden balıkçıların, bu mesleğe başlamalarında Osmanlı yönetimi altındaki bu yerleşimlerde ikamet eden Rum-Ermeni balıkçıların önemli payının olduğu yadsınamaz. Göç eden ahlinin balıkçılık mesleğine yönelmesinde dönemin sosyolojik, kültürel ve ekonomik koşulları da belirleyici olmuştur.

Diğer taraftan dalyancılık Osmanlı'nın son dönemindeki en önemli dış borç (*Duyun-ü Umumi*)¹⁶ ödemeleri için kullanılan bir gelir kaynağıydı ve dalyanların ıslahı ve ge-

¹² Koçu, 1961: 575.

¹³ Günlük, 1982.

¹⁴ Zengin ve Aca, 2018: 16; Zengin vd, 2004: 212.

Derin su manyatı ile karides avcılığı Marmara denizinde çok özel bir yere sahiptir. Derin su manyatı olarak bilinen karides manyatı Marmara denizinde karides avcılığında kullanılan en eski geleneksel av aracıdır. Marmara denizinde kıyı manyatları ile ilk olarak karides avcılığı 20. yüzyılın başlarında İstanbul bölgesindeki Osmanlı uyruklu Rum balıkçıları tarafından; Tuzla kıyılarında, İzmit ve Gemlik körfezlerinde yapılmaya başlanmış ve 1923/25 yıllarına kadar sürmüştür. İstanbul Tuzla'da yaşamını sürdüren ve 1920 Selanik doğumlu emekli balıkçı Salih Dalyan ile yapılan söyleşilerde; ilk olarak balıkçılığa başladığı 1946 yıllarından itibaren 1980'li yılların başına kadar Tuzla bölgesinde bu yöntemi sürdürdüklerini ifade etmiştir. Kıyı manyatının Derin su manyatına dönüş-

türülmesi ilk olarak deneyimli balıkçı Salih Dalyan tarafından 1982 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu şekilde; geleneksel kıyı manyatı ile avcılık, Marmara denizinin sadece bu bölgesinde yerel balıkçıları tarafından günümüze kadar devam ettirilmiştir. Bugün İstanbul Tuzla'da 21 (bunun 9'u ruhsatlı; 12 âdeti ruhsatsız) Yalova'da 3, Gemlik körfezinde; Kapaklı, Fıstıklı, Armutlu, Karacaali ve Esentepe gibi kıyı balıkçılığının yoğunlaştığı merkezlerde 19 adet ruhsatlı, yaklaşık 10 adette illegal olarak manyat ile karides avcılığı yapan tekene bulunmaktadır.

¹⁵ Doğan, 2011: 48.

¹⁶ Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı'yla 1854'te dış borca açılmıştır. Devlet, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Osmanlı Bankası'yla Galata Bankerlerine olan borcunu da ödemeyeceğini açıklamış ve bunun üzerine Hükümet ile Osmanlı Bankası ve Galata Bankerleri arasında 22 Kasım 1879 günü bir anlaşma yapıl-

liştirilmesi için Osmanlı Hükümeti tarafından İstanbul'a Macaristan'dan bir uzman getirtilmişti.¹⁷ Marmara Denizi ve Boğazların Akdeniz ve Karadeniz balıklarının göç ve yumurtlama yeri olduğunu fark eden *Düyun-u Umumiye İdaresi*, 19. yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti'nin balıkçılık gelirlerine de el koymuştur. Su ürünleri konusunda ilk yasal düzenleme olan '*Zabıta-i Saydiye Nizamnamesi*' bu dönemde, 1882'de hazırlanmış ve Cumhuriyet döneminde de 1971'de yürürlüğe giren 1380 sayılı *Su Ürünleri Kanunu*'na kadar bu eski kanun geçerli olmuştur.

Osmanlı'nın son yıllarında; 20. Yüzyılın başlarında savaşlar nedeniyle ülkemizde yaşanan büyük demografik değişiklikler balıkçılık konusunda da derin etkiler bırakmıştır. Dalyan balıkçılığı ve küçük kıyı balıkçılığı yapan Rum ahalinin Yunanistan'a göç etmesi bu sektörün zamanla zayıflamasına yol açmıştır. İstanbul balıkçılığı gerilemiştir. Ancak zamanla bunun yerini Doğu Karadenizli balıkçılar almıştır.¹⁸

Balıkçılığın henüz endüstriyel boyuta ulaşmadığı Cumhuriyetin ilk yıllarından, 21. yüzyılın ilk yıllarına kadarki yaklaşık yüz yıllık tarihsel süreçte Karadeniz'deki ticari balıkçılığı, devletin sosyo-politik ve sosyo-ekonomik değişimlerine göre başlıca üç ayrı dönemde ayırarak incelemek mümkündür. Sistemik olarak balıkçılığın gelişimi ile devlet politikalarının gelişimi arasında bir paralellik bulunmaktadır. Bu dönemler sırasıyla;

1- 1950 öncesi dönem: Tek partili, devletçi ekonomik politikaların uygulandığı dönem;

2- 1950 ile 1980 arasındaki dönem: Çok partili, planlı ve yarı liberal ekonominin uygulandığı yıllar;

3- 1980 ile 21. yüzyılın ilk yılları: Pazar ekonomisine geçiş dönemi, büyüme ve gelişme dönemi.

1. Karadeniz Balıkçılığının Tarihsel Süreçteki Gelişimi

A. 1950 Öncesi Dönem

Osmanlı devletinde iktidarda olan '*İttihat Terakki*' yönetimi ile 1923'te yeniden teşekkül eden modern Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk otuzbeş-kırk yılını kapsayan bu dönemde ciddi bir av filosundan ve av miktarından bahsedilemez. Balıkçılık geleneksel usullere göre yapılmakta ve yunus, mersin/morina ve hamsi avcılığı gibi yerel avcılık faaliyetleri ön plandadır. Bölge balıkçılığı küçük, geleneksel ahşap teknelere (*taka*, *çırnak*) ve sabit kıyı uzatma ağları, alamana, voli, ıgırıp gibi yakın kıyı karakteristiğine sahip av araçlarından oluşmaktadır. Bu dönemde daha çok Doğu Karadeniz'den Trabzon ve Rize'den gelen balıkçılar '*kancabaş*' adı verilen yelkenli teknelerle, Yeşilirmak ve Kızılırmak ağızlarında, pazar değeri çok yüksek olan Mersin morinası avcılığı yapmaktaydı.¹⁹ Kızılırmak ve Yeşilirmak ağızlarında mersin balığından elde edilen havyar çok meşhurdur ve yılda yaklaşık 4-5 ton havyar üretimi vardı.²⁰ 1950'li yıllarda yetersiz av filosu nedeniyle dipte yaşayan deniz canlı kaynakları henüz sömürülmemiştir. Bu dönemde Karadeniz kıyıları boyunca en çok kalkan, barbunya, palamut, torik, lüfer/kofana ve hamsi avlanıyordu.²¹ Bu listede istavrit, çinekop ve özellikle mezgide rağbetin olmayışı bu

mıştır. Bu anlaşma '1879 Kararnamesi' diye anılmaktadır. Bu hüküm Osmanlı tarafında devlet maliyesi üzerinde uluslararası siyasal bir mali denetim komisyonu kurma tehdidi olarak görülmüştür. Ülke çapında teşkilatlanmış *Düyun-u Umumiye İdaresi*, büyük boylara ulaşan Osmanlı borçlarının Avrupalı alacaklılara geri ödenmesini denetlemek üzere kurulmuştur. Kararname toplam 15 maddeden oluşmaktadır. Buna göre; Hükümet, müskirat (alkollü içecek), pul, İstanbul civarındaki deniz ürünleri vergisi (dalyanların işletilmesi), Edirne-Samsun-Bursa ipek öşürü, tömbeki

ve tütün tekeli vergilerinin toplanması ve işletme hakkını 10 yıl süreyle Osmanlı Bankası'na ve Galata Bankerleri'ne veriyordu. Narin, 2009: 10; Günlük, 1985.

¹⁷ Kartopçu, 2012: 8.

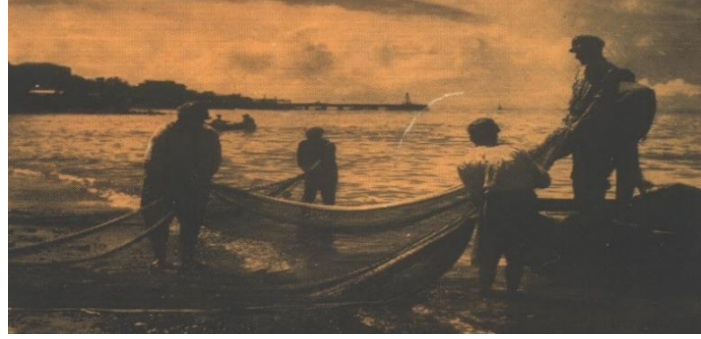
¹⁸ Zengin ve Aca, 2018: 16.

¹⁹ Öker, 1956:1.

²⁰ Çakıroğlu, 1969: 183.

²¹ Kosswig ve Türkmen 1956: 37.

dönemde bölgedeki balıkçılığın henüz endüstriyel bir gelişme süreci içinde olmadığını da bir göstergesidir. Tabii ki bunda sadece av filosunun yetersizliği tek neden değildir. İkinci Dünya Savaşını takip eden bu yıllarda; demografik yapı (nüfus dağılımı), gelir düzeyi ve balıkçılığa olan talep gibi diğer sosyo-ekonomik olgular da belirleyici olmuştur. 1950'li yıllardan önce; bölgede herhangi bir balıkçılık sektörünün varlığından söz edilemez. Düşük balık fiyatları, küçük tekneler, geleneksel ve ilkel yöntemlerle yapılan avcılık çalışanlara uygun bir gelir ve güvence sağlamıyordu. Bunun yanı sıra bölgede yeterli sayıda ve nitelikte balıkçı da yoktu. Türkiye'de 1950'lere kadar devletçi bir politik yapı sergilenmesine karşın balıkçılık sektörüne herhangi bir mali desteğin yapılmaması (*yunus avcılığı ve yunus yağı sanayi sektörü haric*)²² ilginç bir paradokstur.

Resim 3. Elle sahile çekilen bir ırgırp ağı.²⁵

a. Morinacılık ve Havyar Üretimi

1950'li yılların sonuna kadarki yaklaşık elli yıllık süreçte başta Sinop olmak üzere Karadeniz kıyılarında çok eski yıllardan beri palamut, uskumru, lüfer gibi göç balıkları '*alamana kayıkları*' ile avlanırdı. Bu yüzden '*alamanacılık*' bu kıyılarda çok meşhurdu. Alamanacılığın son bulduğu altmışlı yılların ortalarına kadar Sinop bu avcılık ile ün salmış ve birçok erbap balıkçı yetişmiştir. Alamana kayıkları hem yelkenle hem de kürekle çekilebilirdi. Alamanacılığın esası 1924 '*mübadele*'²³ öncesine; Rumların zamanına kadar gitmektedir. Bugün bile Rum Mahallesi olarak anılan Sinop Kalesinin, sahilde Sinop limanının yanındaki semt balıkçılıkla meşhurdur.²⁴ Yelken kullanılabilen balıkçılara özgü alamana kayığı, yine balıkçıların iki tek kürekli büyükçe balık kayığı ve '*ırıp*', ırgırp- kayığı dalyanlarda ve

sığ sularda sahile balık taşıyan altı düz çarlık kayığı o zamanlar avcılıkta kullanılmaktaydı. Dalyanlardan sonra, balık avında kullanılan en eski ve en büyük araçlardan biri de ırgırplardır. ırgırp ile balık avcılığı Bizans döneminden beri şeklini ve boyutlarını korumuştur. ırgırp deniz dibinden bir parça üstte dolaşan balıkları avlamakta kullanılırken, manyattan dipte bulunan balıkları avlamakta yararlanılırdı. Balığın çok bol olduğu yıllarda, kıyılarda balık sürülerinden geçilmiyordu ve avcılık ilkel usullerle yapılıyordu.

²² Zengin, 2013: 9.

²³ 30 Ocak 1923'te Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan Nüfus Mübadelesi Antlaşması, her iki ülkedeki azınlıkları göçmen hâline getiren on yıl sürecek olan döneme resmî bir nitelik kazandırmıştır. Geniş anlamda bu göçmen sorunu, göçmenlerin nakillerinden, onların gittikleri bölgelerde ekonomik

anlamda bütünleşmelerine kadarki süreçte Hükümetlerin siyasi ve iktisadî adımlar atmasını gerektirmiştir (Güner: 2007).

²⁴ Zengin vd, 2014.

²⁵ Balık ve Balıkçılık, Et ve Balık Kurumu Genel Müdürlüğü. İstanbul, 1970. Cilt: XVII, Sayı: 2,

²⁶ Yük gemilerine verilen isim. 1950'lerin ortalarına kadar henüz Karadeniz sahil yolu faaliyete geçmeden

av sahalarına taşınmıştır.²⁷ 1940'lı yıllar öncesinde Kızılırmak-Bafra sahillerinde havyarçılık çok ünlüydü ve Doğu Karadeniz'den (Trabzon) gelen balıkçılar 'karmak' olarak adlandırılan kancalı tuzaklar ile kış sonundan yaz başına kadar mersin avlamak için kafileler halinde gurbete çıkarlardı.

Resim 5. Karadeniz'de Morina Avcıları³¹

Aynı dönemin başlarında iç piyasanın arz-talep koşullarına bağlı olarak Almanya, İsviçre, İtalya, Bulgaristan, Yunanistan, Lübnan gibi ülkelere havyar ihracatı da yapılmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın yaşandığı yıllarda; 1940'lı yılların sonuna kadar ki ihracat çoğunlukla Almanya'ya yapılmıştır.

Ancak bu ihracat miktarları çok düşüktür ve en fazla 100 kg'ı aşmamıştır. Görülüyor ki havyar ihracatı çok büyük rakamlara ulaşmamıştır. Üretim en fazla 3 tonlara kadar çıktığına göre, havyarın büyük bir kısmının iç piyasada tüketildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca 1954-58 arasında ihracat tamamen durmuştur. Bu dönemde iç piyasada havyarın kilosu 1000 liraya kadar yükselmiştir. Fiyatının bu denli yüksek olmasına rağmen iç piyasada müşteri bulabiliyordu.

1940'lı yıllarda Kızılırmak Deltası yüksek kalitedeki havyar üretiminde meşhurdur. Mersin balıkları Kızılırmak'ta avlanır, yumurtaları burada işlenerek, Bafra'dan büyük şehirlere pazarlanır, yabancı ülkelere ihraç edilirdi.³² Bu lüks ürünün değeri 1951 yılına kadar çok büyük bir artış göstermiş ve yılda 1000-1500 kiloya kadar siyah havyar çıkarılarak, kilosu 70 ile 100 lira arasında İstanbul ve Ankara'daki tüccarlara pazarlanmıştır. Bu kapsamda ilk balıkçı

Resim 4. Irmakta yakalanmış bir mersin balığı. Arkada sağda bir kelif, solda ise serende asılı bir karmak takımı.²⁸

Bu dönemde bölgede en yoğun mersin avcılığı 1949-1961 yılları arasında yapılmış ve av miktarı bazı yıllar 45-50 tonlara kadar ulaşmıştır. Devlet Planlama Teşkilatı İhracat Özel İhtisas Komisyonu'nun 1962 yılında hazırladığı rapora göre müstahsil tarafından yıllık siyah havyar istihsalı en çok 3.1 ton, en az 2.5 ton olarak tahmin edilmiştir. Bu miktar havyarın sırasıyla Yeşilirmak, Kızılırmak ve Sakarya ağızlarından avlandığı rapor edilmiştir. Bu üretimin 2250 ile 2580 kilosunu 'mersin balığı-siyah havyarı', 100 ile 1250 kilosunu ise 'şip havyarı' olduğu kayıtlara geçmiştir.²⁹ 1956-1961 yılları arasında beş farklı Mersin türünün avcılığından bahsedilmektedir. Bu türler sırasıyla Şıp (*Acipenser nudiiventris*), Çuha (*Asipencer ruthenus*), Sivrişka (*Asipencer stellatus*), Mersin morinası (*Huso huso*) ve Karaca/Rus mersini (*Acipencer gueldenstaedti*)'dir.³⁰

önce ticari emtia; çektirme adı verilen yük gemileri ile taşınırdı

²⁷ Aca, 2014: 6.

²⁸ Zengin, 2013: 9.

²⁹ Anonim, 1966: 48.

³⁰ Öker, 1956: 1.

³¹ İkinci Dünya Savaşı'nın yoksulluk dolu günlerinde, Sürmene'den yola koyulan morina avcıları, yelkenli takalar ve kancabaşlar ile iki-üç hafta süren, mücadeleye dolu bir deniz yolculuğundan sonra Kızılırmak ağzına ulaşır. Zengin, 2013: 9.

³² Anonim, 1940: 235

kooperatifi 'Bafra Balık İstihsal Kooperatifi' 1955'de Bafra'da kurulmuştur.³³ Bu kooperatifin üyeleri başlıca nehir ağzında mersin balığı avlayan balıkçılardı. Amerikalı bir balıkçılık uzmanı olan Bay Brako; 1955 senesinde Bafra nehir ağzına gelerek bu kooperatifi ziyaret etmiş ve kooperatifin faaliyetleri hakkında bilgi almıştır.³⁴

Resim 6. 1955 senesinde kurulan ve bölgede ilk balıkçı kooperatifi olan 'Gümenez/Yakakent Balık İstihsal ve Satış Kooperatifi'

1960'lara geldiğinde, havyar üretimi giderek azalmaya başlamış ve kooperatif üyeleri arasında anlaşmazlıklar çıkmaya başlamıştır. Bunun üzerine kooperatif tarafından ilk olarak Kızılırmak ağzındaki mersin balıkçılığını düzenlemeye yönelik kurallar oluşturulmuş ve üyelere tebliğ edilmiştir. Buna göre havyar ticareti sadece üç yıl için kooperatif tarafından yapılacaktır.³⁵ Ancak bu karar nehir ağzında mersin avlayan balıkçılar arasında büyük bir anlaşmazlığa sebep olmuştur. Üye olmayan balıkçılar, kooperatif üyelerine saldırılmış ve mahkemelik olmuşlardır.³⁶ Çatışmalar durmamış ve üye olmayan balıkçılar da nehir ağzına karmaklarını kurmuşlardır. Bu sürtüşme ve çatışmalar havyar üretimini de etkilemiştir.³⁷ Kooperatifin bu kararları yerel kabzımallar tarafından Samsun Valiliğine şikâyet edilmiştir.³⁸ Üreme büyüklüğündeki anaç mersinlerin

illegal olarak sınırsızca avlanması ve etlerinin el altından büyük şehirlere kadar satılmasından dolayı havyar üretimi 1960'lardan sonra dramatik bir şekilde azalmıştır. Bu azalmadan ötürü ilk defa 'Ticaret Vekâleti' tarafından, 6 Mart 1959 tarihinde, Resmi Gazetede yayınlanan 'Balık Avcılığının Tanzimine Dair 5 Numaralı Sirküler'de Karadeniz'e dökülen, Yeşilirmak, Kızılırmak ve Sakarya nehirleriyle bu nehirlerin ağzlarında avlanan siyah havyar balıklarından, havyarlarını döküp dönmekte olan her yaştaki balıklarla, her ne zaman olursa olsun 'şip' balığının 15, 'mersin balığının' 10 kilodan küçük olanlarının avlanmaları yasaklanmıştır.³⁹ Buna karşın Ankara gibi büyük kentlerde kılıç balığı yerine satılan bu değerli balığın 20 kilodan

aşağısı da avlanarak satılmıştır.⁴⁰

1960'lı yılların sonuna (1968) geldiğinde, Sakarya ve Samsun nehir ağzlarında son derece kazançlı bir iş olan morina avcılığında elde edilen havyar üretiminin düşmeye başladığı görülmektedir. 1950'li yılların sonunda 7 tonlara kadar yükselen havyar üretimi, bu dönemde 2 tonlara kadar düşmüştür.⁴¹ Bu düşüşün nedenlerini araştırmak ve havyar üretimini eski düzeye çekmek için Tarım Bakanlığı tarafından aynı dönemde bölgeye uzmanlar gönderilmiş ve 9 maddelik bir öneri paketi hazırlanmıştır.⁴² Bu sorun ve önerilerin içerisinde en dikkati çekenleri şunlardır:

1- Maliye Bakanlığı tarafından nehir ağzlarının üç veya beş senelik sözleşmelerle balıkçılara vergi karşılığı kiralanması, bu sahalardaki mersin avcılığına "altın yumurtlayan tavuk" anlayışı ile bakılması ve

³³ Anonim, 1955a.

³⁴ Anonim, 1955b.

³⁵ Anonim, 1955a.

³⁶ Anonim, 1957b.

³⁷ Anonim, 1957c.

³⁸ Anonim, 1960.

³⁹ Arpa, 2012: 328.

⁴⁰ Arısoy, 1968: 182.

⁴¹ Çakıroğlu, 1969: 183.

⁴² Çakıroğlu, 1969: 183

kurallara riayet etmeyen balıkçılara göz yumulması,

2- Nehir ağızlarının ferdi olarak balıkçılara değil de kooperatif kuruluşlarına kiralanmasının daha etkili olacağı,

3- Morina avcılarının yurtdışından iyi cins, paslanmaz kancalar getirilmesi ve destek amacıyla dağıtılması,

4- Hijyenik ve teknik şartlara uymayan havyar üretiminin geliştirilmesi için yurtdışında uygulanan modern yöntemlerin uygulanması.

Bundan başka havyar üretim teknolojisini geliştirmek amacı ile 1967 senesinde, havyar ticaretinde meşhur Samsunlu 'Demircioğlu' firması tarafından bir Alman uzman Samsun'a davet edilmiştir. Batı Almanya 'Balıkçılık Dairesi Müdürü' Dr. Andres Von Branet tarafından Bafra'da siyah havyarıcılığın geliştirilmesi konusunda teknik incelemeler yapılmıştır.⁴³ Görüldüğü gibi burada tedbir olarak ele alınan maddelerin çoğu, havyar üretimini arttırmaya ve geliştirmeye yöneliktir. Aksine mersin balığı stoklarının korunmasına ve avcılığın sınırlandırılmasına yönelik ciddi bir tedbir alınmamıştır.

b. Yunus Avcılığı ve Yunus Yağı Endüstrisi

Yunus avcılığı Birinci Dünya Savaşından başlayarak İkinci Savaşın sona erdiği 1940'lı yılların sonuna kadar tek ekmek kapısı olmuştur Karadeniz sahil insanının. Yoksulluğun hüküm sürdüğü bu yıllarda; bu garip, çetin ve acılı meslek Hopa'dan, İstanbul'a, en çok da Trabzon balıkçılarının geçim kapısı olmuştur. O dönemde en erbap yunus avcıları Sürmene'nin, Akçaabat'ın sahil köylerinden çıkardı. Sadece Trabzon değil, Rize'de Çayeli ve Pazar, Giresun'da Gülburnu, Ordu'da Perşembe, Kışlaönü köyleri, Karadeniz Ereğlisi ve İstanbul Boğazında Sarıyer ve Fener köyleri

de yunus avcılığı ile anılırdı. 1980'li yıllardan önce, yani avcılığın yasaklanmasından önceki yıllarda⁴⁴ 'yunus avcılığı' Karadeniz'deki kıyı balıkçılarının en önemli geçim kaynağını oluşturuyordu. Bu avcılık o denli kârlıydı ki; diğer balıkların avcılığı çok fazla rağbet görmüyordu. Balıkçılar doğrudan doğruya yunus yağına dayalı sanayiye hammadde sağlayan yunus avcılığını tercih ediyordu. Et ve Balık Kurumu tarafından 1950'li yılların ortalarında hamsiye kilo başına 5 kuruş ödeme yapılırken, 1 kg yunusa 35 kuruş ödeniyordu. Bu fiyat 1960'da daha da artarak 60 kuruşa kadar yükselmiştir.⁴⁵

Sürmene'den yola çıkan yunus avcıları, yelkenli takalarla⁴⁶, sahil şeridini takip ederek yaklaşık onbeş-yirmi günde İstanbul'a varırdı.⁴⁷ Hasretlik bir yana, daha bıyığı yeni terlemiş kaç delikanlıya, kaç balıkçı reisine mezar olmuştur bu zorlu deniz seferleri... Karadeniz'in bu azgın dalgaları, kaç ailenin ocağını söndürmüştür... Trabzon'un çileli kadınları için bir zamanlar 'Yoroz Burnundan ötesi hep gurbetti...'. Onlar için yaşadıkları toprakların sınırı Yoroz burnunda son buluyordu. Daha ötesi gurbet, hep ayrılık, hep hasretlikti. Yoroz'dan ötesi çoğu kez fırtınada batan bir teknenin, boğulan bir reisin, bir tayfanın acı haberinin geldiği uzak diyarlardı...

Yunus; Karadenizli reisler tarafından Osmanlıdan başlayarak, 1947 yılına gelinceye kadar yandan çakmaklı, uzun namlulu 'saltata' isimli dolma tüfeklerle avlanırdı. Bu tüfeklerde kullanılan kurşunlarda balıkçıların kendi imkânları ile eritilip dökülürdü. İkinci Dünya Savaşının sona erdiği yıllarda, ülkede yaşanan iktisadi sıkıntının da etkisiyle Karadeniz'de yunus yağına dayalı yerli sanayi kurulamamıştı. Sovyetler Birliği ile rekabet edebilmek için hükümetlerce bazı destekler sağlanmıştır. Tek Parti döneminde; 1947 ve 1948 yıllarında başbakanlık yapan, Akçaabatlı Hasan

⁴³ Arısoy, 1968: 182.

⁴⁴ Zengin, 2009: 25.

⁴⁵ Çakıroğlu, 1969: 183.

⁴⁶ Boyu 42 karış (10-11 m) boyunda ahşap, balıkçı teknesi.

⁴⁷ Zengin, 2015: 59.

Saka'nın⁴⁸ bizzat talimatı, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün de teşviki ile bir kanun çıkarılır.⁴⁹ O yıl önde gelen yunus avcılardan oluşan bir heyet Başbakan Hasan Saka ile görüşmek üzere Ankara'nın yolunu tutar. Bu heyet; Sürmene 'Civra'dan⁵⁰ Osman Reis (Karabacak), Akçaabat tan Yahya Reis

Resim 7. Civra'dan Ankara'ya giden heyet, Hasan Saka ve İsmet İnönü ile birlikte

(Denizer), Mersin köyünden Muzaffer Nuhoglu, Salacık 'Zavena'dan Mustafa (Malçoç) Reisten müteşekkildir.

Heyet isteklerini muhteva eden bir arzualı Başbakan'a sunar. Bu olay sonrasında yunus avcılarının güçlenmesi için hibe silah ve mermi dağıtımına başlanır. Bunun dışında tekne ve av aracı teçhizatı için çok düşük faizli kredi desteği sağlanmıştır.⁵¹ O

dönemde devletçi iktisadi politikalarının da etkisi ile güçsüz ve yetersiz olan sanayinin gelişmesi için, özellikle de İtalya ve Almanya'ya ihraç edilen ve birçok sanayi için önemli bir ara hammadde (ilaç, deri, kozmetik, gıda, demiryolu, lokomotif sanayi vb) kaynağı oluşturan yunus yağı ihracatı da desteklenmiştir. 1947 yılına kadar yunus yağı üretimi 2000 ton/yıl iken, 1954 yılında 4000 ton/yıl'a yükselmiştir.

Bu dönemde İtalya ve Almanya'ya yunus yağı ihraç eden sanayicilere devlet tarafından 'ihracat teşvik primi' ödenmiştir. Ancak bu teşvik 1957'de Tarım Bakanlığı tarafından çıkartılan bir yasa ile kaldırılmıştır.⁵² 1957 senesinde yunus avcılığını destek amacıyla sürdürülen teşviklerin kaldırılmasından

sonra, 1959 yılında 'Çayeli Balıkçılar Kooperatifi' kurulmuştur. Uzun yıllar bu kooperatifte yunus balıkçılığı için mücadele veren Yaşar Pişkin; bu dönemde sadece Çayeli yunus balıkçılarına değil, Hopa'dan Ünye'ye kadar Doğu Karadeniz'deki yunus avcılarına silah, mermi ve kredi dağıttıklarını ifade etmiştir.⁵³

1920'lere gelinceye kadar Karadeniz kıyısı boyunca yunus yağın işleyen modern bir endüstriden bahsetmek mümkün değildi.

⁴⁸ Hasan Saka: 1885'te Trabzon'da doğdu. Mülkiye Mektebi'nden mezun oldu. Paris Siyasal Bilgiler Okulu Diploması Şubesinde mezun olarak yurda döndü. Nisan 1915'te Maliye Nezaretinde çalıştı. 1916'da Eskişehir Bölge İktisat Müdürü oldu. Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Trabzon mebusluğu yaptı. Anadolu'ya geçtikten sonra 28 Ocak 1921'de TBMM'nin I. Döneminde Trabzon Milletvekili seçilerek Meclise girdi. 19 Mayıs 1921'de Maliye Vekili oldu, 22 Nisan 1922'de istifa suretiyle görevden ayrıldı. 11 Mayıs 1922'de İktisat Vekilliğine seçildi. II. Dönem seçimlerinde tekrar Trabzon'dan Milletvekili seçildi. 24 Eylül'de İktisat Vekilliğine atandı. 30 Ekim 1923'te kurulan ilk Cumhuriyet Kabinesinde İktisat Vekilliğini korudu. 6 Mart 1924'te II. İsmet Paşa Kabinesinde Ticaret Vekilliğine getirildi. 3 Mart 1925'te III. İsmet Paşa kabinesinde Maliye Vekilliğine atandı. VI,

VII ve VIII. Dönemlerde de Trabzon'dan Milletvekili seçilerek 13 Eylül 1944'te II. Saraçoğlu Kabinesinde Dışişleri Bakanlığına getirildi. Recep Peker Kabinesinde de aynı görevi korudu. 10 Eylül 1947'de Başbakanlığa atandı. IX. Dönemde son olarak Trabzon'dan milletvekili seçildi, 1954 seçimleriyle politikadan çekildi. 29 Temmuz 1960'ta İstanbul'da vefat etti.

⁴⁹ Erdilek, 1983:981.

⁵⁰ Trabzon'un Sürmene ilçesine bağlı ünlü bir sahil balıkçı köyüdür. Civra'nın günümüzdeki adı 'Balıklı'dır. Civra'nın balıkçıları en fazla morina ve yunus avcılığı ile ünlüydü. Köydeki erkeklerin çoğu ömrünü gurbette, denizde geçirdi.

⁵¹ Zengin, 2009: 25.

⁵² Çakıroğlu, 1969: 183.

⁵³ Yaşar Pişkin ile Zengin, M.'nin söyleşi. Haziran, 2004. Çayeli.

Balıkçılar avladıkları yunusları, mahallinde, kendi imkânları ile kurdukları küçük tezgâhlarda, bakır kazanlarda işleyip, yağını çıkartıyorlardı. Bu kazanların özelliği oldukça büyük olmalarıydı. O kadar ki bir kazandan bir-iki fiçı yağ alınıyordu. Soğuk hava depolama ve taşımacılık imkânları olmadığı için avlanan yunuslar uzun bir süre işlenmeden

bekletildiğinde bozulma ile birlikte kötü, dayanılmaz kokular yayıyordu.⁵⁴ Et ve Balık Kurumunun 1952 yılında devlet tarafından kuruluşuna kadar geçen sürede; 1952'den önce Trabzon'da sadece Veysel Çakıroğlu'na ait bir 'işlekhane' (tesis) bulunuyordu. Bu tesis İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Almanların desteği ile ortak kurulmuştu.⁵⁵ 1927-1928 yıllarında ilk defa *Veysel Çakır* ve *Bay Ernest Hegler* (İsveç uyruklu) tarafından '*Delphin*' (*Veysel and Ernest Collective Comp.*) adlı, yunus yağı işleyen ortak bir tesis kurulmuştur.⁵⁶

Yunus avcılığı için 1948 yılında devletçe verilen hibe destekler ve 1952 yılında EBK'nin Trabzon'da fabrikasının kurulması (Resim 8), yunus avcılığına olan ilgiyi arttırmıştı. '*EBK Balıkçılık Müessesesi*' bu dönemde sahip olduğu '*Dalga*' ve '*Dalyan*' isimli soğuk hava tertipli gemiler ile Ağva (İstanbul) ve Sinop bölgelerinden avlanan yunusları işlenmek üzere Trabzon'daki fabrikaya taşımaya başlamıştı. 1969 yılının Mart-Nisan döneminde Trabzon'daki fabrikadan 20 ton yunus yağı üretilmişti. 1970 yılının aynı döneminde işlenmek üzere 55.9 ton yunus alınmış ve bu miktardaki hammaddeden 21.6 ton yağ elde edilmişti.⁵⁷

Resim 8. 1950'li yılların başında Trabzon, Değirmendere'de '*EBK Balıkçılık Müessesesi*' tarafından kurulan ilk yunus yağı fabrikası.⁵⁸

Yunus avcılığı kıyıda itibaren 100-150 mil açıktaki sulara kadar yapılırdı. Limandan kalkan takalar fırtına, yağmur, kar demeden, çileli bir mücadeleden sonra, en az 5 ile 7 gün üzerine tekrar evlerine dönerlerdi. Av zamanı Eylül ayının 1'inde başlar, tüm güz, kış ve bahar aylarında devam ederdi. Genel olarak avcılık haziranın ilk yarısında son bulurdu. Avcılığı için hükümetlerce herhangi bir yasal düzenleme getirilmemişti. Av zamanı canlının vücudundaki yağ içeriğine göre belirleniyordu. Yunus çoğunlukla yaz döneminde yavruladığı için ve ayrıca deniz suyu sıcaklığının artışı ile birlikte, deri altında depoladığı yağ oranı düştüğü için avcılık randımanlı olmuyordu.⁵⁹ Balıkçılar yunus avına bir grup halinde çıkarlardı. Karadeniz'in karakteristik özellikte, 10-12 m boyundaki, ahşap malzemeden yapılmış '*taka*'larında, silahla avcılıkta nişancı ile birlikte yaklaşık beş kişilik bir tayfa grubu bulunurdu. Bu balıkçıların çoğu avlanan balığı tekneye almada yardımcı oluyordu. Ağlarla avcılık daha külfetli ve daha çok insan gücünü gerektiriyordu. Bir takım 15 parça tekneden oluşurdu. Bu teknelerden 2-3 tanesi motor, ağ taşıyan kayıklar ve bir de bunların yardımcı sandalları vardı. Bir takıma reislerle birlikte 35-40 kişilik bir tayfa ekibi düşerdi.⁶⁰

⁵⁴ Kol vd, 2005.

⁵⁵ Çakıroğlu, 1969: 183.

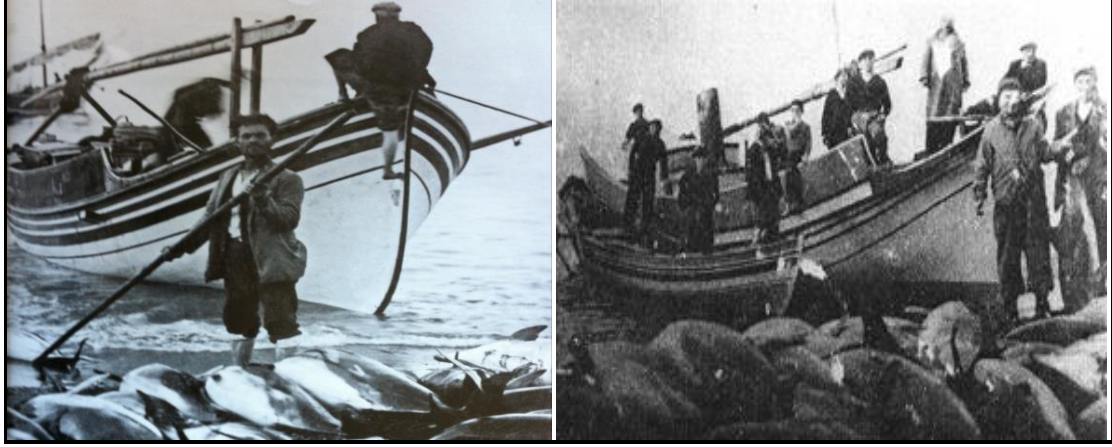
⁵⁶ Köse, 2016: 34.

⁵⁷ EBK, 1970: 1.

⁵⁸ Çakıroğlu, 1969: 183.

⁵⁹ Tezel, 1958: 2.

⁶⁰ Namık Malkoç ile Zengin, M.'nin söyleşisi. Temmuz, 2006. Salacık, Akçaabat.

Resim 9. Yunus avcıları⁶¹

Yunuslar 'ıgrıp' denilen, kendir bitkisinin kabuğundan elde edilen ipliklerden dokunan ağlarla avlanırdı. Kendirden alınan ipler evlerde 'yığ' denilen tezgâhlarda ip haline getirilirdi. Sağlam olsun diye bu ipliklerin iki-üç katı bir araya getirilip sarılırdı. Bu ipler evlerde kadınlar veya erkekler tarafından 18-20 metre boyunda parça parça dokunduktan sonra, birbirlerine çatarak büyük ağ haline getirirlerdi.⁶²

Yunuslar; deniz memelilerinin en bilinen sevimli üyeleridir. Karadeniz'de üç tür yunus yaşamaktadır. Bunlar tırtık (*Delphinus delphis*), mutur (*Phocoena phocena*) ve afalina (*Tursiops truncatus*)'dır. Geçmişte av istatistiklerinde bu üç tür birlikte verilmesine karşın, tırtık %80-90 oranı ile en fazla avlanan tür olmuştur.⁶³ Yunusların vücudu kalın ve elastik bir yağ tabakası ile kaplıdır. Deri yüzeyi ince bir tabakadan oluşur. Alt deriden sonra gelen yağ tabakası ise, türlere göre değişmekle birlikte 4-5 cm kalınlığa kadar ulaşabilir. Sıcakkanlı bir hayvan olduğu için, yağ tabakası yunuslar için çok önemlidir. Yağ tabakası canlının özgül ağırlığını azaltarak su içerisindeki hareketini kolaylaştırır. Ortalama büyüklükteki bir yunus (64-72 kg); yazın yaklaşık 20 kg vücut yağı ihtiva eder. Kışın bu miktar iki katına ulaşabilir Yunuslar; gü-

nümüzde aşırı avcılık, habitatlarının bozulması, deniz ticareti/trafiği ve kirlilik gibi birçok sebepten ötürü sayıları azalmış deniz memelilerinin en önemli üyesidir.

Karadeniz'de yunus avcılığının en üst düzeye ulaştığı 1938 yılından sonra, yunus stoklarında meydana gelen sürekli azalmalar nedeniyle, eski Sovyetler Birliği yönetimi tarafından 1962 yılında, üreme dönemini kapsayan sınırlı bir av yasağı uygulanmıştır. Ancak stoklarının hızlı azalması nedeniyle aynı ülke tarafından 1966 yılında avcılığı tamamen yasaklanmıştır. Aynı yıl Bulgaristan ve Romanya'da bu yasağa uymuştur.⁶⁴ Uluslararası çeşitli organizasyonların etkinlikleri sonucu bu konu Avrupa Konseyi'nin 1979 yılında Bern'de yaptığı toplantıda gündeme gelmiş ve burada alınan karar ile Karadeniz'de yaşayan yunuslar koruma altına alınmış ve avcılığı tamamen yasaklanmıştır. Bu karara Türk hükümeti de 1983 yılında imza atarak uymuştur.⁶⁵

B. 1950-1980 Arası

1950'li yıllardan önce Karadeniz'de; endüstriyel olarak herhangi bir balıkçılık sektörünün varlığından söz edilemez. Düşük balık fiyatları, küçük tekneler, geleneksel ve ilkel yöntemlerle yapılan avcılık, çalışanlara uygun bir gelir ve güvence sağlamıyordu. Bunun yanı sıra ülkede yeterli sayıda ve nitelikte balıkçı da yoktu. 1950'li

⁶¹ Yunus avcılığı babadan oğula geçen çetin bir meslekti. Yunus avlama; bilgi, cesaret, hüner ve özellikle keskin nişançlık isteyen bir işti. Ünsal, 2011: 192; Kol vd, 2005.

⁶² Kol vd, 2005.

⁶³ Çelikkale vd, 1988.

⁶⁴ Smith, 1982.

⁶⁵ Çelikkale vd, 1988.

yıllardan sonra Türkiye’de sosyo-politik ve sosyo-ekonomik yaşamda meydana gelen radikal değişimler; sırasıyla çok partili hayata geçiş, NATO’ya giriş ve Amerikan ‘Marshall Yardımları’nın da desteği⁶⁶ ile liman, karayolu gibi alt yapı çalışmalarının hız kazanması,⁶⁷ 1952 yılında *Et ve Balık Kurumu*’nun kurulması ve bir taraftan da 1960’dan sonra balıkçı kooperatiflerinin varlık göstermeye başlaması⁶⁸ ile birlikte, Karadeniz boyunca, özellikle de Anadolu içlerinden doğarak Karadeniz’e boşalan Yeşilirmak ve Kızılırmak gibi iki büyük akarsuyun oluşturduğu Samsun şelf bölgesinde trol balıkçılığının gelişmesine sebebiyet vermiştir.

Bu dönemin başında (1952) Samsun’da iki adet trol teknesi mevcutken,⁶⁹ sonraki yıllarda bu rakam hızla artmaya başlamıştır. Ellili yılların başında sahil karayolunun inşası ile yük ve yolcu taşımacılığı yapan gemiler giderek önemini kaybetmeye başlamış, bu durum denizcilik ve balıkçılıkla özdeşleşen Doğu Karadeniz kıyı nüfusunu arayışa itmiştir. Böylece Karadeniz’de taşımacılık yapan birçok ‘çektirme’ işsiz kalmıştır. Bu durumda taşımacılık işi yapan balıkçı reisleri, kaptanlar ellerindeki motorlarını balıkçı teknesine çevirerek ayakta kalmaya çalışmışlardır. Malkoçlar sülalesi de Başta Mustafa Malkoç ve kardeşleri olmak üzere ellili yıllardan sonra Samsun’a

göç ederek bu bölgedeki trol balıkçılığının ve trol av filosunun gelişmesine öncülük yapmışlardır.⁷⁰

Resim 10. Trol Avcı Gemisi⁷¹

1960’lı yılların sonuna (1968) gelindiğinde Samsun’daki balıkçılık sektörünün görünüşü şöyledir. Samsun Merkez ve Yakakent (Gümenez) de iki adet balıkçı barınağı, toplam 21 adet teknenin hepsi ahşap malzemedendi. Bunların sadece üç âdetinin motor gücü 60 HP ve daha yukarıydı. Trol teknelerinin boyları 10-14 m arasındaydı. Ağlar pamuk ipliğindendi. Trolcülük yapan dört aile mevcuttu ve bunlar sırasıyla; ‘Demircioğulları’, ‘Tuğcular’, ‘Malkoçoğulları’ ve ‘Fatoğulları’ydı. Bafra, Yakakent, Yörükler köyü, Toplu köyü ve Göçkün’de birer adet Balıkçı Kooperatifi ve Samsun merkezde 1965 yılında kurulmuş bir adet Soğuk Hava deposu bulunuyordu. Samsun-Merkez (192 ton) ve Yakakent (157 ton) Balıkhanesinde toplam 349 ton /yıl taze balık

⁶⁶ Marshall Yardımları: 1947 yılında ABD Dışişleri Bakanı George Marshall tarafından, temelleri atılan plandır. 4 Temmuz 1948 tarihli Marshall ekonomik işbirliği Antlaşması’na göre ABD yardımı veriyor ancak kaynakların kullanımını kontrol altına alıyordu. Türkiye Marshall planı ile 1948-1952 yılları arasında 351 milyon 700 bin dolar tutarında dış yardım almıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa devletlerinin yeniden yapılanması için ABD’nin ekonomik yardımlar yapmasını içerir. 1950’li yıllara kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra Kore Savaşı’nın maddi yükünün artmasından ötürü sona ermiştir. Bu plan doğrultusunda Demir Perde Ülkeleri dışındaki tüm Avrupa ülkelerine yardım yapılmıştır. Bu yardımlar ABD’ye Avrupa politikasında söz hakkı tanımış, birçok ülkeden bu yardımların geri ödenmesi dönemlerinde ciddi imtiyazlar elde etmesini sağlamıştır. ABD’nin süper güç olması yolunda attığı en ciddi

adımlardan birisi olarak kabul edilebilir. Plan döneminde başbakan koltuğundaki Menderes altına imza atılan bu planla Türkiye’nin kolunu bir kere ABD’ye kaptırdığını, artık geri dönüşün çok zor olduğunu söylemiştir. Marshall planı amaçlarına ulaşmıştır. Avrupa hızlı bir şekilde ekonomik açıdan güçlenmiş ve komünizm Doğu Avrupa da kalmıştır.

⁶⁷ Töre, 2007.

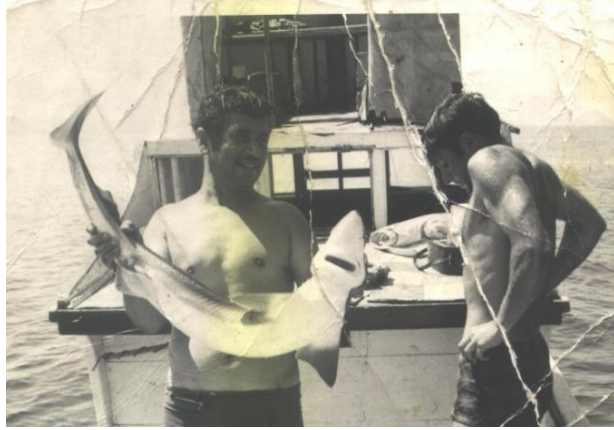
⁶⁸ Günlük, 1985; Çakıroğlu, 1969: 183.

⁶⁹ Öker, 1956: 1.

⁷⁰ Zengin, 2011: 18.

⁷¹ Malkoçların ilk trol avcılığında kullandıkları ‘gulet’ tipinde, onbeş rüsum tonilatoda ve 14.8 metre uzunluğundaki tekneleri. Trabzon, Akçaabat, Salacak kıyıları, 1940’lı yılların başı. Daha sonra bu ektirme teknesi trol teknesine çevrilmiş ve aile 1950’li yılların başında trol balıkçılığı için Samsun’a göç etmiştir. Zengin, 2013: 9.

elde ediliyordu.⁷² Her şeye rağmen bu görünüş yeterli bir gelişmeyi yansıtamamaktaydı. Bu yıllarda; bugün trol ve deniz salyangozu balıkçılığı ile ünlü Dereköy (*Muşta*) ve Terme adlı balıkçı kasabaları henüz yoktu. Diğer taraftan balık stokları da henüz yıpratılmamıştı ve avcılıktan kaynaklanan sorunlar yaşanmıyordu. Bunun en önemli göstergesi Samsun kıyılarında bugün Karadeniz balık faunasında görünmeyen kılıç ve orkinos balıklarının avlanmasıydı.

Resim 12. 1960'lı yılların başı, yer; Sinop-İnce burun. Yurtdışına (Beyrut) ilk köpek balığını işleyerek (30 ton) ihraç eden balıkçı Habeş kaptan lakaplı Şükrü Güneş.

Resim 11. 1943 senesinde Karadeniz'de Orkinos Avcılığı

Aynı şekilde 20. yüzyılın başlarında dibe vuran ve Karadeniz ekosisteminin ticari ve lezzet açısından en değerli balıklarının başında yer alan kalkandan geçilmiyordu! Samsun bölgesinde sini büyüklüğünde kalkanlar avlanıyordu. Bu nedenle de sahil şeridinde yaşayan halk bu balığa '*sini balığı*' adını vermiştir.⁷³

Diğer taraftan trol avcılığının yaygınlaştığı 1960'lı yıllardan itibaren Samsun ve Sinop bölgesinde yoğun miktarda köpek balığı avlanarak, ilk olarak yurtdışına (Beyrut; 30 ton) ihraç edilmeye başlanmıştır (Resim 12). Bu ihracat 1980 yılların sonuna kadar devam etmiştir. Bölgede köpek balığı ve vatozu yarı mamul halde işleyen fabrikalar kurulmuştur.⁷⁴ Köpek balığı ve vatoz popülasyonlarının 1990'lı yılların başından itibaren giderek azalmaya başlaması ve 2000'lerden itibaren de çökmesindeki en önemli sebeplerin başında ihracata yönelik bu yoğun avcılığın payı büyüktür.⁷⁵

⁷² Çakıroğlu, 1969: 183.

⁷³ Gerze Balıkçı Kooperatifi Başkanı Osman Başar ile 6 Aralık, 2014 tarihinde Gerze'de yapılan kişisel görüşme.

⁷⁴ Zengin, 2011: 18.

⁷⁵ Güney Karadeniz litoralinde ilk defa bu dönemde demersal balık stoklarının tahmini üzerine bilimsel çalışmalar başlatılmıştır. 1969-1973 döneminde, Kutaygil ve Bilecik (1998) tarafından ilk defa kırkırdaklı balıklar (köpek balıkları, vatoz) biyomasi üzerine bilimsel amaçlı sörveyler gerçekleştirilmiştir. En üst

grup predatörler arasında yer alan bu her iki türün 50'lerden itibaren karaya çıkarılan av miktarı çok düşük olmasına karşın, köpek balığı ve vatoz için 1970'li yılların sonunda sırasıyla maksimum av 10 bin ve 3 bin tonlara ulaşırken, 90'lı yılların sonundan itibaren giderek azalma eğilimine girmiştir. Ve 2010'lu yılların sonunda her iki türün avı 10 tonların altına düşmüştür. Artık bu iki türün ekonomik olmaktan çıkmış köpek balığı ve vatoz popülasyonlarının kritik noktalara gelmesinden ötürü avcılığı yasaklanmış ve korumaya altına alınan türler kapsamına alınmışlardır.

Resim 13. 1950'li yıllarda Samsun Yakakent (Gümenez) balıkçı barınağı. 12 metre boyunda, kalkan dip uzatma avcılığında kullanılan taka, kalkan ağı, tekne reisi ve tayfalar.

1963 yılında '*Planlı Ekonomik Dönem*'in başlaması ile birlikte, 1971 yılında Türkiye balıkçılık sektörü için yasal anlamda en önemli gelişmelerin başında yer alan, Cumhuriyet döneminin ilk su ürünleri kanunu (*1380 Sayılı Su Ürünleri Kanunu*) çıkarılmıştır. Bu kanunun çıkışı ile birlikte su ürünleri sektörüne devletçe ilk olarak ciddi bir destek sağlanmaya başlandı ve ilk olarak avcılığı düzenleyen genelgeler (*Su Ürünleri Sirküleri*) hazırlanarak uygulanmaya başlandı. Bu yasa ile birlikte Marmara denizi hariç, başta Karadeniz olmak üzere Türkiye sularında ilk olarak trol avcılığı için saha ve zaman yasağı uygulamalarına da geçildi. Ve yine bu dönemde (1972) Türkiye'de ilk olarak Su Ürünleri Genel Müdürlüğü kuruldu. Bu kurumun taşra teşkilatlarından olan 'Bölge Müdürlükleri'nin biri de Samsun ilinde faaliyete geçmiştir.⁷⁶ Samsun Bölge Müdürlüğü için '*Dördüncü Beş Yıllık Plan Dönemi*'nin başında (1979), bölge su ürünleri sektörü için hükümetlerce yapılan yatırım oranında '*Üçüncü Beş Yıllık Plan Dönemi*'nin başına (1973) göre yaklaşık %75'lik bir artış sağlanmıştır.⁷⁷ Aynı şekilde bölgedeki trol teknelerinde de bu dönemin son on yılında (1970-1980) gross ton olarak %57, sayı olarak ise %55 oranında bir artış olmuştur.⁷⁸ Gerçi 1973 dünya petrol krizinde av

filosu ve av veriminde biraz gerileme meydana gelmişse de bu tarihten sonraki gelişmeler artarak devam etmiştir. Bütün bu gelişmelere karşın 1980'li yıllara gelinceye kadar bölgedeki balıkçılık/trol balıkçılığı gerçek sermaye birikimine ulaşamamış ve arzulanan seviyedeki teknik gelişmeyi de sağlayamamıştır.⁷⁹ Devletin sağladığı kredilerin yetersizliği ve uygulanan ağır gümrük vergileri nedeniyle, teknik donanım açısından dışa bağımlı olan Türk balıkçılığını etkilemiştir.

Bu dönemin tümüne baktığımızda, trol balıkçılığı konusunda bölgedeki en önemli gelişmelerden biri; trol av sahalarının belirlenmesine yönelik araştırmalardır. E.B.K tarafından 1955-1960 yılları arasında trol avcılığına uygun sahaların belirlenmesine yönelik başlatılan ilk araştırmaları, Samsun Bölge Müdürlüğü döneminde; 1969,1973,1977 yılları arasındaki çalışmalar takip etmiştir. Bu araştırmalarda tüm Karadeniz kıyısı boyunca dip balıkları açısından en verimli sahanın Samsun bölgesi (Bafra Burnu-Terme) olduğu görülmüştür.⁸⁰ Potansiyel olarak da 1980'li yıllardan sonra Türkiye'de ve tüm Karadeniz bölgesindeki trol balıkçılığının tarihsel olarak bu bölgede gelişme göstermesinin başlıca nedeni budur. Yeşilirmak ve Kızılırmak havzalarının oluşturduğu saha (Samsun) gerek hidrografik gerekse de sınırlı bir özel ekosistem oluşturması nedeniyle trol balıkçılığına çok uygundur. Buradaki

⁷⁶ Bilecik, 2004: 272.

⁷⁷ DPT, 1989: 210.

⁷⁸ Kara, 1986: 13.

⁷⁹ Günlük, 1985.

⁸⁰ Bilecik, 1989: 33.

kıta sahanlığı Güney Karadeniz'in diğer bölümlerine göre daha geniştir. Bu bölgede kıyıdañ itibaren açığa doğru 10-15 km uzayan düz/geniş alanlar bulunmaktadır.⁸¹

1980'li yılların sonuna kadar Karadeniz kıyılarında 'sini' büyüklüğünde, her biri 7-8 kg'lık kalkan balıkları avlanırdı. Ancak bugün bu büyüklükteki balıklardan eser kalmamıştır. Aşırı ve yanlış avcılık, kötü yönetim nerdeyse kalkan stoklarını çökme noktasına getirmiştir.

C. 1980-2000 Arası

Bu dönem aynı zamanda Türkiye'nin Avrupa Birliği ile bütünleşme çabalarının yaşandığı 2010'lu yılların başına kadar devam etmiştir. İki binli yılların başında canlı deniz kaynakları (balık stokları); özellikle dipte yaşayan, kalkan, barbunya, mezgıt gibi ticari balık türleri çökme noktasına gelmiştir. Bu dönem bölgede esas olarak trol ve gırgır balıkçılığının teknik ve sermaye birikimi açısından gelişme gösterdiği dönemdir. Av filosu sayısal ve teknolojik olarak maksimum noktaya ulaşmıştır. Bu durum en basit olarak Karadeniz'de avlanan ve karaya çıkarılan önemli ticari balık türlerinin TÜİK'in yıllık av verilerine yansımıştır (*bu konuya son bölümde değinilmiştir*).

Bu dönem Türkiye'nin sosyo-politik ve sosyo-ekonomik yapısında da tarihsel olarak en büyük radikal dönüşümlerin sağlandığı bir süreçtir. Türkiye 24 Ocak 1980 tarihinde karma/yarı devletçi ekonomik modeli terk ederek liberal/piyasa ekonomisine geçmiştir. Piyasa ekonomisi ile birlikte gümrük vergilerinin kaldırılması, bölgedeki trol balıkçılığının teknik gelişiminde büyük bir rol oynamıştır. Önceki dönemlerde teknik olarak; araç ve gereç (motor, yedek parça, ağ, elektronik cihazlar) açısından dışa bağımlı olan balıkçılık, ithalata uygulanan vergiler ve devletin yetersiz kredi desteği ile nedeniyle gelişemiyordu. Ancak 1980'den sonra bu alanda iki önemli gelişme yaşandı. Birincisi yukarıda

ifade edildiği gibi gümrükler serbest bırakıldı. İkincisi ise devletin ucuz kredi desteği sağlandı. Genel olarak balıkçılık sektörüne bu yıllarda hükümetler tarafından sağlanan her türlü destekte (Ziraat Bankası yoluyla nakdi ve gümrük muafiyeti yoluyla aynı destekler); 1980 yılında, önceki döneme (1970) göre %60'lık bir artma sağlanmışken, bu artış 1985'de %75, 1990'da %88 ve 1995 başında ise %90'e yükselmiştir.⁸² 1970 sonrasında ahşap tekneler yerlerini saç teknelere bırakmaya başlamış ve 1980'e varıldığında balıkçı filosuna ait teknelerin büyük bir çoğunluğunun saç teknelerden oluştuğu gözlenmiştir.⁸³ Aynı şekilde, trol balıkçı filosunu oluşturan tekneler teknik donanım/cihaz, ağ, bakımından da güçlenmiştir. Devletin sağladığı bu desteklerden de cesaret alınarak birçok küçük kıyı balıkçısı/tayfa elindeki tekneyi değiştirerek veya toprak satarak teknesini büyütmüş ve ya trol, ya da gırgır balıkçılığına geçiş yapmıştır. Nitekim 1980 öncesinde balıkçılık açısından önemli ve aktif olmayan, Samsun merkeze yakın iki yerleşim; Dereköy ve Terme kasabaları balıkçılıkta büyük bir varlık göstermiş ve 80 sonrasında trol av filosundaki 20 metreden daha düşük tekneler ile mahallî ve bölgesel av sahalarında yoğun bir avcılık başlamıştır. 80'den sonra trol balıkçılığına bağılı olarak en önemli gelişme bölgede ilk olarak 'deniz salyangozu' avcılığının başlatılması olayıdır.

a. Deniz Salyangozu Avcılığı ve İhracatı

1980'li yılların ikinci yarısından itibaren trol balıkçılığına paralel olarak bir gelişme gösteren deniz salyangozu avcılığı, Samsun balıkçılığı içerisinde trol balıkçılığından ayrı olarak yaygın bir alt sektör haline gelmiştir. Bu canlılığın tümüyle ihracata yönelik avlanması, bölgede bu yöndeki tesislerin gelişimini de sağlamıştır. Salyangozculuk sadece avcılık olarak değil, diğer yan faaliyet alanları ile gerek yerel ekonomiye, gerekse de ülke ekonomisine önemli bir döviz girdisi sağlamıştır.⁸⁴

⁸¹ Kutaygil ve Bilecik, 1974.

⁸² DPT, 1995: 66.

⁸³ Zengin vd, 1992: 105.

⁸⁴ Knudsen vd, 2010: 17.

Ülkemizde işlenerek yarı mamul halde tümüyle yurtdışına ihraç edilen deniz salyangozu eti, beraberinde Samsun bölgesinde işleme sektörünün de gelişmesine sebep olmuştur. Bu gün 4'i Yakakent'te, 1'i Çarşamba'da ve 1'i de Samsun'un Merkezinde olan toplam altı fabrika; salyangoz ile birlikte diğer su ürünlerini de (*hamsi, vatoz gibi*) işleyerek dış piyasaya ihraç ettiği rapor edilmiştir.⁸⁵

1980'li yıllara gelinceye kadar bölgede deniz salyangozu avcılığında herhangi bir iz yokken⁸⁶; özellikle sonradan gelişme gösteren Terme ve Dereköy gibi yerleşimlerdeki balıkçılar deniz salyangozu ile başladıkları balıkçılıkta önemli bir sermaye birikimi elde ederek; 90'lı yılların sonuna gelindiğinde trol av potansiyeli açısından önemli bir güç haline gelmişlerdir. Gerek tayfacılıktan, gerekse de kıyı balıkçılığında sağlanan küçük gelirler ve eş-dost, tanıdık ve akrabalarından alınan borç paraları (hatta nadiren de olsa tekne sahibi olabilmek için küçük toprak/arsa satışları da yapılmıştır) ile birlikte profesyonel anlamdaki balıkçılık yaşamlarına başlamışlardır. Tayfacılıktan mesleki balıkçılığa (trol balıkçılığına) geçişteki bu süreç (bir anlamda iktisadi açıdan sınıf atlama) yaklaşık 15-20 yıl sürmüştür. Şüphesiz çoğunlukla sermaye biriktirme ve borçlanma yoluyla kazanılan bu mülki-

yete/üretim araçlarına sahip olduktan sonraki dönemde, borçların ödenmesi ve yaşam standartlarının yükseltilmesi için yoğun bir illegal avcılık başlamıştır. Küçük kıyı balıkçıları bu süreçte deniz salyangozu avcılığının yanı sıra, trol av sezonunda dip trolü avcılığı ve yine yılın diğer dönemlerde; mevsim yasağı olmayan, kıyı uzatma ağları ile palamut, lüfer, istavrit, kalkan gibi ticari açıdan değerli olan balıkların avcılığını da sürdürmüşlerdir. Özellikle palamut ve lüfer için Samsun bölgesinin dışında; Sinop'un batısındaki balıkçı yerleşimlerinde de avcılık faaliyetlerini sürdürmüşlerdir (Resim 13). Bu plansız ve kontrolsüz süreç bir taraftan da 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren, özellikle de 2000'li yıllara girildiğinde bölgede avlanabilir canlı kaynak sorununu gündeme getirmiştir.

Resim 13. Karadeniz kıyısı boyunca deniz salyangozu (*Rapana venosa*) avcılığı⁸⁷

⁸⁵ Sağlam vd, 2008: 94.

⁸⁶ Bir yumuşakça (Gastropoda) türü olan Deniz Salyangozu (*Rapana venosa*) İndopasifik kökenli olup petrol taşıma tankerleri yoluyla ile ilk olarak 1947 yılında Kuzey Karadeniz'de Novorosisky körfezinde tanımlanmıştır. Türkiye'nin Karadeniz kıyılarında ise ilk olarak 1960'lı yılların başında (1962) tespit edilmiştir. Egzotik/yayılmacı bir tür olan Deniz salyangozu, Karadeniz ekosistemine uyum sağladıktan

sonra, 1969 yılından itibaren de bütün Karadeniz kıyısı boyunca dinamik bir stok oluşturmuştur. Deniz salyangozu popülasyonunun 1970'li yıllardan itibaren giderek yaygınlaşması; 1980'li yıllardan itibaren ise kıyı bentiğinde aşırı derecede çoğalması, yakın kıyı bentiğindeki midye toplulukları üzerinde predasyon baskısı oluşturmaya başlamıştır.

⁸⁷ Karadeniz kıyısı boyunca özellikle Samsun şelf bölgesinde, 1980'li yılların başında Karadeniz'e sonra-

1990'lı yılların başına gelinceye kadar Samsun'da yaklaşık 225 adet küçük kıyı balıkçısı 'algarna' adlı direçlerle avcılık yapmaktayken,⁸⁸ 2000'li yılların başından itibaren salyangoz avının kıyı balıkçılarına sağladığı ekonomik avantajlar nedeniyle bu sayı %87 oranında artmıştır.⁸⁹ Samsun Tarım İl Müdürlüğü tarafından '2004/06 Av Dönemi' için yasal olarak 154 balıkçıya salyangoz avcılık ruhsatı verilmiş olmasına karşın; legal ya da illegal olarak salyangoz avlayan balıkçı tekne sayısı toplam 421 olarak tahmin edilmiştir. Bu dönem için illegal olarak deniz salyangozu avlayan balıkçı sayısı ise 232'dir.⁹⁰

b. Hamsi Avcılığına Dayalı Balık Unu-Yağı Endüstrisinin Gelişimi

1980'de pazar ekonomisine geçiş ile birlikte, özellikle hamsi av filosunun/gırgır avcılığının sayısal ve teknik kapasite olarak gelişme göstermesi beraberinde karaya çıkarılan av miktarının da artışına neden olmuştur. Bir önceki dönemde; 1970'li yılların başında karaya çıkarılan yıllık hamsi av miktarı 60-70 bin ton seviyelerindeyken; 1980'li yılların ortalarında hamsi avı 300 bin tona, 1990'lı yılların ortalarında ise 375 bin tonlara çıkmıştır. Yaklaşık 20-25 yıllık bu süreçte hamsi avı dört-beş kat artmıştır. Karadeniz'deki hamsi avındaki bu artışa rağmen; pazarlama ağının ve tüketim alışkanlığına karşı olan ilginin yetersizliği nedeniyle avlanan ürünün değerlendirilme sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. Daha da ilginç, yetersiz pazarlama ağı nedeniyle anılan bu yıllardaki fazla miktardaki hamsi avı bölgede

findık bahçelerinde gübre olarak kullanılmıştır.⁹¹

Türkiye'de balık unu-yağı sanayi Karadeniz'de mevcut hamsi balıkçılığı potansiyeline dayalı olarak, 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren kurulmaya başlanmış ve sadece bu bölgede gelişmiştir. 1972 yılına gelinceye kadar EBK'nin Trabzon'da mevcut 100 ton/gün kapasiteli balık unu-yağı fabrikası sektörün ilk ve tek yatırımı iken,⁹² özel sektörün de devreye girmesi ile birlikte 1980 yılı itibari ile fabrika sayısı 23, sektörün işleme kapasitesi ise 7855 ton/gün'e ulaşmıştır. Karadeniz'de 1980'li yılların başından itibaren hamsi avındaki artışa bağlı olarak üretim fazlası hamsinin taze tüketim dışında değerlendirilmesi gündeme gelmiş ve bu amaçla girişimcilere çeşitli yatırım kolaylıkları sağlanmıştır. Sağlanan teşviklerin yanı sıra hammadde nin/hamsinin ucuzluğu ve balık yağı ihracatındaki gelişmelere paralel olarak bu sektör cazip hale gelmiştir.⁹³ Ancak hamsi av sezonunun çok kısa sürmesi⁹⁴ nedeniyle fabrikalar verimlilik açısından hiçbir dönem kurulu kapasitelerine ulaşamamış, kapasite kullanımları %25'in üzerine çıkamamıştır.⁹⁵

Karadeniz'deki deniz balıkları üretiminde en büyük payı hamsinin oluşturmasına karşın, ülkemizdeki işleme ve değerlendirme teknolojisinin 1980'li yıllara kadar yeterince gelişmemesi ve yaygınlaşmaması, hamsi avcılığının yılın belli bir döneminde yoğunlaşması ve av periyodunun üç ay gibi kısa bir dönem sürmesi; karaya çıkarılan avın piyasada taze tüketime sunulabilen kısmının dışındaki miktarının balık

dan, 1940'lı yıllarda giriş yapan ve kısa zamanda yerleşen, yayılımcı bir tür olan deniz salyangozu (*Rapana venosa*) avcılığı çok ciddi bir ekonomik gelişme sağlamıştır. Zengin vd, 2018: 16.

⁸⁸ Zengin vd, 1992: 105.

⁸⁹Zengin ve Knudsen, 2006.

⁹⁰Daha çok yakın kıyı bentğinde yayılım gösteren deniz salyangozu avcılığında kullanılan algarnalar aynı zamanda operasyon esnasında hassas yakın kıyı habitatlarını kullanan diğer canlılar üzerinde de yıkıcı etki yaratmaktadır. Bu etki iki şekilde ortaya çıkmaktadır. İlki av aracı tarafından operasyon sırasında bentik zemin üzerinde meydana gelen mekanik/fiziki

tahribat, diğeri ise özellikle ağa giren yassı balık grubuna ait kalkan, pisi, dil balıklarının yavru ve genç bireyleri üzerinde oluşan av baskısıdır (Zengin vd, 2018); Zengin ve Knudsen, 2006.

⁹¹ Zengin, 2010: 3.

⁹² DPT, 1989: 210.

⁹³ Özdamar ve Aral, 1995: 12.

⁹⁴Karadeniz kıyısı boyunca hamsi av periyodu yıldan yıla az çok değişkenlik göstermiş olsa da, hamsi için en verimli av periyodu üç aydır. Kasım'ın başında bol miktarda av vermeye başlayan hamsi sürüleri, Ocak sonlarında Kuzey Kafkasya kıyılarına göç etmektedir.

⁹⁵ Zengin vd, 1992: 105.

unu-yağı fabrikalarında temel hammadde olarak kullanılmasına yol açmıştır.⁹⁶ Hamsinin yanı sıra az miktarda da olsa ilk yıllarda (yetmişli ve seksenli yıllar) istavrit, vatoz ve köpek balığı ve mezzit de zaman zaman işlenmek üzere fabrikalara verilmiştir.⁹⁷ Bununla birlikte bu işletmelerin hammadde girdisinin büyük bir çoğunluğunu (%93) hamsi oluşturmaktaydı ve bu şekilde hamsiye olan bağımlılık, hamsi stoklarının aşırı avlanmasına neden olmuştur.⁹⁸

Günümüzde Karadeniz Bölgesinde faaliyet gösteren balık-unu yağı fabrikalarında düşük kapasitede çalışmanın yarattığı önemli işletme sorunları bulunmaktadır. Bu tür sanayi işletmelerinde karlılığı; girdi fiyatlarında uygunluk kadar, işletmelerdeki kapasite kullanımı da önemli ölçüde etkilemektedir. Düşük kapasitede çalışarak karlı ve verimli çalışmak mümkün değildir. Bu durum bu işletmeler için sürekli hammadde sorununu gündeme getirmiştir. 2000'li yılların başından itibaren hamsi stoklarında meydana gelen çöküşte bu işletmelerin önemli bir payı bulunmaktadır.

c. Trol Balıkçılığının Durumu

Bu döneme genel olarak bakıldığında, trol balıkçılığının temel altyapısını oluşturan trol av filosunun 1980'den itibaren büyük bir gelişme gösterdiği ve 2000'lerin başında canlı kaynakların artık bu av kapasitesini kaldıramayacak düzeyde, çökme seviyesine geldiği görülmüştür. Artan trol ve deniz salyangozu avcılığının yarattığı aşırı av baskısı sonucu mevcut kaynakların bu çabaya karşılık yetersiz ve tatmin edici bir av/gelir elde edilmediği bir döneme girilmiştir. Birim çabadaki av çabasına karşın yeterli düzeyde avın olmayışı, bölge balıkçıları giderek başka arayışlara yöneltmiştir. Bu dönemin sonunda demersal balık kaynakları '*ileri seviyede avlanmış stoklar*' grubunu yansıtmıştır.⁹⁹ Bunun sonucu

2000'li yılların başından itibaren Samsun gibi trol balıkçılığının daha çok yoğunlaştığı yerleşimlerdeki balıkçılar buldukları mahallî sahaların dışındaki av sahalarına yönelerek, Ege Denizinin uluslararası sularında, gırgır/hamsi balıkçıları ise Karadeniz'deki diğer ülkelerle (Gürcistan, Ukrayna) bireysel avcılık anlaşmaları yaparak, kendi ulusal sahalarımızın dışında avlanmaya başlamışlardır.¹⁰⁰

1980'den sonra Türkiye'deki ekonomik değişimle birlikte kentleşme süreci de hızlanmıştır. Nüfus daha çok kentlerde yoğunlaşmaya başlamıştır. Bu değişim Karadeniz sahil kesiminde daha bariz olarak görülmüştür. Diğer bölgeler oranla sahil bölgelerindeki artan şehirleşme ile birlikte, kıyısal ekosistemin giderek tahrip olması ki; bu konuda en başta kentsel alan kazanımı ve bölgesel karayolu iyileştirme/genişletme çalışmaları için kıyısal alanların doldurulması öne çıkmaktadır. 1990'lı yılların başından itibaren artan bu tür faaliyetler; başta bölge için çok özel önem sahip '*anadrom*'¹⁰¹ balık popülasyonlarının (Karadeniz alabalığı; *Salmo trutta labrax* ve mersin balığı türleri; *Acipenseridae sp.*) ileri derecede yıpranmasında önemli rol oynamıştır. 1980'li yılların başından itibaren Orta Karadeniz'de (Samsun) Yeşilirmak ve Kızılırmak havzalarında işletmeye açılan enerji ve sulama amaçlı dört adet barajın inşası, bir zamanlar bölgede çok aktif olan mersin balıkçılığının çöküşüne neden olmuştur. Aynı dönemde Deniz salyangozu avcılığının artışı kıyısal bentik ortamın biyoçeşitliliğini büyük ölçüde etkilemiştir.¹⁰²

Yukarıda da değinildiği üzere Türkiye'de uygulanan ekonomik politikalarda 1980'den itibaren meydana gelen köklü değişiklikler ile devletin sağladığı desteklerden cesaret alan birçok küçük kıyı balıkçısı ve tayfa; elindeki tekneyi değiştirerek, ya da toprak satarak trol balıkçılığına başlamıştır. Karadeniz'deki trol av filosunu

⁹⁶ Zengin, 2000: 14.

⁹⁷ Özdamar, 1988: 10.

⁹⁸ Zengin, 2000: 14.

⁹⁹ Sampson vd, 2013: 435.

¹⁰⁰ Zengin vd, 2012: 16.

¹⁰¹ Yumurtlama sürecini akarsularda geçirdikten sonra, beslenmek için denize dönen hem tatlı su hem de deniz suyunda yaşayan balık türleri.

¹⁰² Gümtüş ve Zengin, 2011: 19.

oluşturan teknelerin boy dağılımları incelendiğinde; genel olarak 9-17 metrelik grupta yer alan teknelerin sayısı 1988 yılından itibaren 1992, 1997, 2000 ve 2005 yıllarında bir önceki dönemlerine göre sırasıyla %45, %34, %35 ve %47'e artış sağlamıştır. En fazla artış 2000 ve 2005 yıllarında ve 12-13 metrelik boy gruplarında meydana gelmiştir. Özellikle bu boy grubundaki teknelerin 2000'den sonra artması tesadüfi değildir. Bunun; deniz salyangozu balıkçılığının bölgede giderek daha çok önem kazanmaya başlaması ile alakalı olduğu rapor edilmiştir.¹⁰³ Bu boy grubundaki tekneler hem trol, hem de deniz salyangozu avcılığında kullanılmakta ve her iki avcılık yöntemi için de ruhsata sahiptirler. Trol av periyodunun bitmesi ile birlikte 9-17 metre boyundaki tekneler deniz salyangozu avcılığına yönelmektedirler. Özellikle illegal avcılığın en fazla gerçekleştirildiği yaz dönemi salyangoz balıkçılığında bu gruptaki tekneler kullanılmaktadır. Gerçekte Karadeniz balıkçılığı için bu boy grubundaki teknelerin avcılık faaliyetleri açısından çok özel bir yeri vardır. Küçük ölçekli kıyı balıkçılığı (*artisanal*) grupta yer alan bu balıkçı grubu; yıl boyunca birçok avcılık metodunu kullanmakta ve oldukça da iyi bir gelir sağlamaktadır. Özellikle tekne boyu büyütme ve/veya daha büyük bir tekneye sahip olma talebi en çok bu gruptaki balıkçılardan gelmektedir.

1980 yılı referans alındığında bölgedeki trol av filosu son 30 yılda (2010 yılına kadar ki süreç) yaklaşık %300 büyümüştür. Şüphesiz bu büyüme sadece nicel değildir. Asıl gelişme av gücü/avlanma kapasitesindeki teknolojik gelişmelerdir. Tekne yapım malzemesinden (ahşap materyalden, sac malzemeye geçilmiştir) tekne büyüklüğüne, motor gücünden ağ donanımlarına, 'sonar', 'echosunder' gibi balık bulucu elektronik cihazlara kadar önemli teknolojik gelişmeler sağlanmıştır. Trol teknelerinin boyu 12 ile 30 m (ortalama 21 m) arasında, motor güçleri ise 100 ile 750 Hp (ortalama

398 Hp) arasında değişmektedir.¹⁰⁴ Bütün bu teknelerin tasarımı ve inşası Karadeniz tersanelerinde gerçekleştirilmektedir. Trol teknelerinde büyüklüğüne göre en fazla 5 veya 6 adet tayfa bulunmaktadır. Bu tayfalar genellikle kıyı bölgelerindeki balıkçı yerleşimlerinden sağlanmaktadır.

Genel olarak Samsun şelf bölgesinde yoğunlaşan trol av filosunun sayısal kapasite ve güç olarak 1980'den itibaren aşırı ölçüde büyümesi ve balıkçılık kurallarına uyulmadan yapılan avcılık sonucu; 1990'lı yılların sonuna gelindiğinde, mevcut demersal/dipteki balık stokları artık bu av kapasitesini taşıyamayacak düzeye ulaşmıştır. Nihayetinde 2000'li yılların sonuna gelindiğinde bu av baskısı demersal balık stoklarını çökme seviyesine getirmiştir. Bunun sonucu birim av çabasına karşı yeterli düzeyde avın elde edilemeyişi, bölge balıkçıların giderek başka arayışlara yöneltmiştir. Bu süreçte, Karadeniz litoralının önemli bir türü olan ve ticari olarak yeterince değerlendirilmeyen çaça balığı, dolayısıyla pelajik trol avcılığı (orta su trolü) azalan demersal balık stoklarının (başlıca mezgit, barbunya, kalkan) yerine ikame olarak, giderek önem kazanmış ve avcılığı hızlı bir şekilde yaygınlaşmaya başlamıştır.

d. Hamsi Avcılığındaki Teknolojik Gelişmeler

Ülkemizde ilk olarak hamsi, istavrit, lüfer ve palamut gibi pelajik balıkların avcılığında kullanılan 'gırgır ağları' (çevirme ağları) Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu ağların ilk kullanılan örnekleri 110 kulaç uzunluğunda, 15 kulaç derinliğinde olup, bu ağlarla körfez ve dalyan ağızlarına gelen hamsiler avlanmaktaydı. Zamanla bu ağların yerini 300-400 kulaç uzunluğa, 30-40 kulaç derinliğe kadar büyütülmüş pamuk ipliğinden örülmüş gırgır ağları almıştır. Bu gırgır ağları Doğu Karadeniz Bölgesi'nde 'hamsi ıgrıbtı' olarak isimlendirilmekteydi.

¹⁰³ Gümüş ve Zengin, 2011: 19.

¹⁰⁴ Gümüş ve Zengin, 2011: 19.

Ne var ki, tamamen pamuk ipliğinden örülmüş ve halatları yörede 'oktun' adı verilen kendirden yapılmış olan bu gırgır ağlarının, çabuk çürüyüp yıpranmaması için, her gün kurutulmaları ve bu gırgır ağlarının denize atılma ve çekilme işlemlerinin tamamen insan gücü ile yapılması gerekmektedir. Bu ağlarla yapılan avcılıkta kullanılan tekneler üç veya dört çifteli adı verilen, 10-15 metre boyunda ağaç tekneler olup, geceleri yakamozdan, gündüzleri ise kızarıntıdan yararlanılarak balık sürüleri tespit edilerek her seferinde 4-5 ton kadar hamsi avlanması sağlanmaktaydı. İkinci Dünya Savaşı sonrasında teknolojinin hızlı gelişiminden balıkçılık da etkilenmiştir. Öncelikle naylon ağların ithal edilerek hamsi gırgırlarının yapımında kullanılması ile ağların her gün kurutulması problemi ortadan kaldırılmıştır. Aynı zamanda naylon ağların taşıma güçleri yüksek olduğu için ağların yarıma ve patlama sorunu da azaltılmıştır. Yedek ağlar bulunduğu için ağların yırtılan kısımlarının kolayca değiştirilebilmesi mümkün olmuştur.¹⁰⁵

Öte yandan, balıkçı teknelerine motor gücü girdiği için, gerek teknelerin gerekse ağların boyu büyümüştür. Tekneler ahşaptan yapılan, 18-20 metre boyunda 'kancabaş' adı verilen tiplerdi. Kullanılan ağların altının motor gücüne dayanan vinçlerle basılması (çekilip büzülmesi) 'çelik halatları' devreye sokmuştur. Sentetik (naylon) ağ ve makine yanında dikey olarak sürüleri tespit eden 'echo-sounder' (balık bulucu) ithal edilmeye başlanmıştır. Balık bulucuların ithali ile hamsi sürülerinin gece ve gündüz avcılık sorunu ortadan kalkmıştır. Balık bulucuları ile av miktarı hızla yükselmiştir. Bu nedenle taşıyıcı teknelere ihtiyaç duyulmuştur. Dolayısıyla her av teknesinin arkasında bir veya iki taşıyıcı tekne dolaşmaya başlamıştır. Ancak av teknesinin balık sürülerini ararken taşıyıcı teknelerin de aynı seyri yapması büyük akaryakıt masraflarına neden oluyordu. Dolayısıyla taşıyıcı teknelerin av sarıldıktan

sonra av gemisinin yanına gitmesi daha uygun olacaktı. Taşıyıcı teknelerle av teknesi arasındaki haberleşmenin sağlanması, avlanan avın gideceği limanın tespit edilmesi, pazarlayıcı kişi veya kuruluşlarla av teknelerinin veya taşıyıcı teknelerin haberleşmesi, öte yandan bir av teknesinin yoğun sürüleri bulduğunda diğer av teknelerine haber vermesi sorunu ortaya çıktı. Bu sorunun çözümü 'telsiz' haberleşmesinin balıkçılığa girmesi ile çözümlendi.¹⁰⁶

Günümüzde ise tüm gırgır, trol av teknelerinde ve taşıyıcı teknelerde bir adet 25 W'luk VHF telsiz ve bir adet de 4-5 W'luk CB (halk bandı) denilen telsiz bulunmaktadır. Bu gelişmeler sonucunda ağlar giderek büyümüştür. Uzunluk 800 metreye, derinlik 140-150 metreye ulaşmıştır. Bu büyük ağların esintili veya akıntılı zamanda av teknesine çekilmesi sorunu doğmuştur. Bu sorun da 'powerblock' (ağ makarası) yardımıyla halledilmiştir. Buna paralel olarak ağ makarası kullanımı ve ağların donanımlarında değişiklik yapılmıştır. Bu değişikliklerle bocilik ağları, ağların baş tarafına alınmıştır.¹⁰⁷

Bu teknolojik gelişmeler ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. Yalnız echo-sounderler kullanılırken bir taraftan daha gelişmiş echo-sounderler, diğer taraftan 1600-1800 metrelik bir çemberi tanıyarak hamsi sürülerini gösteren 'sonar'lar devreye girmiştir. Avcılığa echo-sounder ve sonarların girdisi ile av miktarı daha da artmıştır. Bu artış 1990'lı yılların ortalarına kadar devam etmiştir. Artık bir ağda 15-20 ton değil, 50-100 ton hamsi birden alınmaya başlanmıştır. Taşıyıcı tekne ile av teknesi arasında ağ içinde tava edilen bu büyük miktardaki hamsiyi 'roşi ağı' ile taşıyıcı tekneye aktarma hem uzun zaman almakta, hem de hamsinin az da olsa ezilmesine neden oluyordu. Avlanan balığı taşıyıcı tekneye aktarmak için 'fish pump' adı verilen hidro-mekanik balık pompası devreye girmiştir. Bu balık pompaları tava edilmiş hamsiyi ağ içinden su ile birlikte almakta,

¹⁰⁵ Düzgüneş vd, 2015.

¹⁰⁶ Çelikkale vd, 1993: 541.

¹⁰⁷ Çelikkale vd, 1993: 541.

daha sonra su ile hamsiyi ayıracak düzene gelmekte, su bir boru ile teknenin bir kenarından dışarıya atılırken, sudan ayrılmış hamsi taşıyıcı tekneye yüklenmektedir. Aynı araç taşıyıcı teknelerle limanlara getirilmiş olan hamsiyi eğer işlenmek için fabrikalara gidecekse dökme olarak, kamyonlara kasalanacaksa kasalara nakletmek için kullanılmaktadır. Balık pompaları hem zaman hem de işgücü tasarrufu sağlamakta, işi önemli derecede kolaylaştırmaktadır. 40-50 ton hamsinin kovalarla taşıyıcı teknelerden kamyon veya kasalara nakli çok uzun zaman almaktadır.

Avın artışı ile ahşap teknelerin yerini hemen tamamen sac tekneler almaya başlamıştır. 2000'li yılların başına gelindiğinde teknelerde boy 64 metreye kadar ulaşmıştır. Av teknelerindeki hızlı büyüme orkinos avcılığında da etkili olmuştur. Sonarlar ve benzeri elektronik cihazların kullanımı ve gece aydınlatma ihtiyacını karşılamak üzere ya 'büyük jeneratörler' veya ikinci bir jeneratöre ihtiyaç duyulmuştur. Arzulanan elektriğin teknede elde edilmesi sonucu ambarlarda soğuk hava depoları ve derin dondurucular oluşturulma yoluna gidilmiştir. Uzun süre denizde kalabilen, uzun menzil balıkçılığına geçen teknelerde özellikle kapalı ve sisli havalarda, kıyıda uzak mesafelerde yön ve yer tayini için 'su üstü radarları' devreye girmiştir. Bu gelişmeler sonucunda; hamsi avı yapan balıkçı teknelerinde dayanıklı sentetik ağlar, güçlü çelik halatlar, ağların atılma ve toplanmasında ağ makarası ve gerekli mekanik donanım, balık sürülerini rahatlıkla bulabilecek echo-sounder ve sonarlar, boyları büyümüş yeteli fiziki alanları içeren sac tekneler, yer, yön ve haberleşmeyi sağlayacak sismik ve elektronik cihazlar hizmete girmiştir. Bu şekilde teknolojik olarak gelişen ve büyüyen hamsi av gücü (balıkçı tekneleri ve gırgır ağları) hava koşulları elverdiğince denizde, bozuk havalarda av yöresine yakın limanlarda olmak üzere yaklaşık 150 gün süresince av kabiliyetine sahip olmuştur.

2010'lu yılların başında ise azalan hamsi avına karşı büyük boydaki hamsilerin pazar değerini arttırmak için 'elek sistemi' geliştirilmiştir. Popülasyondaki küçük bireylerin oranı yüksek olması sebebiyle birçok tekne verimli bir av yapamamıştır. Bazı tekneler operasyon sonrasında elek kullanarak kasaladıkları hamsiyi komisyonculara, elekten geçirmediikleri hamsiyi ise dökme olarak fabrikalara göndermeye başlamıştır. Avcılık açısından bu sürüdeki bireyler daha çok hamsi için uygulanan 9 cm'lik yasal av boyunun altında olduğu için bu şekilde bir çözüm üretmişlerdir. Bu tür bir uygulama yasal açıdan illegaldır ve gerek biyokütle, gerekse de ekonomik açıdan hamsi stoklarının azalmasına yol açmıştır.

Diğer taraftan Türkiye'nin 'Avrupa Birliği Uyum Süreci' çalışmalarının başladığı 2000'li yılların başından itibaren balıkçılık alanında da gerek mevzuat ve gerekse de alt yapı çalışmalarının uygulamaya konulması ile birlikte¹⁰⁸ Tarım Bakanlığı tarafından balıkçı liman ve barınaklarında önemli sayılabilecek alt yapı iyileştirmelerine ve kapasite genişletilmesine gidilmiştir. Bu kapsamda Karadeniz kıyısı boyunca balıkçı barınaklarına; karaya çıkarılan avın denetimi ve kaydı için 'balıkçılık idari binaları' tesis edilmiştir. Balıkçılığa dayalı verilerle stok değerlendirme çalışmalarının yapılabilmesi için avın karaya çıkarılma noktalarında sağlıklı veri toplanmasına olanak sağlayacak alt yapının hazırlanması için 2005 yılında tüm Türkiye denizleri için 30 önemli noktada liman ofisleri kurulmuştur. Bunlarda 15'i Karadeniz kıyısındaki illerde faaliyet göstermektedir.¹⁰⁹

D. Karadeniz'deki Balıkçılığın Güncel Durumu

Karadeniz, Türk balıkçılığının en önemli doğal kaynağını oluşturmaktadır. Ayrıca diğer ulusal denizlerimiz içerisinde de balıkçılık açısından en verimli denizimizdir. Buna karşın tür çeşitliliği/sayısı açısından en geride yer almaktadır. Biyoçeşitlilik; bi-

¹⁰⁸ Diffey, 2007: 192.

¹⁰⁹ DOKA, 2012: 105.

reysel tür sayısından ziyade toplam biokütleye yansımıştır. Uzun yılların TÜİK verilerine göre; Türkiye denizlerinden karaya çıkarılan toplam avın %75'inden fazlası Karadeniz'den sağlanmaktadır. 2016 TÜİK verilerine göre ise ulusal denizlerimiz içerisindeki payı %73'tür. Diğer taraftan, tüm Karadeniz havzasındaki avın büyük bir kısmı Karadeniz'in Türkiye kıyılarından sağlanmaktadır. Türkiye tarihsel olarak deniz avcılığında tüm Karadeniz ülkeleri arasında lider konumundadır. Son 36 yılın (1998-2016) av verilerine göre¹¹⁰ Türkiye bu avın ortalama %83'ünü karşılamaktadır. Diğer Karadeniz ülkelerinin avı sadece %17 olarak gerçekleşmiştir.

Karadeniz olduğu jeolojik dönemlerden beri sürekli bir dinamik süreç içerisinde. Karadeniz ekosistemine yerleşmiş olan balık türleri de ilk dönemlerden itibaren bu değişim ve gelişim sürecine paralel olarak evrim geçirmektedirler.¹¹¹ Günümüzde halen Karadeniz ekosisteminde yer alan jeolojik orijinli mersin ve tirsi balığı türleri bunu en önemli kanıtıdır.¹¹² Günümüzde Karadeniz'in fiziksel, kimyasal ve biyolojik özelliklerindeki bu değişiklikler küresel iklim değişikliklerinin etkisi ile ve Kızıldeniz ve Süveyş Kanalı yoluyla halen devam etmektedir. Bu olgu Karadeniz'in 'Akdenizleşmesi' olarak tanımlanmaktadır.¹¹³ Bunlara ek olarak özellikle 21. yüzyılın başından itibaren Karadeniz faunasında gün geçtikçe yeni yayılımcı/egzotik türler yerleşmektedir. Bu yüzden Karadeniz balık faunası (kemiksiz balıklar dâhil) giderek kozmopolit bir yapı sergilemektedir. Karadeniz balık faunasına çok farklı orijindeki türler dâhildir. Bunlar sırasıyla; (1) tatlı su türleri, (2) soyu tükenmekte olan Ponto-Caspian türler, (3) soğuk su türleri, (4) Boreal-Atlantik orijinli-kuzey Atlantik ve (5) Akdeniz kökenli sıcak su türleridir. Son iki gruptaki balık türleri Karadeniz balık faunasında yaygındır ve ticari öneme sahip

türleri oluşturmaktadır.¹¹⁴ Karadeniz'deki balık faunasının tür listesi üzerine yapılan son çalışmalarda; tür sayısının 180 olduğu rapor edilmiştir.¹¹⁵ Bilecenoğlu vd¹¹⁶ tür sayısını 153, Yankova vd¹¹⁷ ise 189 olarak bildirmişlerdir. Bu türlerin 109'u Atlantik-Akdeniz orijinli, 11'i kozmopolit, 23'ü Akdeniz endemik türü, 34'ü Karadeniz'in yerli türü ve 3'ü de yayılımcı/egzotik türdür.

Karadeniz'deki toplam 189 balık türü 56 farklı familya ile temsil edilmektedir. Bu türlere vatoz, köpek balıkları gibi 10 ayrı kıkırdaklı balık türü (elasmobranchii), 7 adet mersin türü (chondroste) ve 48 familyaya ait 172 adet kemikli balık (teleostei) türü dâhildir. Karadeniz havzasında yaşayan bazı türlerin isimleri belirsiz veya sinonim olarak rapor edilmektedir.¹¹⁸ Karadeniz sahip olduğu oşinografik özelliklerinden ötürü (en önemlisi düşük tuzluluk oranı) acı su karakterine sahiptir. Bu özellikleri balık faunasındaki tür kompozisyonuna yansımıştır. Bazı anadrom özelliklere sahip balıkların (mersin ve alabalık) yanı sıra, deniz ile bağlantılı nehir ağzlarında ve lagünlerde tatlısu balık familyaları (Cyprinidae, Gasterosteidae, Gobiidae, Cyprinodontidae, Centrarchidae) da yaşamaktadır. Karadeniz balıklarının büyük bir çoğunluğu (%81) demersal ve semi-pelajik türler ile temsil edilmektedir.

Türkiye'nin Karadeniz kıyılarında faaliyet gösteren balıkçılık bölgesel ekonomi içerisinde önemli sektörlerden birini oluşturmaktadır. TÜİK¹¹⁹ istatistiklerine göre Türkiye kıyılarında 32 türün avcılığı yapılmaktadır. Bu 32 adet tür içerisinde beyaz kum midyesi, deniz salyangozu ve Akdeniz midyesi gibi omurgasız türler de dâhildir. Bu 32 türden sadece 12'si ekonomik öneme sahiptir. Karadeniz'deki avın %98.3'ü bu 12 tür tarafından sağlanmaktadır. Bu balık türleri içerisinde ilk grubu küçük pelajikler (hamsi, istavrit, çaça ve tirsi), ikinci grubu

¹¹⁰ FAO, 2018: 172.

¹¹¹ Van Der Voo, 1990: 9.

¹¹² Helfmann vd, 2009.

¹¹³ Oral vd, 2013: 165.

¹¹⁴ Bat vd, 2005: 15.

¹¹⁵ Keskin, 2010: 15.

¹¹⁶ Bilecenoğlu vd, 2002:194.

¹¹⁷ Yankova vd, 2013.

¹¹⁸ Eschmeyer ve Fongr, 2014.

¹¹⁹ TÜİK, 2016.

büyük pelajikler (palamut, lüfer ve kefal türleri), üçüncü grubu ise demersal balıklar (mezgit, barbunya ve kalkan) oluşturmaktadır. Ekonomik olarak avcılığı yapılan bentik ticari türler de (beyaz kum midyesi ve deniz salyangozu) yer almaktadır. Halen avcılığı yapılan ancak ekonomik açıdan 1970 ve 1980'li yıllara göre çok düşük av veren türler ise kolyoz, uskumru, zargana, sardalye, kırlangıç, kötek, izmarit, pisi gibi balık türleri gösterilebilir. Bu türlerin dışında mersin balıkları, köpek balığı, orkinos ve yılan balığı gibi tamamen Karadeniz'deki popülasyonları tükenme noktasına gelen veya tümüyle kaybolan türler de mevcuttur.

a. Başlıca Hedef Türler ve Karaya Çıkarılan Av Miktarları

• Hamsi

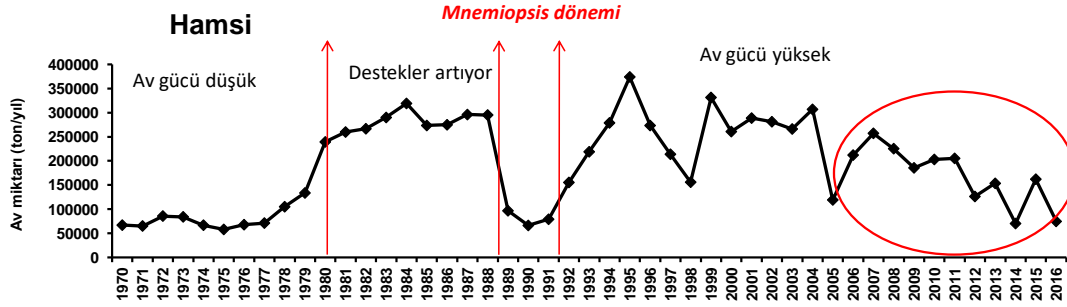
Ekmeginden pilavına, buğulamasından ızgarasına, unundan yağına kadar Türk mutfağında çok geniş yelpazeye sahip ve fıkralara konu olan hamsi, Karadeniz yöresinin ve kültürünün en önemli sembolüdür. Kış mevsiminin yaklaşmasıyla yolları gözlenmekte ve yılda üç-dört ay boyunca sofraların en önemli yiyeceğini oluşturmaktadır. Salt reislerin, tayfaların değil, hamsi avcılığı aynı zamanda pazarlama, taşımacılık, lokantacılık, gibi yan sektörleri ile yöre ekonomisinin önemli faaliyetlerinden biri ve çok sayıda kişinin 'ekmek kapısı'dır.

Karadenizli için 'hamsi balıktır' tanımı geçerli değildir. 'Hamsi hamsidir'. Avcısı, satıcısı, lokantacısı, tüketicisi için hamsi balık değil de sanki başka bir canlıdır. Balık kimliğini asırlar önce aşmıştır. Kendisi küçük, kültürü büyüktür. Hamsi yalnızca Karadeniz'e özgü değil pek çok denize yayılmıştır. Ne var ki, hiçbir yerde Karadeniz'de olduğu gibi yöre halkının yaşamıyla bütünleşmiş, iç-içe girmiş, hatta nerdeyse güncel hayatının vazgeçilmez bir parçası, yaşam biçimi haline gelmiştir. Örneğin geleneksel Karadeniz horonunda denizin sakinliği yerini finalde hırçın denize bırakırken, erkek

dansçıların belindeki beyaz metaller hamsinin suda yansımalarını canlandırır. Günümüzde moda olan 'kolbastı' oyununun en beğenilen kısımlarını hamsi av sahnelerinin canlandırıldığı figürler oluşturmaktadır.¹²⁰

Hamsi (*Engraulis encrasicolus*); gerek Karadeniz gerekse de Türkiye balıkçılığında en önemli ticari türdür. Karadeniz'deki balıkçılık hamsi ile karakterize edilmektedir ve balıkçılık sektörü büyük ölçüde hamsi avcılığına bağlıdır. Karadeniz balıkçılığında hamsi neden bu denli önemlidir. (1) Öncelikle avlanan tüm balık türleri içerisinde en büyük avı oluşturmaktadır. Karadeniz, hatta Türkiye balıkçılığı hamsi ile karakterize edilmektedir. (2) Besin zincirinde yüksek trofik seviyeye sahiptir. (3) Kıyı bölgesinde yaşayan insanlar için çok önemli bir besin kaynağıdır ve (4) Çalışma ve iş hayatı için çok önemli ekonomik istihdam kaynağıdır. Hamsi avı uzun yılların ortalamalarına göre karaya çıkarılan toplam avın %70-75'ni oluşturmasına karşın, son 10 yıldan beri giderek azalan bir av trendi sergilemektedir. Bunda büyük ihtimalle oşinografik koşullar belirleyici olmaktadır (Grafik 1). Toplam hamsi üretimi 1970'lerin başında 60 bin tonlardan, 1990'lı yılların ortalarında (1995) yaklaşık %300 bir artışla 375 bin tonlara ulaşmıştır. Ancak gerek aşırı avcılık, artan av gücü ve aşırı avcılık, gerekse de hamsi balıkçılığında rasyonel olmayan yönetimsel uygulamalar sonucu 2010'lu yılların ikinci yarısında (2016) karaya çıkarılan av miktarı 70 bin tonlara düşmüştür.

¹²⁰ Düzgüneş, 2010.

Grafik 1. Türkiye'nin Karadeniz kıyısı boyunca 1970-2016 yılları arasında gırgır tekneleri ile avlanarak karaya çıkarılan hamsi üretimi (*TÜİK kayıtlarından alınmıştır*).

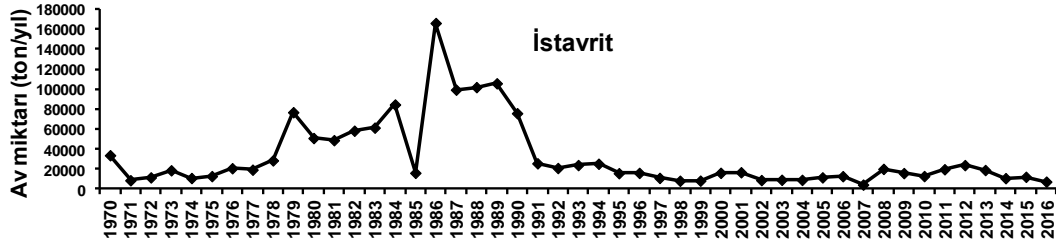
Güney Karadeniz kıyılarındaki sonbahar-kış göçü Kasım başında başlayıp, Aralık ortalarına kadar kısa sürmekte ve hamsi sürüsü Aralık sonundan itibaren Kafkasya kıyılarına göç etmektedir. Bu süreçte hamsi yaklaşık bir aylık bir sürede; Gürcistan hükümeti ile yapılan ikili anlaşalar ile Türk balıkçıları tarafından avlanmaktadır. Türk balıkçılarının Kafkasya kıyılarındaki hamsi avcılığının geçmişi 1990'lı yılların ortalarına dayanmaktadır. Gürcistan sularında hamsi avcılığı her iki ülkedeki yerel girişimcilerin kişisel ilişkileri ile ve büyük ölçüde illegal olarak sürdürülmüştür. Bu dönemde Türk balıkçı teknelerinin yürüttükleri av miktarları bilinmemektedir. 2000 yılından itibaren ise Gürcistan Hükümeti tek taraflı olarak kendi ulusal sularındaki avcılık faaliyetlerini düzenlemeye çalışmıştır. Bu yeni süreçte kendi ulusal sularındaki avlanma hakkını özel şirketlere vermiştir. Abhazya ve Gürcistan sularında 2011/12 av periyodunda yaklaşık 46 bin ton hamsi avlanmıştır. Bu avın yaklaşık 10 bin tonu taze tüketim için Türkiye'ye sevk edilmiştir. Geri kalan 34.4 bin tonu Abhazya'da, 2.8 bin tonu ise Gürcistan'da Türk girişimciler tarafından işletilen balık unu-yağı fabrikasına hammadde olarak verilmiştir. Türk balıkçılarının Doğu Karadeniz de yeterince karlı ve verimli bir balıkçılık yapabilmesi için komşu ülkelerle sınır ötesi avcılık şartlarının hukuksal ve ticari mevzuatlar yönünden ele alınması gerekmektedir. Diğer taraftan hamsi stokunun

biyolojik olarak sürdürülebilirliğinin izlenebilmesi için Karadeniz'e sınırdaş olan ülkeler ile birlikte bir 'bölgesel izleme programının' hayata geçirilmesi şarttır. Bu ulusal programın sınır ötesini de kapsayacak şekilde genişletilmesi ve bölgedeki ülkeler ile politik, teknik ve ekonomik işbirliğine gidilmesi ulusal çıkarlarımız açısından önemlidir.¹²¹

• İstavrit

İstavrit (*Trachurus mediterraneus*) balığı av miktarı bakımından ülkemiz su ürünleri içerisinde hamsiden sonra ikinci sırayı almaktadır. İstavrit avı 1980 yılların ortalarında maksimum düzeye (180 bin) ton ulaşırken, 1990'lı yılların başından itibaren av miktarı giderek azalmış ve 10 bin tonların altında seyretmeye başlamıştır (Grafik 2). İstavrit sürü oluşturan tür olduğundan aktif av araçlarından gırgır ve orta su trolü ile avlanırken, dip trolü ile de hedef dışı olarak avlanmaktadır. İstavrit, özellikle amatör balıkçılar tarafından olta ile de avlanmaktadır. Minimum yakalanma boyu 13 cm olan istavrit ülkemizde taze olarak tüketilmektedir. Balıkçılar son yıllarda av miktarlarının azalması nedeniyle yasal avcılık boyuna ulaşmamış ve et verimi ve ekonomik değer açısından düşük, henüz üreme boyuna ulaşmamış küçük bireylerin illegal olarak avcılığına yönelmişlerdir.

¹²¹ Zengin vd. 2012: 16.

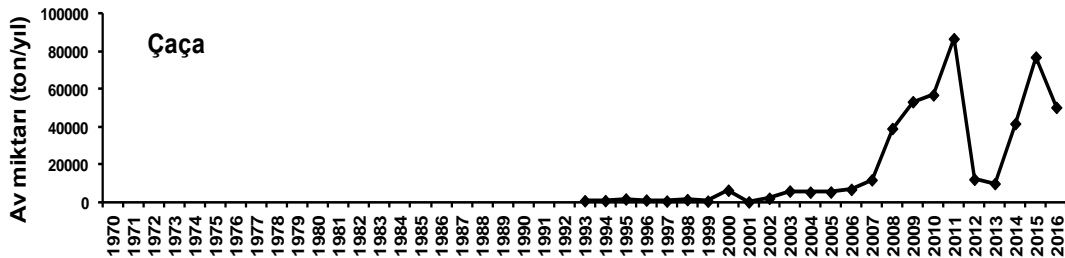

Grafik 2. Türkiye'nin Karadeniz kıyıları boyunca karaya çıkarılan istavrit avının yıl serilerine göre dağılımı (TÜİK kayıtlarından alınmıştır).

• Çaçı

Dip trolünden farklı bir avcılık yöntemi (pelajik/orta su trolü) ile avlanan çaçı (*Spratus spratus phalericus*) stoklarının tamamı doğrudan bölgede faaliyetlerini sürdüren balık unu ve yağı fabrikalarına hammadde olarak verilmekte ve av sezonu boyunca Samsun balıkçıları için önemli bir kazanç sağlamaktadır. Tarım Bakanlığı tarafından av sezonu boyunca sadece Samsun şelf bölgesinde avcılığın izin verilen çaçı balığı; çift tekne ve genel olarak 18 metreden daha büyük balıkçı tekneleri ile avlanmaktadır. Pelajik trollerin başlıca hedef avını oluşturan ve yıllık av miktarı maksimum 50-60 bin tonlara ulaşan çaçı (Grafik 3); geç sonbahar ve ilkbahar dönemlerinde (15 Mayıs'a kadar) yoğun olarak bölge balıkçıları ve diğer bölgelerden (Batı Karadeniz, İstanbul Bölgesi, Güney Marmara ve İzmir Körfezi) gelen balıkçılar ile yaklaşık 100-120 adet tekne sahibine istihdam yaratmaktadır.¹²²

Sadece endüstriyel balıkçılıkta kullanılan çaçı avı için ilk yıllarda (1990'lı yıllarda) bir veya iki işletme alım yaparken; bugün işletme sayısı beşe çıkmıştır. Çaçı balıkçılığının bölge ekonomisinde giderek daha fazla yer almasının önemli bir göstergesi de; doğrudan çaçıya yönelik olarak 2010/11 av sezonunda bölgede üç yeni fabrikanın işletmeye açılmasıdır. Önceki yıllarda başta Dalyan (Yakakent-Çayağzı) ve Sürsan (Yakakent-Merkez) sadece çaçı işlerken; bunlara ek olarak 2010/11 av sezonunda Sidemsan (Gerze), Samsun Balıkçılık (Bafra) ve Kardez (Yakakent) isimli işletmeler de faaliyetlerine başlamıştır. Bu bölgede kurulu bulunan bu fabrikalar daha önce hammadde olarak hamsiye bağlı olarak, çok kısa sürelerle ve işletme kapasitelerinin çok altında çalışırken, bu tesislerin; çaçının avlanmaya başlaması ile birlikte aktif çalışma dönemleri uzamıştır. Bu fabrikaların 2010/11 av sezonunda işlediği çaçı av miktarları sırasıyla Dalyan 26808 ton, Sürsan 22300 ton, Samsun Balıkçılık 13400 ton, Kardez 4567 ton ve Sidemsan 3000 tondur. Bu sonuçlara göre 2010/11 av sezonunda Samsun bölgesinde yaklaşık 70 bin ton çaçı avlanmıştır.¹²³

Grafik 3. Türkiye'nin Karadeniz kıyıları boyunca karaya çıkarılan çaçı avının yıl serilerine göre dağılımı (TÜİK kayıtlarından alınmıştır).

¹²² Zengin ve Gümüş, 2014: 28.

¹²³ Zengin ve Gümüş, 2014: 28.

• Palamut

Palamut (*Sarda sarda*), Karadeniz, Ege ve Akdeniz kıyılarında yaşayan kadim topluluklar için çok eski tarihlerden beri mutfağın önemli bir besin kaynağıdır. Bir zamanlar göç mevsiminde İstanbul Boğazı ve Haliç'e akın eden palamut sürüleri bu kentin simgesi olmuştur. Eskiçağ'da Byzantion adını taşıyan İstanbul'un tarihinde balıkların ve balıkçılığın çok önemli bir yeri vardır.¹²⁴ Palamudun Byzantion'un simgesi haline geldiğini sikkelerin üzerindeki palamut figüründen izleyebiliyoruz. Boğaz (Bosporos) üzerinde kurulmuş olması nedeniyle, Byzantion, ton, palamut ve uskumru gibi göç eden balıkların avlanmasında, gıda olarak tüketilmesinde ve ihracında Eskiçağ'ın en önemli merkezlerinden biriydi. '*Ton balığı yurdu*' olarak ün yapan bu koloni kentinin salamura (tuzlama) balığı hemen her yerde tavsiye ediliyordu. Dünyanın önemli hiçbir kenti lüfer ve palamut gibi bu iki balığın bütünleştiği kadar bir şehrin tarihine, kültürüne nüfuz etmemiştir. Bizans'ın simgesi '*kral palamut*'tu ve Bizanslılar Haliç'e giren palamutları sepetlerle tutarlardı. Kolay avlanan palamut yüzyıllar boyunca fakirin sofrasını zenginleştiren, lezzetli ve doyurucu bir balıktı. Halk için cömert bir kraldı!¹²⁵

Palamudun ergin bireylerini oluşturan toriklerin Ekim ayının ikinci yarısından itibaren Karadeniz'den güney denizlerine doğru göç hareketlerine başlarlar. Mayıs ayının başından itibaren ise aynı büyüklükteki bireylerin Karadeniz'e giriş yaparlar. Palamut, torik, sivri, altıparmak ve peçuta hepsi aynı tür balıklardır ve isimleri büyüdükçe değişir. Her boydan torikler '*Aziz Yeoryios*' (Hıd-

rellez) günü Karadeniz'e geçerler. Bu balıklar kısmen Marmara Denizinde, kısmen de Karadeniz'e geçerken Boğaziçi'nde yumurtlarlar. Bazen bir yıllık bir palamudun karnında az miktarda yumurta bulunabilir, ama bu yumurtalar olgunlaşmamıştır. Ancak balık torik olduğu zaman ancak yumurtaları olgunlaşır. Temmuzun sonuna doğru, sardalye kadar boyu olan bazı küçük yavrular görülür. 15 Ağustos'ta boyları iri bir kolyoz kadar olur. Bunlara çingene palamudu adı verilir. 15 Eylül de bu balıklar normal bir palamudun boyuna erişir. Ekim ayında balık yağlanır ve boyu 40-45 cm'ye ulaşır. Bu dönemde bir kasa palamut beş veya altı çiftten oluşur. Palamutlar çift hesabı (bir çift iki adet balık) satışa sunulmaktadır (Resim 14). Tuzlamaya uygun hale gelir. Bir yaşını dolduran balıklara '*zindandelen*' palamut denir. İki yaşına gelince '*torik*' olur. Üç yaşındaki iri toriklere '*sivri*' denir. Torikler Karadeniz'den '*Azize Pelagie*' yortusu olan 21 Ekim'den itibaren düzgün bir şekilde akmaya başlarlar ve Akdeniz'e geçişleri en geç Kasım sonunda tamamlanır.¹²⁶

Resim 14. Palamut avı pazarı¹²⁷

Palamut her sene sonbahar aylarının başlaması ile büyük sürüler halinde Karadeniz'den Boğazlar yolu ile Marmara ve Ege denizine göç etmektedirler. Üreme göçü ise ilkbahar aylarında aksi istikamette ol-

dana gelmektedir. Karadeniz'deki sonbahar dönemindeki göçünde çok iyi beslendiğinden çok hızlı büyür ve ilk yılın bireyleri bir yaşına ulaşmamadan Ekim sonu, Kasım ayı başlarında 1000-1200 grama kadar ulaşırlar.

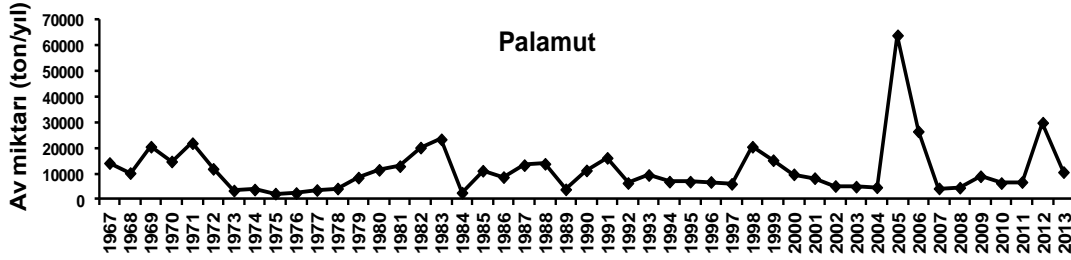
¹²⁴ Tekin, 2010: 72.

¹²⁵ Tekin, 2010: 72.

¹²⁶ Deveciyan, 2006: 574.

¹²⁷ Palamut avı pazarı standart tahta kasalarda ve çift olarak sunulmaktadır. Bir kasa sezonun başında 7 çift palamuttan, sezonun sonunda ise 5 çift balıktan mey-

maktadır. Üreme ve beslenme göçleri sırasında bol miktarda avlanmaktadır. Palamut avcılığı gırgır, voli ve uzatma ağıları ile yapılmaktadır. Uzun yılların av verilerine göre palamut avı yaklaşık 7-8 yıl da bir pik yapmaktadır (Grafik 4). Karadeniz'deki avı 1970'li yılların başından itibaren yaklaşık 5 bin ile 20 bin ton arasında dalgalanmalar göstermiştir. Av miktarı 2005'de maksimum seviyeye (64 bin ton) çıkmıştır.

Grafik 4. Türkiye'nin Karadeniz kıyıları boyunca karaya çıkarılan palamut avının yıl serilerine göre dağılımı (TÜİK kayıtlarından alınmıştır).

• Lüfer

Lüfer (*Pomatomus saltatrix*) balıkları, Karadeniz ve Marmara denizlerindeki Türk balıkçıların en değerli pelajik avını oluşturmaktadır. Karadeniz havzasındaki lüfer stoklarının en önemli kısmı Marmara Denizi, İstanbul Boğazı ve Batı Karadeniz kıyılarında dağılım göstermektedir. Ancak lüfer balıklarının uzun yıllardan beri Marmara ile Karadeniz arasındaki ters yönlü göçleri esnasında yoğun bir av baskısına maruz kalmaları sonucunda stokları giderek azalmaktadır. Ülkemizdeki denizlerin tümünde dağılım gösteren ve oldukça karmaşık bir göç stratejisine sahip lüfer popülasyonunun iyi yöneltildiği söylenemez.

18. ve 19. Yüzyıllar arası, Türk balıkçılığı için çok özel bir dönemdir. Bu dönem tıpkı 'Lale Devri' gibi 'Lüfer Çağı' olarak adlandırılmış ve yaklaşık yarım yüzyıl (1859-1909) sürmüştür, Boğaziçi, Haliç ve Boğazın her iki yakasındaki balıkçı yerleşimlerinde¹²⁸. Ancak günümüzde, özellikle

1970'li yıllardan sonra, İstanbul Boğazındaki yoğun gemi trafiği, kirlilik ve illegal ve aşırı avcılık lüferin eski bolluğunun daha fazla sürmesini engellemiştir.

Marmara ve Karadeniz'deki lüfer avının büyük bir çoğunluğu (sırasıyla %99 ve %82.3) gırgır ağıları ile avlanmaktadır. Karadeniz'de ayrıca orta su ve dip trolü avcılığı %10-15 oranında bir yer tutmaktadır.

Her üç av aracının da seçici özelliği bulunmamaktadır. Sonbahar-kış dönemindeki en yoğun avcılık Ekim, Kasım ve Aralık döneminde gerçekleştirilmektedir. Bu dönemlerde 'çinekop' olarak adlandırılan o ve 1 yaş grubu yavru ve genç bireyler üzerinde yoğun bir av baskısı yapılmaktadır.¹²⁹

Lüfer popülasyonunun Marmara'dan Karadeniz'e ilkbahar-üreme göçü ve Karadeniz'den Marmara'ya sonbahar-geri dönüş göçü için en önemli geçiş koridorunu İstanbul Boğazı oluşturmaktadır. Bu geçişlerde en fazla av baskısı Boğazın giriş ve çıkış noktalarında meydana gelmektedir. Ergin lüfer popülasyonu yumurtlama dönemi Mayıs-Ağustos arasında gerçekleşmektedir. Üremenin pik yaptığı dönem ise Haziran ve Temmuzdur. Ergin lüfer popülasyonu üremesini yoğun olarak Marmara ve Batı Karadeniz'de; Karadeniz'in Trakya kıyılarında gerçekleştirmektedir.¹³⁰

Lüfer popülasyonu karışık bir göç olgusuna ve çoklu yumurtlama özelliğini sahiptir. Yıl içerisindeki birçok yıl sınıflı yavru bireyler beslenme alanı olarak kıyısız habitatları tercih etmektedirler. Yakın kıyı alanlarının yavru ve genç lüfer popülasyonlarının stoka katılımının sağlanabilmesi açısından

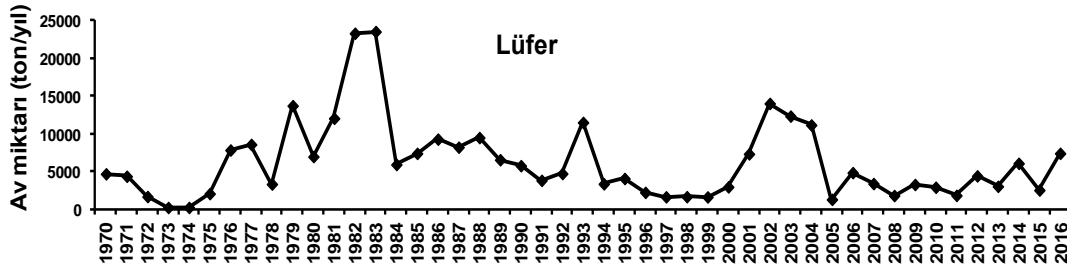
¹²⁸ Güler, 2014: 29.

¹²⁹ Zengin vd, 2017: 12.

¹³⁰ Atılğan, 2016: 219.

korunması önemlidir. Gırgır ve pelajik trol avcılığındaki 2012 yılından beri uygulanan 24 m'lik derinlik av yasağının Karadeniz yakın-kıyı litoralinde sonbahar göçü yapan farklı büyüklükteki lüfer sürüleri için güvenli bir göç koridoru oluşturduğu gözlenmiştir.

Çok eski yıllardan beri Türk mutfağının en nadir balıkları arasında yer alan ve her dönem ticari açıdan yüksek bir değer taşıyan lüfer balıkları, av miktarı açısından Karadeniz ve Marmara'daki Türk balıkçıların; hamsi, istavrit ve palamuttan sonra en önemli pelajik avını oluşturmaktadır. Uzun yılların TÜİK verilerine göre Türkiye denizlerinde karaya çıkarılan lüfer avı son otuz yıl içerisinde, önemli sayılabilecek dalgalanmalar göstermiştir. 1970'ten itibaren karaya çıkarılan av miktarlarına ilişkin yıl serileri avın yaklaşık 10'ar yıllık aralıklarla pik yaptığını göstermektedir (Grafik 5).

Grafik 5. Lüferin 1980'lı yılların başında (1982) av miktarı 32 bin ton iken, 2005'li yıllardan itibaren 5 bin tonların altına düşmüştür (TÜİK kayıtlarından alınmıştır).

• Deniz Salyangozu

Deniz salyangozu Karadeniz ekosistemine 1940'lı yıllarda girmesine karşın, ilk olarak 1980'li yılların başında stok oluşturmuş ve avcılığına başlanmıştır. İlk olarak Japon firmaları bu türün avcılığı ile ilgilenmişler ve İstanbul ve Trabzon'a gelerek temaslarda bulunmuşlardır.¹³¹ Beraberinde bölgede bu canlıyı işleyecek fabrikaların ilk temeli de atılmış ve böylece bölge için deniz salyangozu avcı-aracı/komisyoncu-ışleme-naklieden oluşan bir sektör doğ-

muştur. 1985-1988 yılları arasında Türkiye'den Japonya'ya 2779 ton işlenmiş Deniz salyangozu (et) ihraç edilmiştir.¹³² 1990'lı yıllara gelinceye kadar av çoğunlukla Doğu Karadeniz'deki sahalardan (Sinop, Samsun, Ünye, Fatsa, Bulancak ve Trabzon) avlanmaktaydı ve av miktarı (kabuklu) 4 bin tonlara kadar yükselmişti. Bu gün avın neredeyse %50'si Samsun şelf bölgesinden avlanmaktadır. Kıyı balıkçıları için ekonomik açıdan değeri yüksek olmasına karşın, av aracı/algarnanın yakın kıyı bentiğine yaptığı fiziki ve biyolojik zarar yüksektir.¹³³

Karadeniz kıyısı boyunca küçük kıyı balıkçılarının en önemli gelir kaynağı deniz salyangozu (*Rapana venosa*) avcılığından gelmektedir. Ülkemizde işlenerek yarı mamul halde tümüyle yurtdışına ihraç edilen deniz salyangozu eti, beraberinde özellikle Samsun bölgesinde deniz salyangozu balıkçılığının gelişmesine sebep olmuştur.

2000'li yılların başından itibaren salyangoz avının kıyı balıkçılarına sağladığı ekonomik avantajlar nedeniyle bu sayı %87 oranında artmıştır. Bu dönem için deniz salyangozu avlayan balıkçı tekne sayısı toplam 421 olarak tahmin edilmiştir.¹³⁴

Deniz salyangozu avı ilk av vermeye başladığı 1983 tarihinden itibaren dalgalı bir seyir izlemiştir. TÜİK verilerine göre karaya çıkarılan av miktarı 1989'da 10 bin tondan, 1990'lı yılların ortalarında 1 bin tonlara gerilemiştir. Bunu takip on yılda av miktarı artarak 14 bin tonlara varmıştır. Av trendi

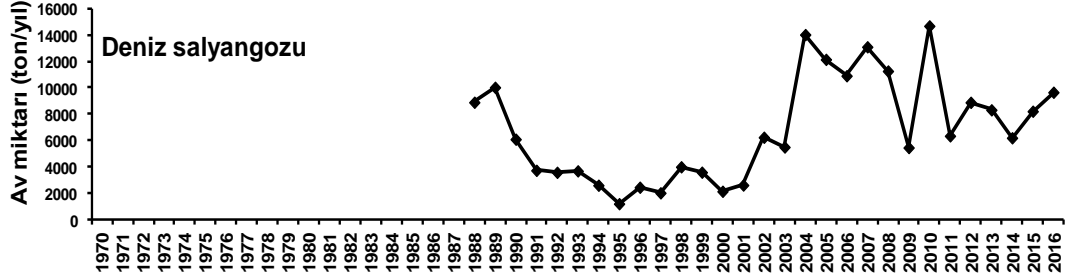
¹³¹ Çelikkale ve Kolot, 1985: 6.

¹³² Bilecik, 1990.

¹³³ Zengin vd, 2018: 18.

¹³⁴ Zengin ve Knudsen, 2006: 17.

2000'lerin başından itibaren az-çok değişerek devam etmiştir (Grafik 6).

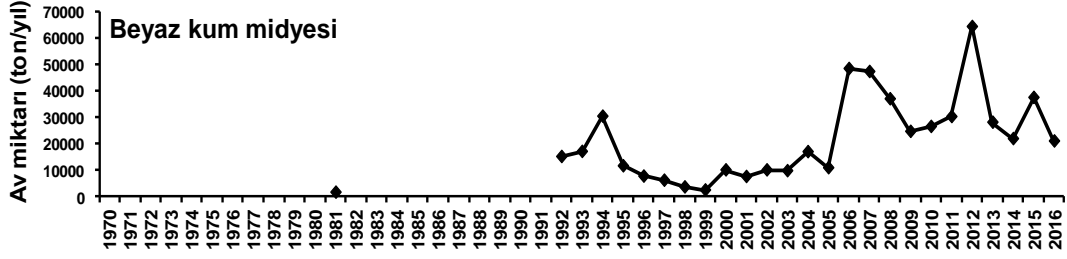
Grafik 6. 1980'li yılların sonunda TÜİK resmi kayıtlarına giren deniz salyangozun yıllık av miktarlarının dağılımı (TÜİK kayıtlarından alınmıştır).

Salyangoz balıkçılığı, özellikle 2000'li yılların başından itibaren Karadeniz kıyısı boyunca, özellikle Samsun şelf bölgesinde demersal balık stoklarının çökmesinden sonra daha çok ekonomik önem kazanmıştır.¹³⁵ Aynı bölgede özellikle kalkan stoklarının düşmesinden sonra kıyı balıkçıları salyangoz avcılığına yönelmişlerdir ve yeni bir gelir kaynağına kavuşmuşlardır. Diğer balıkçılık yöntemlerine göre salyangoz av sezonunda kıyı balıkçıları ortalama gelirlerinden daha fazla kar sağlamaktadırlar. Bu nedenle son yıllarda daha çekici olmaya başlamıştır. Salyangoz eti ülkemizdeki fabrikalarda işlendikten sonra özellikle Güneydoğu Asya pazarlarına ihraç edilmektedir. Günümüzde Karadeniz bölgesinde salyangoz avını işleyen 6 fabrika bulunmaktadır. Yerel balıkçı lokalitelerindeki balıkçı barınaklarından karaya çıkarılan av komisyoncuların aracılığı ile doğrudan fabrikalara gönderilmektedir. Pazar fiyatları fabrika sahipleri tarafından kontrol edilmektedir. Sezon öncesi gerekli balıkçıların ihtiyaç duyduğu nakit sermaye fabrika sahipleri tarafından avans olarak sağlanmaktadır.

• Beyaz Kum Midyesi

Beyaz kum midyesi (*Chamelea gallina*) avcılığı 1990'lı yılların başında; Marmara yakın kıyı-bentiğine zarar verdiği için tümüyle bu denizdeki avcılığı yasaklanmış ve daha sonra, Batı Karadeniz'deki avcılığına izin verilmiştir. Halen bu bölgedeki midye avcılığı hidrolik direçler ile 'münavebeli av alanı' şeklinde uygulanmaktadır. Batı Karadeniz'de iki ayrı lokalitede beyaz kum midyesi avcılığı yapılmaktadır. Bunlar sırasıyla; 1. Bölge: Şile Kefken arası, 2. Bölge: Karasu-Melenağzı Bölgesidir. Bu her iki bölgede yaklaşık 35 tekne avcılık izni almıştır. Bu bölgede Şile, Bağıranlı, Kefken ve Karasu yerleşimlerindeki trol avcıları aynı zamanda bu türün de avcılığını yapmaktadır. Her bir tekne için günlük kota miktarı 10 tondur. Hidrolik direçler yoğun olarak 5-15 m (en verimli derinlik 8-10 m'dir) operasyon yapmaktadır. 1992 yılından itibaren TÜİK av kayıtlarına yansıyan yıllık av miktarları 2.5 bin ton ile 65 bin ton arasında değişmiştir. Özellikle 2005 yılından itibaren av miktarındaki artış dikkate değerdir (Grafik 7). Beyaz kum midyesi avı tıpkı deniz salyangozunda olduğu gibi Türkiye'deki (Çanakkale) fabrikalarda işlendikten sonra, ham et olarak Avrupa'ya (İtalya) ihraç edilmektedir.

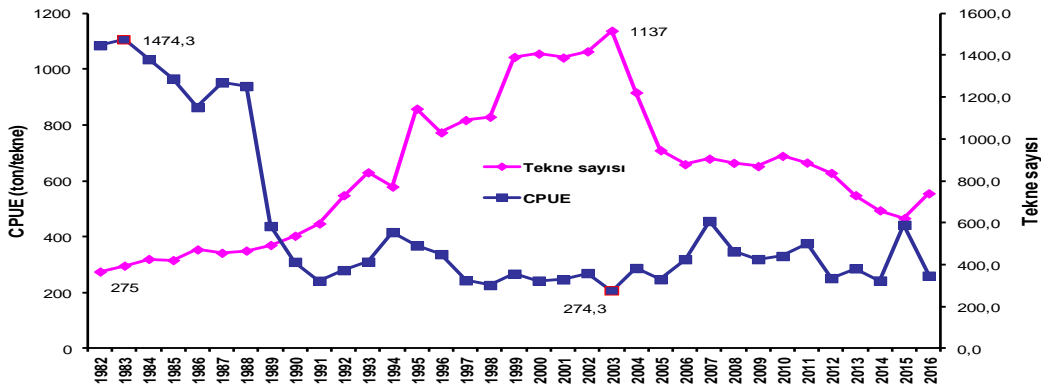
¹³⁵ Zengin ve Knudsen, 2006: 17.

Grafik 7. Batı Karadeniz'deki av sahalarında, özellikle yakın kıyı bentiğinde hidrolik direçler ile avlanan beyaz kum midyesi avının 1992 ile 2016 yılları arasındaki yıllık av miktarları (TÜİK kayıtlarından alınmıştır).

b. Balık Stoklarının Durumu

Son 35 yıl (1982-2016) içerisinde Karadeniz'in Türkiye kıyılarında, endüstriyel balıkçı tekneleri (gırgır, ve trol) ile karaya çıkarılan toplam hedef av (ton/yıl) ve bunu avlayan balıkçı teknelerinin sayısal dağılımı Grafik 8'de gösterilmiştir. Av çabası (filodaki tekne sayıları) ile karaya çıkarılan av miktarı arasında ters bir ilişki bulunmaktadır. 1980'li yıllarda av miktarı, dolayısıyla birim çabadaki av miktarı (CPUE) en yüksek seviyelere ulaşırken, av gücünün maksimum düzeye ulaştığı 2000'li yılların başında birim çabadaki av miktarı en düşük seviyelere (276.6-1474.3 ton/tekne) düşmüştür. Bu sonuçlara göre balıkçılık kaynakları/hedef türler iyi yönetilememiş ve av baskısına maruz kalmıştır.

Grafik 8. 1982-2016 yılları arasında Karadeniz'in Türkiye kıyılarında endüstriyel balıkçı tekneleri (gırgır ve trol) ile çıkarılan hedef avın yıl serilerine göre birim çabadaki avın dağılımı.

1980'lerin başından başlayarak 2000'lerin başına kadar geçen yaklaşık 20 yıl boyunca Karadeniz'de artan av çabasına karşın çıkarılan av miktarına paralel bir artış olmamış, aksine yaklaşık 5 katı bir düşüş meydana gelmiştir. Bu azalma daha çok demersal stoklarda gözlenmiştir. 1980'lerin sonundan itibaren demersal stoklarda başlayan azalmalar, 2010'ların sonunda maksimum düzeye ulaşmıştır. Kalkan stoklarının durumu bu çöküşte en önemli göstergedir.¹³⁶ Aynı şekilde Karadeniz balıkçı filosunun sayısal ve teknolojik olarak gelişmesinin av verimi açısından rantabl olmadığı, aksine birim çabadaki avın düştüğü açık bir şekilde görülmektedir. Bu konuda yürütülen bilimsel araştırmalarda; Karadeniz'de gırgır avcılığında sermayenin büyüklüğünün fazla bir avantaj sağlamadığı, birim çabadaki av miktarını mevcut stok seviyesinin belirlediği ortaya koymuştur. Küçük boydaki teknelerin büyük teknelere göre daha kârlı oldukları saptanmıştır.¹³⁷

Lüfer ve palamut gibi yüksek predatör ve uzun göç olgusuna sahip pelajik türler ile

¹³⁶ Sampson vd, 2013: 435.

¹³⁷ Çelikkale ve Ulupınar, 1995: 9; Dinçer ve Mutlu, 2013: 10.

yine başta hamsi olmak üzere kısa ömürlü türlerin yaşama alanını oluşturan Karadeniz bento-pelajijindeki stokların yenilenebilmesi ve sürdürülebilirliğinin sağlanmasında Karadeniz ekosistemi bazı avantajlara sahiptir. Karadeniz gibi ılıman ve yağışlı bir coğrafyada yer alan ve yoğun bir tatlısu girdisi olan bir ekosistemde besin elementi girdisi yüksektir. Dolayısıyla birincil üretim (fitoplankton) ve devamındaki ikincil üretim (zooplankton) oldukça yüksektir. Bu balıkların ana besinini oluşturan hamsi, çaça ve istavrit gibi kısa ömürlü küçük pelajikler açısından oldukça zengindir ve pelajik makrofaunanın büyük çoğunluğunu bu türler meydana getirmektedir. Bu açıdan küçük pelajikler anahtar konumundadır ve küçük pelajikler için alınacak yönetim tedbirleri, bu yüksek predatörlerin de artışını sağlayacaktır. Karadeniz'deki balık stoklarının geleceği açısından sırasıyla; (1) Aşırı av baskısı/aşırı avcılık ve av filosunun azaltılması, (2) kirlilik ve (3) kıyasal bozulmalar/antropojenik faktörler konusunda alınacak ciddi tedbirler ile Karadeniz'e göç eden pelajik türlerin stoklarını iyileştirmek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Aça, Mustafa (2014), *Giresun ve Trabzon İllerinde Balıkçıların Meslek Folkloru*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2014.
- Anonim. (1940). Bafra Sesi Gazetesi. (In: Özemi, Uygur, Conservation Strategies for Sustainable Resource Use in the Kızılırmak Delta in Turkey, University of Minnesota, Doctoral Thesis, 1999.
- _____, (1955a), Bafra Sesi Gazetesi.
- _____, (1955b), Bafra Sesi Gazetesi.
- _____, (1957a), Bafra Sesi Gazetesi.
- _____, (1957b), Bafra Sesi Gazetesi.
- _____, (1957c), Bafra Sesi Gazetesi.
- _____, (1960), Bafra Sesi Gazetesi.
- _____, (1966), Balık Ürünlerimizden Havyar. İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 48 s, İstanbul.
- Arısoy, Süleyman (1968), *Sakarya'da Balıkçılık. Sakarya vilayeti çevresinde su ürünleri ekonomisi ve kooperatifleşme ile kalkınma imkân ve problemleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.
- Arpa, Hamdi (2012), *Yakakent'ten Balıkçı ve Balıkçılık Öyküleri*, Yakakent Belediyesi Kültür Yayınları.
- Atılğan, E., Zengin, M., Erbay, M., Özcan-Akpınar, İ., Kasapoğlu, N., Karakulak, S., (2016). Çanakkale Boğazı'ndan Hopa'ya: Lüfer (*Pomatomus saltatrix* L, 1766) Populasyonunu İzleme Projesi. Trabzon Su Ürünleri Merkez Araştırma Enstitüsü, Sonuç Raporu, Proje No: TAGEM/HAYSÜD/2013/A11/P-02/4, 219 s.
- Bat, Levent, Erdem, Yakup, Ustaoglu, Serap, Yardım, Öztekin, Satılmış, H. Hüseyin (2005), "A study on the fishes of the Central Black Sea coast of Turkey". J. Black Sea/Mediterranean Environment 1, 287-302.
- Bilecenoğlu, Murat, Taşkavak, Ertan, Matter, Savaş, Kaya, Murat (2002), "Checklist of the Marine Fishes of Turkey", (Zootaxa 113), Published by Magnolia Pres, New Zealand, 1-194.
- Bilecik, Nezih (1974), "La Repatriation de *Rapana thomasiana thomasiana* (Grosse) sur le Littoral Turc de la Mer Noire S'étendant d'Iğneada Jusqu'à Çaltı Burnu". Rapports et Procws-Varbaux des Reunions. Vol. 23, Fasc. 2, 168-171.
- _____, (1989), *Türkiye'de Trol Avcılığı Tartışmaları ve Gerçekler*, TC Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Bodrum Su Ürünleri Araştırma Enstitüsü, Yayın No 1, Seri A.
- _____, (1990), *Distribution of Sea Snail *Rapana venosa* In the Turkish Coasts of Black Sea and its Impact on the Black Sea Fisheries*, TC Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Bodrum Su Ürünleri Araştırma Enstitüsü, Yayın No 1, Seri B.

- _____, (2004), *Herkes Yerine*, İzmir: Final Ofset Matbaacılık.
- Çakıroğlu, Said Bilal (1969), *Karadeniz'de Balıkçılığımız*, Ankara: Bilgi Basımevi.
- Çelebi, Evliya (1999), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Haz. Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), II.Kitap, İstanbul: YKY Yayınları.
- Çelikkale, M. Salih, Kolot, Mehlike (1985), "Deniz Salyangozu Avlama, İşleme ve Değerlendirme Teknolojisi", *Ege Üniversitesi Su Ürünleri Dergisi*, 2 (5-6), 3-8.
- Çelikkale, M. Salih ve diğerleri (1988), *Karadeniz'de Yaşayan Yunus Stoklarının Belirlenmesi ve Biyokolojik Özelliklerinin Tespiti. Proje Sonuç Raporu*, Proje No: DS. 876. 101.010.1. TKB Proje ve Uygulama Genel Müdürlüğü ve KTÜ Sürmene Deniz Bilimleri Teknolojisi Yüksek Okulu.
- Çelikkale, M. Salih ve diğerleri (1993), *Av Araçları ve Avlama Teknolojisi*, KTÜ Sürmene Deniz Bilimleri Fakültesi, Yayın No: 162.
- Çelikkale, M. Salih ve Ulupınar, Mehmet (1995), "Büyük Gırgır Takımlarının Ekonomik Analizi". *Ege Üniversitesi Su Ürünleri Dergisi*, 12 (1-2), 79-88.
- Deniz, İsmail (2012), *Amazon Sinop: Bir Sinop Monografisi*, İstanbul: Çatı Kitapları.
- Deveciyan, Karekin (2006), *Türkiye'de Balık ve Balıkçılık*, (Haz. Rober Koptaş), İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Diffey, S. (2007), *Su Ürünleri Avcılığı ve Yetiştiriciliği Sektör Çalışması. Su Ürünleri Müktesebatı Uyum Grubu Nihai Rapor*, 28 Şubat 2007.
- Diñçer, A. Cemal ve Mutlu, Tanju (2013), "Economic Assessment of Turkish Purse Seiners Operated in the Black Sea". *40th CIESM Congress*, Marsalis, France 28 October-1 November, 2013, pp.788-798.
- DPT, (1989), *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu. Su Ürünleri ve Su Ürünleri Sanayi*, TC Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Yayın No: DPT 2184, öik: 344. 210 s.
- _____, (1995), *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu. Su Ürünleri ve Su Ürünleri Sanayi*, TC Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Yayın No: DPT 2411, öik: 472. 66 s.
- Doğan, Aylin (2015), "Rumeli Fenerinde Balıkçılık", *Balık Kitabı*, (Ed. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul: Kitabevi Yayınları, 123-171.
- DOKA, (2012), *TR90 Doğu Karadeniz Bölgesi Su Ürünleri Sektör Raporu*, Sözleşme No: TR90/11/DFD/21, Su Ürünleri Merkez Araştırma Enstitüsü (TC Kalkınma Bakanlığı, Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansı Tarafından Desteklenmiştir).
- Düzgüneş, Ertuğ (2010), "Hamsinin Karadeniz Kültüründeki Yeri ve Hamsi Avcılığının Tarihsel Gelişimi". *1. Ulusal Hamsi Çalıştayı: Sürdürülebilir Balıkçılık*. 17-18 Haziran 2010, Trabzon. Bildiriler Kitabı, 7-13.
- Düzgüneş, Ertuğ ve Diğerleri (2015), "State of Anchovy Fisheries in the Black Sea by Management Perspective in the last 40 years", *GFCM Working Group on the Black Sea Workshop on the Management of Anchovy in the Black Sea*, 15-16 Aralık 2015, Trabzon.
- EBK (1970), *Balık ve Balıkçılık Mecmuası*, Et ve Balık Kurumu Genel Müdürlüğü, C. 18, S. 3, 45-46.
- _____, (1988), *Et ve Balık Kurumu Yıllık Raporları*.
- Emiroğlu, Kudret (1997), "Dünyadan Bakınca Trabzon", *Bir Tutkudur Trabzon*, İstanbul: YKY Yayınları, 231-244.
- Erdilek, Neşe (1983), "Hükümet ve Programları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul: İletişim Yayınları, 968-1046.
- Eschmeyer, W. N ve Fongr, J.D. (2014), *Species by family/subfamily*. <http://rese>

- arch.calacademy.org/research/ichthyology/catalog/SpeciesByFamily.asp). Electronic version accessed dd mmm 2014.
- FAO. (2018), *The State of Mediterranean and Black Sea Fisheries*, General Fisheries Commission for the Mediterranean, Rome.
- Güler, Ruhi (2014), "Lüfer Devri". *I. Uluslararası Osmanlı İstanbullu Sempozyumu Bildirileri*, 29 Mayıs-1 Haziran, 2013, (Ed. Ferudun M. Emecen ve Emrah S. Gürkan), 29 Mayıs Üniversitesi, 243-272.
- Gümüş, Aysun ve Zengin, Mustafa (2011), "İkibinli Yılların Başında Samsun Balıkçılığının Durumu: Çöken Demersal Balık Stoklarına Karşılık Alternatif Arayışlar", *Samsun Sempozyumu*, 13-16 Ekim 2011, Bildiriler Kitabı. Samsun, 315-333.
- Güner, Zekai (2007), "Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin İskân Politikası", *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi ICENAS 38*. 10-15 Eylül 2007, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. (ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01).
- Günlük, A. (1985). "Su Ürünleri". Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi. C. 9, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hamamizade, İhsan (2007), *Hamsiname: Küçük Balığın Büyük Öyküsü* (Haz. Sayılır, Burhan ve Babuçoğlu, Murat), Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Helfman, G.S., Collette, B.B., Facey, D. E., Bowen, B.W. (2009), *The diversity of fishes: Biology, Evolution, and Ecology* (2nd ed.). West Sussex: John Wiley & Sons Ltd. (PDF) *The first study in Turkey about the chromosomes of tongue fish, Pegusa lascaris (Risso, 1810) (Soleidae, Pleuronectiformes), living in the Black Sea*. Available from.
- Kara, Ömer Faruk (1986), "Türkiye Deniz Balıkçılığı ve Sorunları". *Su Ürünleri Sektörünün Bugünkü Durumu ve Sorunları Sempozyumu*, 13-14 Ekim 1986, İzmir. TC Ziraat Bankası Su Ürünleri Kredileri Müdürlüğü, Yayın No: 7, 67-80.
- Kartopçu, Saffet (2012), "Duyun-u Umumiye İdaresi ve İdare ile İlgili Görüşler". *Global Journal of Economics and Business Studies (GJEBS)*, C. 1, S. 2, 32-40.
- Keskin, Çetin (2010), "A review of fish fauna in the Turkish Black Sea". *Black Sea/Mediterranean Environment*, Vol. 16 (2), 195-210.
- Koçu, Reşad Ekrem (1961), *İstanbul Ansiklopedisi*, (Ed. Resat Ekrem Kocu), Tan Matbaası, Issues 65-80, 2309-2884.
- Kol, Hacer ve Diğerleri (2005), "Garip ve Açıklı Bir Meslek: Cıvra'nın Yunus Avcıları", *Tekne Dergisi*, 1, 11-18.
- Knudsen, S. ve Diğerleri (2010), "Identifying drivers for fishing pressure. A multidisciplinary study of trawl and sea snail fisheries in Samsun, Black Sea coast of Turkey, Ocean & Coastal Management, Volume 53, Issues 5-6, May-June 2010, 252-269.
- Kosswig, Curt ve Türkmen, Cafer (1954), *Türkiye Denizleri Balıkçılık Takvimi*, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi, Hidrobiyoloji Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Köse, S. (2014), "Sea Food Processing Industry in Turkish Black Sea". (Ed. Düzgüneş, E., Öztürk, B., Zengin, M.) Published by Turkish Marine Research Foundation (TUDAV), Publication number: 40, İstanbul, Turkey, 422-456.
- Kutaygil, N., Bilecik, N. (1974), *Karadeniz Anadolu Kıta Sahaneliği Trol Araştırmaları* (Yayınlanmamış).
- _____, (1998), *Studies on picked dogfish (Squalus acanthias) distributed along the Anatolian littoral zones in the Black Sea. Proje Sonuç Raporu*, Tarım ve Köyüşleri Bakanlığı, Bodrum Su Ürünleri Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü. Seri B, Yayın No: 273.
- Narin, Resul (2009), "Düyün-ı Umumiye İdaresi ve Adapazarı", *Karadeniz Araştırmaları*, 6 (21), s. 49-59.
- Oral, M., Bat, L., Uysal, İ. (2013), Species sheets Part VI. Fish. pp. 118-283. In: Red Data Book Black Sea, Turkey. Öztürk, B.,

- Oral, M., Topaloğlu, B., Bat, L., Okudan Arslan, E.Ş. et al., (Eds.). Published by Turkish Research Foundation (Tudav), Istanbul, Turkey. Publication number 38.
- Öker, Aydın (1959), "Karadeniz'de Trolçülük ile Balık İstihsalinin Araştırılması", *Balık ve Balıkçılık Dergisi*, Et ve Balık Kurumu Umum Müdürlüğü, İstanbul, 4 (12), 17-18.
- Özdamar, E., Aral, O. (1995), "Orta Karadeniz Bölgesindeki Balık Unu Fabrikalarında 1994/1995 Av Sezonunda İşlenen Balıkların Kompozisyonunun İncelenmesi", *Doğu Anadolu Bölgesi I. (1993) ve II. (1995), Erzurum, Su Ürünleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 691-703.
- Özdamar, Emin (1988), "Hamsi Balıkçılığının Sorunları ve Çözüm Önerileri". *Karadeniz'de Hamsi Balıkçılığı ve Sorunları Sempozyumu*, İktisadi Araştırmalar Vakfı Bildiriler Kitabı, 112-122.
- Robinson, D. M. (1906), "New Inscriptions from Sinope", *The American Journal of Philology*, 27, 447-450.
- Sağlam, H. ve Diğerleri (2008), *Deniz Salyangozu Avcılığında Direçle Alternatif Farklı Tuzak Modellerinin Geliştirilmesi. Proje Sonuç Raporu*, Trabzon Su Ürünleri Merkez Araştırma Enstitüsü.
- Sampson, D., ve Diğerleri (2013), Expert Working Group Report. Assessment of Black Sea Stocks (STCEF 13-20), Ispra, Italy. Technical Report, Scientific, Technical and Economic Committee for Fisheries (STECF) October, 2013. European Commission Joint Research Centre Institute for the Protection and Security of the Citizen. <https://stecf.jrc.ec.europa.eu/home>.
- Smith, T.D. (1982), *Current Understanding of Status of Small Cetacean Populations in the Black Sea. Mammals in the Seas.. Small Cetaceans, Seals, Sirenians and Otters*, FAO Fish Ser. No. 5, Vol. IV., Rome.
- Tekin, Oğuz (2010), *Eskiçağlarda İstanbul'da Balık ve Balıkçılık*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Tezel, Rıdvan (1958), "Yine Yunuslar Hakkında", *Balık ve Balıkçılık Mecmuası*, VI (3), 12-14.
- Tören, Tolga (2007), *Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması*, (Haz. Serap Kurt), İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları.
- TÜİK. (2016), Su Ürünleri İstatistikleri, Fisheries Statistics. Türkiye İstatistik Kurumu, Yayın No: 3876, Ankara. www.tuik.gov.tr
- Ulunay, Refii Cevat (1999), *Menfalar/Menfiler, Sürgün Hatıraları*, İstanbul: Arma Yayınları.
- Ünsal, Artun (2011), *Boğazın Beş Efendisi: Lüfer, Palamut, Levrek, Tekir ve İstavrite Dair*, İstanbul: YKY Yayınları.
- Van Der Voo, R. (1990), "The Reliability of Paleomagnetic Data", *Tectonophysics*, 184, 1-9.
- YANKOVA, Maria Hristova ve Diğerleri (2013), "Marine fishes in the Black Sea: recent conservation status". Mediterranean Marine Science Indexed in WoS (Web of Science, ISI Thomson) and SCOPUS The journal is available on line at <http://www.medit-mar-sc.net> DOI: <http://dx.doi.org>
- Zengin, Mustafa (2000), "Hamsiye Dayalı Olarak Üretim Faaliyetinde Bulunan Balık Unu-Yağı Fabrikalarının Bugünkü Durumu ve Bu Fabrikalar İçin Alternatif Hammade Oluşturabilecek Balıkçılık Kaynakları", *20-22 Eylül 2000, Sinop Su Ürünleri Sempozyumu, Bildiriler Kitabı*, 327-341.
- _____, (2009), Dolphin Hunting in The Black Sea, Yunus Research Bulletin, Year: 9, Volume: 4, December, 2009, Trabzon, s, 25.
- _____, (2010), Hamsi Avcılığının Uzun Geçmişi. SÜMAE Yunus Araştırma Bülteni, 10 (2), 14-17.
- _____, (2011), "Samsun Trol Balıkçılığının Geçmişteki İzleri", *13-16 Ekim 2011*,

Samsun Sempozyumu, Bildiriler Kitabı, Samsun.

_____, (2013), Zavena'nın Eski Balıkçıları: Malkoçoğlu Mustafa Reis. 26-28 Nisan 2013; Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu, Bildiriler Kitabı, Akçaabat Belediyesi Yayınları, Cilt 1, 325-334.

_____, (2014), Karadeniz'deki Trol Balıkçılığını İzleme Projesi. Sonuç Raporu. Trabzon Su Ürünleri Merkez Araştırma Enstitüsü, Proje No: TAGEM/HAY-SÜD/2010/09/01/04. TAGEM 2014 Yılı Program Değerlendirme Toplantısı, 7-11 Şubat, 2014, Antalya.

_____, (2015), "Unutulmuş Bir Avcılık Kültürü, Kaybolan Bir Balık Türü: Antik Çağların Son Temsilcileri Morinalar", *Balık Kitabı*, (Ed. Emine Gürsoy Naskeli), s. 236-295, İstanbul: Kitabevi Yayınları

ZENGİN, Mustafa ve Knudsen, S. (2006), "Effects of the Trawl and Snail Fisheries on the Resources of Benthic Macro Fauna in the Middle Black Sea Coast, Samsun, Turkey" *1st Biannual Scientific Conference, Black Sea Ecosystem 2005 and Beyond, BSERP/BSC 8-10 May 2006, Istanbul, Turkey*

Zengin, Mustafa ve Gümüş, A. (2014). "Sprat Fisheries in Samsun Shelf Region of the Turkish Black Sea Coast, Turkish Fisheries in the Black Sea" (Ed. Düzgüneş, E., Öztürk, B., Zengin, M.) Published by Turkish Marine Research Foundation (TUDAV), Publication Number: 40, 264-292.

Zengin, Mustafa ve Aça, Mustafa (2018), "A Study on the Historical Origins of Fishermen in the Sea of Marmara". *Uluslararası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Sempozyumu (RESSCONGRESS)*, 02-04 November, 2018, Çanakkale, Bildiriler Kitabı, 16.

Zengin, Mustafa ve Diğerleri (1992), *Karadeniz'de Av Araç ve Geçleri ile Avlanma Teknolojisinin Belirlenmesi. Proje Sonuç Raporu*, Su Ürünleri Araştırma Enstitüsü, Trabzon.

Zengin, Mustafa ve Diğerleri (2004), *Marmara Denizindeki Derin su pembe karidesi*

(*Parapenaeus longirostris*, Lucas, 1846) Balıkçılığının Geliştirilmesi Üzerine Bir Araştırma. Sonuç Raporu, TAGEM/HAY-SÜD/2001/09/2004, Trabzon Su Ürünleri Merkez Araştırma Enstitüsü, Trabzon.

Zengin, Mustafa ve Diğerleri (2012), "Kuzeydoğu Karadeniz (Gürcistan, Abazya) Kıyılarında Hamsi Avlayan Türk Balıkçı Filosunun Durumu Üzerine Bir Ön Araştırma". *Yunus Araştırma Bülteni*, 4, 27-43.

Zengin, Mustafa ve Diğerleri (2017), "Türkiye Kıyılarında Dağılım Gösteren Lüfer (*Pomatomus saltatrix*) Populasyonunun Mevsimsel Göç ve Avcılık İlişkileri". 19. Ulusal Su Ürünleri Sempozyumu. Sinop. Bildiriler Kitabı, 12. s.

Zengin, Mustafa ve Diğerleri (2018), "An important small-scale fishery targeting rapa whelk along the Southern Black Sea Coast (Samsun province, Turkey); the social, economic and ecological effects". *Regional Conference on building a future for sustainable small-scale fisheries in the Mediterranean and the Black Sea. 7-9 March 2016, Algiers, Algeria*. (Ed. Abdellah Srour, Anna Carlson, Aurora Nastasi, Coline Carmignac, Dominique Bourdenet, Julia Pierraccini, Margherita Sessa and Nicola Ferri), Fisheries and Aquaculture Proceedings No. 58. Rome. Italy, 141-159.

Karaçay Türkal, Merve - Palancı, Rıdvan, "Gümüşhane Yöresinde Türk Kozmolojisinin ve Eski Türk İnancının İzleri", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 5/7, ss.69-83.
DOI: 10.31765/karen.584055

GÜMÜŞHANE YÖRESİNDE TÜRK KOZMOLOJİSİNİN VE ESKİ TÜRK İNANCININ İZLERİ*

Merve KARAÇAY TÜRKAL** - Rıdvan PALANCI***

* Araştırma makalesidir.

** Dr. Öğr. Üyesi,
Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü
E-Posta: nkkturkal@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-8240-189X

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, Gümüş-
hane Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı
E-posta: ridvan_29@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-2776-9712

Anahtar kelimeler: Eski Türk İnancı,
Şaman, Şamanizm, Gümüşhane.

Keywords: Old Turkish Beliefs,
Shaman, Shamanism, Gumushane.

Gönderim Tarihi: 11.02.2019

Kabul Tarihi: 24.05.2019

Öz: Bu çalışmada, Merkez Gümüşhane ve ilçelerinde eski Türk inançlarının kültürel bir belirleyici olup olmadığını ortaya koymak amaçlanmıştır. Eski çağlarda, tabiatüstü güçlere hayranlık duyulduğu, Türklerin İslamiyet'le tanışmadan önce Gök Tanrı inancına sahip olduğu ve Türkler üzerinde Şamanizm'in etkisi bilinmektedir.

Bu bilgilere dayanarak, Gümüşhane'de geçmişten günümüze gelen eski Türk inanışlarının sürdürülür olup olmadığını araştırmak için nitel araştırma yöntemlerinden görüşme tekniği kullanılmıştır. Araştırmada, Gümüşhane yöresinde nazardan korunma yolları, ateş ve ocak kültürleri, ağaç kültü, su pınarları ve nehirler ile ilgili inanışlar ve uygulamaların yanı sıra kargalardan haber bekleme, yerin altındaki öküz ve balık, kapı eşliğine oturanın çarpılacağı veya uğursuzluğa uğrayacağı ile cenaze ve yas törenlerindeki bazı inanışlar ve uygulamalar başlıklar halinde incelenmiştir ve bu gün, Gümüşhane yöresinde yaygın birçok inanışın, gelenek ve göreneğin eski Türk inancı ile bağlantılı olduğu tespit edilmiştir.

Çalışmadan elde edilen verilerin, eski Türk halklarının kültürleri ve aile yapıları ile ilgilenen, ayrıca Gümüşhane ilinin kültürel yapısını ve bu çerçevede tarihsel gelişimini araştıran konunun uzmanlarına önemli katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

**THE TRACES OF TURKISH COSMOLOGY AND OLD
TURKISH BELIEF IN THE PROVINCE OF GUMUSHANE**

Abstract: This work aims to analyse whether old Turkish beliefs are cultural determinant in Gumushane and its districts. In old ages, it is known that Turks believed in the Sky God (Tengri) under Shamanism religion before

they met Islam and they admired supernatural powers.

It was preferred interview among qualitative research methods in order to examine if old Turkish beliefs from past to present day are still in existence based on the knowledge mentioned above. In this work, prevention methods against the evil eye, fire and fireplace cults, tree cult, beliefs and practices about fountains and rivers as well as expect news from crows, ox and fish under the ground, bad luck for the one who sits over the threshold, some beliefs and rituals relating to funeral ceremony and grief were analysed under headings. The findings suggest that many widespread beliefs, customs and traditions in the province of Gumushane today are related to the old Turkish belief.

It is thought that the datas achieved from this work would make a significant contribution to the researches which will examine cultural structures of old Turkish people and families besides cultural structures and history of Gumushane province.

Giriş

Gümüşhane ili; Gümüşhane Merkez, Torul, Kürtün, Köse, Şiran ve Kelkit ilçeleri olmak üzere altı ilçeden müteşekkil bir yapı arz eder. Gümüşhane, tarih öncesi devirlerden bugüne değin bir yerleşim alanı olmuş, konumu itibari ile tarihi kalkolitik çağın sonlarına kadar uzanmaktadır.¹ Tarihi ipek yolunun bir yan kolu olan Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Erzurum, Tebriz hattı ile doğu ve batı arasında yüzyıllardan beri önemli bir coğrafya üzerine kurulmuş olan Gümüşhane, birçok kavme ev sahipliği yapmıştır.

MÖ. 550 yıllarında Perslerin, Med hâkimiyetine son verip İran Yaylası'ndan Kızılırmak'a kadar uzanan coğrafyada Pers Krallığını kurmaları ile Gümüşhane, Doğu Karadeniz Satraplığı içinde yer aldı.² MÖ. 331'de Büyük İskender'in Pers İmparatorluğu'na son vermesi ile Makedonların hâkimiyetine girdi. MÖ. 302/298 yıllarında bölgede Pontus Devleti kuruldu.³ MS. 395'te Roma İmparatorluğu, Doğu-Batı şeklinde

ikiye ayrılınca Gümüşhane, Doğu Roma İmparatorluğu sınırları içerisinde yer aldı. Selçuklular asinler Savaşı'ndan (1048) sonra yörede geçici hâkimiyet kurdular ve Malazgirt Savaşı'ndan sonra Emir Mengücek Gazi, Gümüşhane yöresini Erzincan imaretine bağladı.⁴ Anadolu Selçukluları zamanında Gümüşhane, Harşit vadisinden geçerek Maçka'ya kadar ilerleyen Melik II. Gıyaseddin Keyhusrev ve atabegi Mübarizüddin Ertokuş tarafından ele geçirildi.⁵ Fakat 1243 yılında Selçukluların, Köse Dağ Savaşı'nda yenilmesinin ardından ilerleyen İlhanlı kuvvetleri, yöreye hâkim oldular.⁶ İlhanlıların güç kaybetmesiyle Celayirlielerin hâkim olduğu bölgede 14.yy'ın ilk yarısında Eretnaoğulları Beyliği hüküm sürmeye başladı. Ardından Kadı Burhaneddin, Akkoyunlular, Karakoyunlular arasındaki mücadelelerde el değiştirdi.⁷ 1404 yılına gelindiğinde Timur hâkimiyetindeki bölgede Abhazlı ailelerin torunları Kabazitenler bir aile hükümdarlığı sürmekte idi. 1467'de Gümüşhane yöresi Akkoyunlular tarafından ele geçirilmişti. 1473 yılında Fatih Sultan Mehmet'in Otlukbeli Savaşında Akkoyunluları yenilgiye uğratmasıyla Gümüşhane'nin Aşağı Dere kısmında Osmanlı hâkimiyeti tesis edildi. Yukarı Dere mevkiinin tahriri 1516-1518 yılları arasında yapıldığından bölgenin Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Zaferinden sonra Osmanlı topraklarına katıldığı anlaşılmaktadır.

Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti, yöredeki nüfus yapısını Müslüman Türkler lehine değiştirmeye başlamıştır. 18. yüzyılda bölgeye önemli bir Kıpçak kitlesi göç etmiştir.⁸ Bölgeye yerleşen Türk kitleleri her ne kadar İslam inancını benimsemiş olsalar dahi eski inançlarını da gelenek, örf, adet, deyimler ve atasözlerinde muhafaza etmişlerdi.

1. İslam Öncesi Eski Türk İnancı

Türklerin İslam öncesi inancı hakkında birçok araştırma yapılmıştır. Gerek batılı gerek Türk araştırmacılar Türklerin en eski

¹ Özmenli, 1996: 16.

² Saylan, 2014: 17.

³ Okur, 2007: 2.

⁴ Turan, 1998: 361.

⁵ Turan, 1998: 361.

⁶ Kaya, 2013: 301-303.

⁷ Saylan, 2014: 20.

⁸ Tellioglu, 2004: 7.

dininin Şamanizm mi, Gök Tanrı İnancı mı, olduğu konusunda ayrılığa düşmüşlerdir.⁹ Her ne kadar 19. yüzyılda Orta Asya Türkleri arasında yapılan araştırmalar neticesinde Türklerin Şamanizm'e mensup oldukları düşünülmüşse de ünlü mütefekkir Ziya Gökalp'in kapısını araladığı bir düşünce ile Türklerdeki Şamanizm'in bir din olmadığı, Şamanların bir sihir ve büyü karakteri olduğu belirtilmişti. Mamafih Gökalp'in "Toyonizm", adını verdiği dinin "Buda" dini olması ve kaynaklar üzerinden yapılan yorumların farklılık arz etmesiyle Türklerin en eski dini hakkında bir fikir birliğine varılamamıştır.¹⁰ Bu konu hem çalışmamız hem de iktidarımız dışında olduğundan girmeyeceğiz. Fakat konunun daha iyi anlaşılabilmesi için İslam öncesi Türk inançlarından bahsetmek gereklidir. Eski Türk İnancı; tabiat kuvvetlerine inanma, Atalar kültü, Gök-Tanrı İnancı ve Şamanizm çerçevesinde şekillenmişti.

Eski Türk inancında tabiatla bir takım gizli kuvvetlerin varlığına inanılmaktaydı. Ağaç, orman, dağ, mağara, su kaynağı, ateş, vb. Bunlar birer ruh olarak düşünülmekteydi ve bu tabiat ruhlarına Gök-Türk çağında Yer-Su denilmekteydi. Türk kültüründe bunlara tapınmak olmadığı gibi manevi bir kuvvet olarak düşünülmüşlerdi.¹¹ Bu ruhlara tâzimde bulunulur ve kurban olarak "saçı" yapılırdı. Türkler aynı zamanda ölmüş atalarına da kurban sunar tâzim yaparlardı. Kurbanlar hayvanların erkek cinsinden seçilirdi. En makbul kurban, "at" idi.

Türk inancının merkezinde "Tengri" (Tanrı) vardı ve kendisine semavi bir ulûhiyet arz olduğundan "Gök-Tanrı" diye anılırdı.¹² Nitekim ilk yazılı edebiyat ürünlerimizden birisi sayılan Orhun kitabelerinde bu terime sıkça rastlanmaktadır.¹³ Çin kaynaklarında, Türklerin beşinci ayın ortalarında Tamir Nehri kıyısında toplanıp göğün tanrısına adak adadıkları çok sayıda

koyun ve at kurban ettikleri ifade edilmektedir. Gök-Tanrı'nın lütuf, irade, gazap özellikleri vardı.¹⁴ İbn Fadlan'ın Oğuzlar hakkında verdiği bilgilere göre, Oğuzlardan birilerinin haksızlığa uğrar veya hoşlanmadığı bir işle karşılaşırsa ellerini göğeye kaldırıp Gök-Tanrı'ya dua ettiklerini, Tanrı'nın insan gibi düşünülemediğini bildikleri anlaşılmaktadır.¹⁵

Eski Türk İnancının diğer bir öncülü ise Şamanlardı. Şaman, hayattaki akrabalarına zarar verebileceği sanılan ölümlerin ruhlarını uzaklaştırır, bazılarını yer altına kovalar, bazılarını da gökyüzüne çıkarırdı. Kurbanları yüksek tanrılara sunmak üzere kat kat göklere çıkarırdı. Gerek semada Bay Ülgen gerek karanlıklar dünyasında Erlik Han gibi tanrılarla dostluk kurar, onları görür ve onlarla konuşurdu. Hastanın bedeninden çıkıp gitmiş olan ruhunu arar, bulur, getirir, yerine koyardı (hastalığı iyi ederdi). Böylece, insanların ruhları ile de sıkı temas hâlinde idi. Şaman, törenlerde tanrılar ve ruhlarla kendisi arasında bağlantı kurardı.¹⁶

Şamanist Türklerin kozmogonilerinde evren üç bölümden oluşmaktaydı. Yukarıda on yedi kat gök, aşağıda yedi veya dokuz kat yağız yer ve ikisi arasında hayatın devam ettiği yeryüzü bulunmaktaydı. Gökyüzünde "Bay Ülgen" en büyük tanrı olurken yer altında Erlik Han bulunmaktaydı. Yukarı âlemde iyi, merhametli tanrılar bulunurdu. Yer altı ise kötülüklerin mekânı idi ve burada bulunanların tek vazifesi insanınoğlunu karanlık âleme sürüklemektir.¹⁷

Bu çalışmada; geçmişten günümüze eski Türk inançlarının kültürel yansımaları, Gümüşhane ili örneğinde incelenmiştir. Araştırmadan elde edilen verilerin, ilin kültürel yapısının tarihsel gelişimini anlamada, konunun uzmanlarına önemli katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

⁹ Kafesoğlu, 2013: 288; İnan, 1998: 389.

¹⁰ Kafesoğlu, 2013: 289; İnan, 1998: 389.

¹¹ Kafesoğlu, 2013: 292.

¹² Kafesoğlu, 2013: 295.

¹³ Ergin, 2003: 12.

¹⁴ Liu Mau-Tsai, 2007: 590-591.

¹⁵ Şeşen, 1975: 31.

¹⁶ Kafesoğlu, 1990: 27.

¹⁷ İnan, 1998: 390.

2. Gümüşhane Yöresinde Türk Kozmolojisinin ve Eski Türk İnancının İzleri

A. Yöntem

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden yarı yapılandırılmış görüşme tekniği ile gerçekleştirilmiştir. Görüşme tekniğinin türlerinden biri olan yarı yapılandırılmış görüşme tekniği; yanıt oranının yüksek olması, araştırmacının ortam üzerinde kontrol sahibi olması, derinlemesine bilgi sağlama¹⁸ gibi yararlarının yanı sıra bilhassa, hazırlanmış görüşme soruları dışında ayrıntılı bilgi amacıyla ek sorular sorma imkânı da tanıdığından tercih edilmiştir.

a. Araştırmanın Katılımcıları

Araştırmada eski Türk inançlarının, Gümüşhane kültüründeki izlerini ortaya koymak amaçlandığından Gümüşhane ili Merkez, Torul ve Kürtün ilçelerinde konu ile ilgili bilgi ve ilgi sahibi katılımcılar ile görüşme yapılmıştır. Çalışmada, genç nüfusun konu hakkında bilgisinin ve ilgisinin az olması yaş aralığının 45+ olarak belirlenmesinde etkili olmuştur. Tablo1' de katılımcılara ait demografik bilgiler yer almaktadır.

KATILIMCILARIN BİLGİLERİ			
Adı Soyadı	Yaşı	İkamet Ettiği İlçe	Köyü
İmdat PALANCI	56	Merkez	Torul/Yurt
Selvinaz PALANCI	52	Merkez	Torul/Gümüştüğü
Ayşe SİVRİ	70	Torul	Torul/Yurt
Asiye MERAL	54	Merkez	Kürtün/Kırgeriş
İsmet YAYLA	45	Kürtün	Kürtün/Günyüzü
Zakir ÖLMEZ	52	Merkez	Merkez/Yeni Yol
Osman PALANCI	94	Torul	Torul/Yurt
Salim ŞAHİNER	60	Torul	Torul/Gümüştüğü
Ballı TAŞDELEN	80	Merkez	Merkez/Tekke
Münir Nurettin KUZU	60	Merkez	Merkez/Akçahisar

Tablo 1: Katılımcılara Ait Demografik Bilgiler

b. Veri toplama Aracı ve Verilerin Toplanması

Araştırmanın amacı doğrultusunda yarı yapılandırılmış görüşme formu hazırlanmıştır. Formun uygulanacağı katılımcılara, görüşme hakkında genel bilgiler verilmiş ve izinleri doğrultusunda ses kayıt cihazı kullanılarak veriler kayıt altına alınmıştır. Katılımcılara yöneltilen sorular aşağıda yer almaktadır:

- Bir kişinin yahut bir nesnenin nazar almaması için ne gibi tedbirler alınır?
- Nazar alan bir kişinin üzerindeki olumsuzlukları gidermek için neler yapılır?
- Yörenizde çaput bağlama âdeti var mıdır? Bu adet kimler tarafından, hangi zamanlarda gerçekleştirilir?
- Ne gibi varlıklara karşı hakaret veya olumsuz davranışlarda, insanın çarpıcağına inanılır? Bu tür bir olaya şahit oldunuz mu?
- Yörenizde, İslam dini dışında bildiğiniz veya uydüğunuz ya da uyulması gerektiğini düşündüğünüz gelenekler var mıdır?

c. Verilerin Çözümlemesi ve Yorumlanması

Yapılan görüşmelerden elde edilen ses kayıtları, araştırmacılar tarafından bilgisayara yüklenmiştir. Metin hâline getirilen kayıtlar çözümlenmeden önce, veriler arası güvenilirliğin sağlanabilmesi için araştırmanın yürütücüleri tarafından, ses kayıtları tekrar dinlenerek kontrol edilmiş ve gerekli düzeltmeler yapılmıştır.

B. Bulgular ve Yorumlar

Bu bölümde araştırmadan elde edilen veriler, başlıklar halinde aşağıdaki gibi sınıflandırılmıştır:

- Gümüşhane yöresindeki nazarla ilgili inanışlar ve nazardan korunma yollarının eski Türk inancı ile bağlantıları
- Gümüşhane yöresinde ateş ve ocak kültürleriyle alakalı inanışlar ve uygulamalar

¹⁸ Yıldırım ve Şimşek, 2011: 123.

- Gümüşhane yöresinde ağaç kültüyle ilgili inanışlar ve uygulamalar
- Gümüşhane yöresinde su pınarları ve nehirler ile ilgili inanışlar
- Gümüşhane yöresinde kargalardan haber bekleme inanışı
- Gümüşhane yöresinde yerin altındaki öküz ve balık inanışı
- Gümüşhane yöresinde kapı eşiğine oturanın çarpılacağı veya uğursuzluğa uğrayacağı inanışı
- Gümüşhane yöresinde cenaze ve yas törenlerindeki bazı inanışlar.

a. Gümüşhane Yöresindeki Nazarla İlgili İnanışlar ve Nazardan Korunma Yollarının Eski Türk İnancı İle Bağlantıları

Yörede nazara bağlanan uğursuzluklardan korunmak için bazı yöntemlere başvurulmaktadır. Bu yöntemler hakkında İmdat Palancı şu bilgileri vermiştir:

“Bizim orda tarlalar nazar almasın diye sıırıklara kırmızı çaput veya yama bağlanır tarlada bir yere dikilir. Yine sıırıklara geçirilen hayvan kafaları bahçelere dikilir. Zarnakların (fasülye çubuğu) tepesine yumurta kabuğu takılır. Ev nazar almasın diye Kâbe çiçeği asılır onun nazara iyi geldiğini söylerler.”

Osman Palancı da İmdat Palancı'nın ifadelerini destekler bilgiler vermiştir. Görüşme yapılan diğer katılımcılar, kurban kafataslarının veya sadece boynuzlarının evlerin giriş kapısı üzerine asıldığını ifade etmiştir. Ayrıca, kırmızı renkli çaput bağlama âdetinin, görüşmeye katılanlar tarafından ortak bir düşünce olduğu tespit edilmiştir.

Eski Türklerde bağ ve bahçelerini nazardan korumak için kazıklara geçirilmiş at kafatası diktikleri bilinmektedir. Kafkas Türkleri, bahçelerine sıırıklara geçirilmiş at kafatasları dikmişlerdir. Yine Türkistan'da Kazak-Kırgızlarda ve Başkurlarda nazar

ve kötü ruhlara karşı at kafatası kullanılmıştır. Çuvaş Türkleri de bağ ve bostanlarına at kafatası asmıştır. Kurban edilen hayvanların kafataslarını sıırıklara geçirmek suretiyle asmak, Orta Asya'da 8. yüzyılda görülmüştür.¹⁹ Eski Türk inancında ortaya çıkan uğursuzluklar yer altında bulunan Erlik Han ve onun eşrafından gelirdi. Bu ruhların gazabından korunmak için onlara kurban sunulmalıydı. Kurban, Türklerin inandıkları tanrılar ve ruhlarla olan ilişkiyi sağlamak için en önemli vasıta idi. Şamanın, ruhlara kurban sunması sadece ruhların ihtiyaçlarını gidermek için değil, aynı zamanda toplumun bu ruhlarla bozulan iletişimini düzeltmek içindi.²⁰ Ayın onunda ırmak kıyısına gelerek Tanrılara kurbanlar sunulurdu. Gök-Türkler çağında kurbanların kafatasları bir sıırığa geçirilerek dikilmekteydi.²¹

Gümüşhane yöresinde nazar inancının çok yaygın olduğu tespit edilmiştir. Yapılan görüşmelerde “Nazarın insanı öldürdüğü”, “Mezarlıklarda yatanların yarısının nazardan yattığı” şeklinde ifadelere yer verilmiştir. Nazar, İslam inancının içerisinde olan bir olgudur. Nitekim Kuran'ı Kerim'in Kalem suresinin 51. ayeti şöyledir. “Şüphesiz inkâr edenler Zikr'i (Kuran'ı) duydukları zaman neredeyse seni gözleriyle devirecekler.”²² Fakat nazardan korunmak için Allah'a sığınmaktan başka yol belirtilmemiştir.

Gümüşhane taşrasında bağ ve bahçeleri nazardan korumak için kurban kafataslarının bir direğe geçirilerek dikilmesi örneğine artık neredeyse rastlanmasa da nazar için bağ ve bahçelerde farklı yerlere “kırmızı” renkli çaputlar bağlanmaktadır.²³ Kırmızı “al” renk ateş kültüyle alakalıdır.²⁴ Kırgız ve Kaşgar Türklerinde evin ocağında yaşadığına inanılan “od ana”²⁵ Şaman dualarının birinde şu şekilde anlatılmakta:

“Otuz dişli ateş anam, kırk dişli kayın anam, gündüzlerini bizim için çalışıp çabalıyorsun,

¹⁹ Çıblak, 2004: 112.

²⁰ Bayat, 2006: 230.

²¹ İnan, 1986: 5.

²² Kuran'ı Kerim, Kalem, 51/68.

²³ Ek-1.

²⁴ İnan, 1998: 263.

²⁵ Gökalp, 2010: 36.

karanlık gecelerde bizi (kötü ruhlardan) koruyorsun... Ben de senin kurumuş ağzını (saçılarla) ıslatmağa geldim. Sen karanlık gecelerde genç kızlar gibi saçlarını dalgalandırarak oynuyorsun, kırmızı ipekli kumaşlar sallayarak genç al kısrak üzerinde geziyorsun, aydın gecelerde masum çocuk suretine giriyorsun! Ulusun koruyucusu, sürülerimizin bekçisisin! Dokuz parça kırmızı ve beyaz şeritler, paçavralar seni süslüyor. Koyunun göğsü sana kurban olsun! Elbisen hakanlara mahsus zırhtır. Kızılboya ile boyanmış kişi (bir hayvan) tırnakları sana süs olsun! Koyun göğsü kurban olsun! Mukaddes Ay'ın adıyla sağılan ak ineğin sütü sana saçı olsun."²⁶

Yukarıdaki Şaman duasından da anlaşılacağı üzere ateş ruhu kırmızı bir kısrığa binen, kırmızı ipekli kumaşlar şallar ve kırmızı şeritler ile süslenmiş olarak tasvir edilmektedir. Eski Türk inancında kurban sadece hayvanlardan kan akıtma yoluyla olmamaktaydı. Yapılan saçılar ve bağlanan paçavralarda kurban niteliği taşımaktaydı. Duadan anlaşılacağı üzere ateş ruhu hem insanları hem de onların mallarını korumaktaydı ve bu sebeple kendisine saçılar yapılmakta kurbanlar sunulmaktaydı. Bu bilgiler ışığında nazara karşı "kırmızı çaput" bağlamanın Türklerdeki ateş kültürüyle ilgili olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Dikilen kafatasları ve bağlanan çaputlara Divan-ı Lügat'it-Türk'te "kösgük" denildiği görülmektedir. "Kösgük" zannımızca "göz" ve "gök" yani "mavi göz" anlamına gelen bir kelime olup "Göz değmesinden korunmak için, üzüm bağ ve bostanlara dikilen nazarlık" şeklinde açıklanmaktadır.²⁷

Yurt Köyü ve Gümüştüğ Köyü'nden olan katılımcılar, tütsü yapımını aynı şekilde anlatırken, diğer katılımcılar arasında farklı şekillerde tütsü tarifine de rastlanmıştır. Nazara karşı yakılan tütsü ile ilgili Salim Şahiner: "Dört yol ağzından alınan taş, yedi kapı eşliğinden alınan yonga, yedi fira-

tiden (Bahçe Çitti) alınan yonga, köpek pisliği ve kükürt yakılır dumanıyla da tütsü yapılır" demiştir. Bu şekilde yapılan tütsülerde kullanılan malzemelerin birçoğu eski inancın bakiyesi durumundadır. Köpek pisliği ve kükürt, kötü koku yaymak için tütsülerde özellikle kullanılmaktadır ki kötü ruhlar bu kokular aracılığıyla bulunan ortamdaki uzaklaşsın. Katılımcılardan Asiye Meral, tütsü yapımını şu şekilde açıklamıştır: "Yedi pirinç tanesi, az mısır unu, az zeytinyağı pelit ağacının közünde yakılır ve tütsü yapılır." ifadelerini kullanmıştır. Zakir Ölmez ise "Bizim orda üzerlik otuna soğan sarımsak ve tuz katılarak yakılır. Özellikle ahırlarda yapardık. Cazu karısı girmesin, hayvanlar nazar almasın diye ama insanlara da bu şekilde tütsü yapılırdı tabi" demiştir.

Ateş, tütsünün en önemli ögesi durumundadır.²⁸ Türklerin eski inanışlarına göre ateş her şeyi temizlerdi.²⁹ Gök-Türklere giden Doğu Roma elçisi Zemarkhos ve maiyeti kağanın huzuruna çıkarılmadan evvel ateş üzerinden atlatılarak kötülüklerden arındırılmıştı. Bu olay kaynaklarda şu şekilde anlatılmaktaydı. "Getirdikleri bütün eşyayı aldılar ve orta yere koydular. Sonra tütsü için kullanılan kokulu dallarla bir ateş yaktılar. Skythai dilinde, anlaşılmasın birkaç söz söyleyerek, bir taraftan da bir çan ve bir davul çalarak, ellerinde henüz çıtırdayan tütsü dallarıyla dönmeye başladılar. Cezbe halinde, kötü ruhları kovalar gibi hareketler yapıyorlardı."³⁰

Şamanlar, kutsal kabul ettikleri bitkilerin, onların tanrı ve ruhlarla bağlantı kurmalarında aracı olduklarına inanırlardı.³¹ Yedi eşikten alınan yongalar Eski inanışa göre evin koruyucusu olan ev iyisi ile alakalı olmalıydı. Bu ruh evlerin sokak kapısının eşğinde dururdu.³² Eşiklerden alınan yongalar nazarı değdiği düşünülen kişilerin koruyucu ev iyelerini etkisiz hale getirmek için kullanılıyor olmalı.³³

²⁶ İnan, 1976: 41.

²⁷ Kaşgarlı Mahmut, 2012: 245.

²⁸ Boratav, 2012: 35.

²⁹ Gömeç, 2003: 89.

³⁰ Esin, 2001: 118.

³¹ Kaya, 2001: 217.

³² Gökalp, 2010: 48.

³³ Örnek, 1988: 146.

Nazarın getireceği uğursuzluklardan bahsedilen yollarla korunmak mümkünken, nazar alan bir kişi üzerindeki nazarı çıkarmak için farklı yöntemlere başvurulur. Bunların en önemlisi bir kişiye, Kur'an-ı Kerim okutulmasıdır. Fakat İslamiyet'le ilgili bulunan bu uygulamanın yanında Şamanist bir gelenek olarak tütsü yakılır. Buradaki amaç, nazarın getirdiği uğursuzluğu ve hastalığı gidermektir. Her ne kadar bugün bu hastalıkların sebebi nazar olarak görülüyorsa da eski inanışta genel itibari ile hastalıkların sebebi kötü ruhlar olarak görülmekteydi.³⁴ Bugün dahi özellikle Gümüşhane'nin Torul ve Kürtün ilçelerinde nazarı gidermek için tütsü yakıldığını görmek mümkündür. Bunun yanında tütsü yakmak sadece Türklere özgü değildir fakat Gümüşhane yöresinde yakılan tütsülerde kullanılan malzemeler eski Türk kültürleriyle alakalıdır.

b. Gümüşhane Yöresinde Ateş ve Ocak Kültüleriyle Alakalı İnanışlar Uygulamaları

Eski Türklerin inanışlarında Ateş kültü çok önemli bir yer tutmaktaydı. Türklerin ateşe göstermiş olduğu saygı bir tapınma değildi.³⁵ 6. yüzyılda Batıdaki Türkler hakkında Bizanslı, Theophylaktos, "Türkler ateşe fevkalade büyük saygı gösterirler, fakat sadece gök ve yerin yaratıcısına dua ederler ve onu tanrı diye adlandırırlar." şeklinde belirtmekteydi.³⁶

Ateş, Tanrı Ülgen'den insanlara bir hediye gibi telakki edilmekteydi. Şamanist Altaylı Türklerde ateşin bulunması ile ilgili şu efsane anlatılmaktaydı. "İlk insanlar meyve ve otlarla beslendikleri için ateşe ihtiyaçları yoktu. Tanrı onlara et yemeklerini emrettikten sonra ateşe ihtiyaç hâsıl oldu. Ülgen, gökten biri kara, biri ak iki taş getirdi. Kuru otları avucunda ezerek bir taşın üzerine koyup diğeriyle vurdu, otlar ateş aldı. Ülgen böylece ilk defa ateş yakmasını in-

sanlara öğretip, 'bu ateş atamın kudretinden taş düşmüş ateştir' dedi."³⁷ Türklerde kutlu sayılan bazı şeylere ve ruhlara karşı "küfür" sayılabilecek sözler söylene de ateş hakkında böyle bir durum asla söz konusu olamazdı. Ateşi su ile söndürmek ateşe tükürmek kesinlikle yasaktı.³⁸ Anlaşılan o ki bu yasağın izleri yirmi yıl evvel Gümüşhane'de görülmekteydi. Ayşe Sivri'nin, "Önceden ateş, su ile söndürülmezdi. Üzerine işenmezdi. İnsan çarpılırdı Allah korusun." şeklindeki ifadeleri dikkate değer bir örnektir. Bu inanış, bugün önemini yitirmiş olmasına rağmen katılımcılarının tamamının ortak görüşü olduğu tespit edilmiştir.

Gümüşhane'de eve gelen misafirin çok kısa oturması üzerine kendisine "Ateş almaya mı geldin." şeklinde bir serzenişte bulunulur. Bu sözün kaynağının nereden geldiği katılımcılara sorulduğunda "Bilmiyorum" yanıtını vermişlerdir. Bu sözün, Türklerdeki ateş kültürüyle alakalı olduğu düşünülmektedir.

Eski Türklerde ocak ateşinin asla sönmemesi gerekirdi. Eğer yanlışlıkla sönecek olursa yakın akrabalarından ve komşulardan ateş istenerek alınırdı. Bu ateş iyi, kötü ne iyi ne kötü şeklinde gruplanmıştı. Alınan ateşin kötü huylu olmaması için yabancılarından alınmaz özellikle akraba ve bilindik kişilerden alınırdı.³⁹ Eski Türk inancında ocak kültü, ateş kültürüyle ayrılmaz bir bütündür.⁴⁰ "Ocak" sözcüğü de "ateş" yani "od" kelimesinden türetilmişti.⁴¹ Yakut Türklerine göre "aile ocağı" hiçbir zaman sönmemesi gereken bir ateşti.⁴² Buryat Moğollarında çocuksuz kadınlar "benim ocağım söndü" diyordu. Kafkas Türkleri "ocağın sönsün" şeklinde beddua ediyorlardı. Bu şekilde beddua etmek Gümüşhane yöresinde oldukça yaygındır. Bu beddua kişinin soyunun kesilmesi için yapılmaktaydı. Bu şekilde ocak ateşi ve aile soyunun

³⁴ Yörükhan, 2014: 39.

³⁵ Ögel, 2003: 669.

³⁶ Roux, 2011: 40.

³⁷ İnan, 1976: 42.

³⁸ Gömeç, 2003: 79-104.

³⁹ Gökalp, 2010: 41.

⁴⁰ İnan, 1952: 68.

⁴¹ Boratav, 2012: 35.

⁴² Ögel, 2003: 639.

birbirleriyle ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Yine ocak kültürüyle alakalı olarak, yörede ev halkı tarafından sevilen ve nadir olarak misafirlige gelenler için “Ayağına kül serpin” ifadesi kullanılmaktadır. Bu ifadenin Aile Ocağı kültürünün bir kalıntısı olduğu düşünülmektedir.

Şaman dualarında Aile ocağı ile ilgili olarak şu ifadeler rastlanılır. “Üç köşeli taş ocak, alevli yan al ateşim! Taş ocağımız yerinden oynamasın daima yansın. Yaktığımız ateş alevli olsun. Tarhana pişirdiğimiz ocağın külü çok olsun. Neslimiz kesilmesin sürsün, biri giderse biri gelsin. Ey Abukan Dağı'nın payı ey ay ve güneşin parçası olan ateş. Bereket ve kısmetimiz bol olsun.”⁴³ Buradaki “ocağın külü çok olsun” ve “Neslimiz kesilmesin sürsün, biri giderse biri gelsin” ifadelerini göz önünde bulundurduğumuzda “Ayağına kül serpin” sözünün aslında Aile Ocağı kültürüyle alakalı olduğu ve kül serpilene kişinin aileden sayıldığı kanaatini oluşturmaktadır.

c. Gümüşhane Yöresinde Ağaç Kültüyle İlgili İnanışlar ve Uygulamalar

Türk düşüncesinde yaratılış motiflerinden biri olarak “Ağaç” gösterilmektedir. Bu düşünceye göre, ilk insan dokuz dallı bir ağacın altında yaratılmıştı.⁴⁴ Altay Türklerine göre “Tanrı Kayra Han” Yeryüzünde 9 dallı bir ağaç yaratmış. Her dalının altında dokuz insan yaratmış ve dokuz ırk bu insanlardan türemiştir.⁴⁵ Şamanist Türklerde Tanrıların en yükseği, insanoğlunun atası olan Kayra Han (veya Bay Ülgen) kişiyi ve bunun aracılığı ile de yeryüzünü, dağları vadileri oluşturmuştu. Kişinin kendisi ile mücadeleye tutuşması sonucu ona Erlik adını vererek yeraltına atmış ve yerden dokuz dallı bir ağaç büyütürken, her dalında bir cins insan yaratmıştı.⁴⁶ İslam öncesi Türk destanlarda görülen “ağaç ana” motifi İslamiyet'ten sonraki Türk destanlarında da yer almaktadır. Dede Korkut Kitabında

Tepegöz hikâyesinde Basat, Tepegöz'e “Atam adını sorarsan kaba ağaç, anam adını sorarsan Kağan Arslan” ifadesiyle cevap veriyordu.⁴⁷ Bu, Türklerin ağaçtan türedikleri inancının bir kalıntısıydı.⁴⁸ Ağaç, Uygurlarda hakan ve hakan soyunun simgesiydi. Rivayete göre Böğü Kağan (8. yy) ve kardeşleri, bir ağacın çocukları sayılıyorlardı.⁴⁹ Başkurt Türklerinde eski zamanlarda tanımadıkları bir kişiye rastlandığı zaman, kuşunun ve ağacının ne olduğu sorulmuş.⁵⁰ Şamanist Türklerin en kutlu ağacı kayın ağacı idi.⁵¹ Bunun yanında Çam, Ardıç, Fındık, Kavak ağaçlarının da kutlu sayıldığı anlaşılmaktadır. Kayın ağacından sonra en kutsal ağaç “Ardıç” ağacı olarak telakki edilirdi. Manas destanında kısır kadınlara çocuk veren “Ardışlı Mezar”dan bahsedilmektedir. Burada kahramanlardan biri Ardışlı Mezar Hazretleri'nin tanrısından peyda olmuştur.⁵² Ağaçlara nezir olarak paçavra bağlamak ilk Şamanizm geleneklerinden biridir ve bütün Müslüman Türklerin arasında dini bir vazife gibi düşünülmektedir. Şamanistler bu “nezi”ni dağ, orman, ağaç, su ruhlarına umumiyetle “Yer-Su” dediği tanrıya bağış-larlardı. “Yer-Su” ruhları merhametli ve koruyucu ruhlardı, az şeye kanaat ederlerdi. Darılmadıkça kanlı kurban istemezlerdi. Müslüman Türkler ise bununla bir velinin ruhundan yardım istemektedirler. Yani “Yer-Su” tanrıları gerçek veya uydurma velilerin mezarlarına yerleşerek eskiden şamanlık devrinde kendileri için bağ-lanan paçavraları almaya devam etmiştir.⁵³

Gümüşhane yöresinde de ağaçlara ve su pınarlarına paçavra bağlama geleneği ile ilgili katılımcılardan Zakir Ölmez “Bizim köyde bir ağacına paçavra bağlanırdı. Eskiden kızlar sinisi denilen yerde şenlik düzenlenirdi. Oradan gelirken bir ağaca çaput bağlanırdı. Bunu daha çok çocuğu olmayan kadınlar yapardı, ağaç ardıç ağacıydı”⁵⁴ derken, bir diğer katılımcı olan M. Nurettin

⁴³ İnan, Şamanizm, s. 70.

⁴⁴ Beydilli, 2004: 26.

⁴⁵ Gökalp, 2010: 39.

⁴⁶ Kafesoğlu, 2013: 23.

⁴⁷ Gökyay, 2013: 185.

⁴⁸ Özarslan, 2003: 96.

⁴⁹ Esin, 2003: 37.

⁵⁰ Kafesoğlu, 1990: 12.

⁵¹ İnan, 1976: 38.

⁵² İnan, 1998: 258.

⁵³ İnan, 1998: 471.

⁵⁴ Resim için Bkz. Ek-2

Kuzu, “Bizim orda yok ama sanırım Kürtünde vardı. Hatta oralılarda dalga geçiriyorlardı halen ağaca secde ediyorlar diye. Hangi köyde olduğunu bilmiyorum sanırım Ulu Köyde idi” demiştir. Ayrıca İmdat Palancı da “Bizim köyde yok Kürtün’ün Törnük Köyünde var biliyorum” derken İsmet Yayla ise “Bizim köyde, mezarlıkta bir pelit ağacı var eskiden ona çaput bağlanır dilek dilenirdi. Şimdi artık kalmadı” demiştir.⁵⁵ Türklerde kutsal sayılan ağaçlar içerisinde pelit ağacına rastlanmasa da Kürtün yöresinde çam, kayın, ardıç gibi ağaç türleri oldukça fazla bulunmakta iken neden pelit ağacı sorusuna ise katılımcılar herhangi bir yanıt verememiştir.

Kutsal pelit ağacının şekline bakıldığında da ağacın alt kısmında bir şişkinlik ve çatlak olduğu görülmektedir. Bu şişkinlik Türkler arasındaki bir diğer yaratılış efsanesini hatırlatmaktadır. Uygur devrinde iki nehir (Selenge-Tola) arasındaki bir ağaca kutsal bir ışık inmiş, ağaçta gebe kadının karnı gibi bir şişkinlik olmuştu, 9 ay 10 gün sonra bu şişkinlik çatlamış ve buradan 5 çocuk dünyaya gelmişti.⁵⁶ Kürtün yöresinde bulunan pelit ağacına ilk olarak hangi zaman diliminde kutsallık atfedildiği bilinmemekle birlikte, yörede oldukça yaygın olan bir hikâyeyi Torul ilçesine bağlı Yurt Köyü’nde ikamet eden katılımcılardan Osman Palancı şöyle nakletmiştir: “Ardıç ağacı ve katır hayvanı İbrahim Peygamberden beddualıdır. İbrahim Peygamber ateşe atılacağı zaman ağaçlardan ardıç hariç hiçbir odun vermemiş ve katır hariç hiçbir hayvan bu odunları taşımamış. İbrahim Peygamberde bunlara Ardıç pirin dökmesin, katır kulun etmesin. Şeklinde beddua bulunmuş.”

Katılımcıların tamamının bu hikâyeyi bildiği gözlemlenmiştir. Belki de bu hikâyenin yaygınlığı, ardıç ağacının kutsiyeti ile çatışmış ve galip gelmiştir. Lakin ağaç kültürü kutsiyetini korumaya devam etmektedir.

Yukarıda anlatıldığı üzere tütsü yaparken yedi firatiden (Bahçe Çiti) alınan yongalar yakılmaktaydı. Bu yine ağaç kültürünün bir bakiyesidir ki Şamanlar, kutsal kabul ettikleri bitkilerin, ağaçların tanrı ve ruhlarla bağlantı kurmalarında aracı olduklarına inanırlardı. Kutsal ağaçların dalının ucu yakılır ve odalar tütsülenirdi.⁵⁷

d. Gümüştane Yöresindeki Çeşitli İnanışların Mitolojik Kökenleri

Çalışmada inanışların mitolojik kökenleri; su pınarları ve nehirler, kargalardan haber bekleme, yerin altındaki öküz ve balık inancı, kapı eşiğine oturanın çarpılacağı veya uğursuzluğa uğrayacağı, cenaze ve yas törenlerindeki bazı inanışların kökenleri başlıkları ile incelenmiştir.

• Su Pınarları ve Nehirler ile ilgili inanışlar

İmdat Palancı ile çaput bağlama âdeti üzerine yapılan görüşmede, “Bizim köyde ağaçlara çaput bağlanmazdı. Kürtün’de Törnük köyünde bağlandığını biliyorum. Bizim burada “Gangel” denilen yerde bir su çıkardı. Bu sudan içen kuşlar falan ölürdü. O suyun etrafındaki çalılara çaput bağlardı. Su şimdi kurudu.” ifadelerini kullanmıştır.

Bu gelenek Eski Türk İnancındaki yer ruhları ile alakalı olmalıdır. Eski inançta, toprak ile su birbirinden ayrı düşünülüyordu. Yer ruhları (Yer ve sular) içinde toplanmıştı.⁵⁸ Yer-Sular Tanrı gibi düşünülüyordu. Yer-Sular tabiat ruhları arasında zikrediliyor, bir kutsallık atfediliyor ve onlardan dilek dilenebiliyordu. Yer-Sular, Türklerin yardımcıları idi. Yazıtlarda “Yukarıda Türk Tanrısı, Türk’ün mukaddes Yer-Suları, öyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın diye millet olsun diye babam İlteriş Kağan’ı, annem Bilge Hatun’u göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmış.”⁵⁹ ifadeleri yer alıyordu. Manas Destanı’nda Yakup Han, hatununun kısrılığından şikâyet ederek “Bu hatun mezarlı yerleri ziyaret

⁵⁵ Resim için Bkz. Ek-3

⁵⁶ Ögel, 2003: 81.

⁵⁷ Gökçalp, 2010: 40.

⁵⁸ Ögel, 2003: 332.

⁵⁹ Ergin, 2003: 15

etmiyor, elmalı yerlerde yuvarlanmıyor, kutlu pınarlar yanında gecelemiyor” di-yordu.

Su, eski devirlerde Türkler arasındaki ta-biat ruhlarından en önemlileri arasında idi. Arap kaynaklarındaki Türklerin hiç yıkan-madıkları bilgileri, su kültürüyle alakalıydı. Suyu kirletmek ceza gerektiren durumlar-dandı. Cengiz Han zamanında suyun kirle-tilmesi yasak haline getirilmişti.⁶⁰ “Suya yahut küpe su döken (işeyen) keza ölüme mahkûm olur” şeklinde idi.⁶¹ Bu yasak ve-yahut su kültürünün Gümüşhane’de izlerini bize katılımcılardan Asiyeye Meral aktarmak-tadır: “Su ve Ateşe işenmez. Eğer işeyen olursa cinler onu çarpar” Bu inanış konu-sunda katılımcılardan Nurettin Kuzu ve İsmet Yayla dışında ortak bir görüş olduğu bulunmuştur. Burada cin olarak tasavvur edilen ruhların, eski inançtaki Yer-Sular olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim din-ler tarihi araştırmacıları da Yer-Sular birer melek, peri, cin olarak düşünmüşlerdir.⁶²

• Kargalardan haber bekleme inancı

Gümüşhane yöresinde genel itibariyle kar-gaların fazla ötmesi, birinin öleceği şek-linde yorumlanmaktadır. Fakat bir diğer inanışa göre “Gasgara” denilen siyah beyaz renkli kargaların durmadan ötmesi bir ha-berin geleceğini işaret etmektedir. Yapılan görüşmelerde bu şekildeki inanışa Selvinaz Palancı ve Salim Şahiner dışındaki katılımcılarda rastlanmamıştır. Selvinaz Palancı “Bizim köyde (Gümüştüğ Köyü) Gasgara yüksek sesle sürekli ötüyorsa bir haber var demektir. Bu haberin hayırlı bir haber ol-ması için üç kere ‘hayır haber’, ‘hayır ha-ber’, ‘hayır haber’ sözü tekrarlanır. Yoksa gelen haber uğursuz olur” ifadelerini kul-lanmıştır.

Bu geleneğin kökeni Uygurlar devrine uzanmaktadır. Bir Uygur efsanesinde karga, "elçi ve gözcü" olarak Gök-Tanrı ta-

rafından Böğülere, hizmet etsin diye gön-derilmişti.⁶³ Efsanede gökten inen ışığın bir ağaca vurduğu, ağaçtan 9 ay 10 gün sonra Sungur Tekin, Kutur Tekin, Tükel Te-kin, Or Tekin, Böğü Tekin’in doğduğu anla-tılır. Destanda Böğü Tekin’in kağan seçilir-ken her boyun dilinden ve obalarının sayı-sından haberinin olduğu ifade edilir. Böğü Kağan’ın, her yerde olup biten olayları an-latan ve bütün dilleri bilen üç kargasının olduğu belirtilmektedir.⁶⁴ Bu kargalar Böğü Kağan’a Tanrı tarafından yollan-mıştı.⁶⁵ Gökalp’e göre bu zamandan sonra Türkler arasında kargalardan haber bekle-me yaygınlaşmıştı.

• Yerin Altındaki Öküz ve Balık İnanç

Gökalp’e göre Şamanizm’de dört hayvan kutlu sayılmaktaydı. Bunlar koyun, kuş, köpek, öküz idi.⁶⁶ Türklerin kutlu saydıkları öküz Tibet öküzüydü. Eski Türkler bu hayvana “Kutas” derlerdi. Kutas kelimesi, “Kut” ve “uz” kelimelerinden birleştirilerek oluşturulmuştu. “Uz” öküz anlamına geliyorken “Kut” kelimesi kutlu anlamın-daydı.⁶⁷ Uygur sanatında, yer altına gönde-rilmiş olan Erlik Han’ın bineği de bir öküz olarak betimlenmekteydi. Dünyayı boy-nuzu üzerinde taşıyan öküz ile Erlik Han’ın bineği öküz arasında bir bağlantı kurmak mümkündür.⁶⁸

Gümüşhane yöresinde bir çukur derin ka-zıldığında veya yere çakılan bir malzeme fazla çakıldığında işin abartıldığını ifade etmek için “Kızıl öküze mi inceksin?” ifa-desi kullanılmaktadır. Bu ifadenin kayna-ğını İmdat Palancı, “Eskiden yerin bir ökü-zün boynuzları arasında durduğuna inanılırdı. Burada da o öküz kastedilir. Ben de babamdan duymuştum.” şeklinde açıklamıştır. Yer küreyi boynuzları arasında taşıyan bir öküz olduğu inancına yönelik katılımcılar, bu şekilde bir inanış olduğunu bildiklerini fakat inanmadıklarını belirtmişlerdir. Eski Türk düşüncesinde yer altında bulunan öküz genel itibariyle sarı renkte

⁶⁰ İnan, 1976: 41.

⁶¹ Arsal, 1947: 170.

⁶² Tanyu, 1980: 132.

⁶³ Boratav, 2012: 103.

⁶⁴ Gökalp, 2010: 94.

⁶⁵ Ögel, 2003: 75.

⁶⁶ Gökalp, 2010: 42.

⁶⁷ Gökalp, 2010: 43.

⁶⁸ Esin, 2003: 74.

tasvir edilmektedir.⁶⁹ Gümüşhane yöresinde bu öküzün kızıl renkli olarak anlatılması ateş kültüyle alakalı olabileceği gibi Erlik Han'ın bineği olarak düşünülen öküzün tasviri de olabilir. Nitekim Türk düşüncesinde Erlik Han'ın bindiği hayvan pek fena bir öküzdür. O öküzün gözleri ve Erlik Han'ın yüzü kan kırmızı olarak betimlenmiştir.⁷⁰

Yörede kullanılan "Balık oynadı" sözü ile ilgili olarak M. Nurettin Kuzu "Yağmur yağmadığı fakat şimşeklerin çaktığının görülmesi durumunda balık oynadı derler. Bu söz nereden geliyor bilmiyorum. Ama Trabzon'da, Rize'de yağmur yağıyor burada balık oynadı diyorlar." Yörede kullanılan bu deyim de öküz gibi yer küreye destek olan kozmik bir hayvandan geliyor olmalıdır. Altay yaratılış efsanelerinde dünyanın balıkların sırtında olduğu inancına rastlanmaktadır. Destanda şu ifadeler yer almaktadır:

"Ülgen yere bakarak (Yaratılsın yer) demiş.
Bu istek üzerine, denizden yer türemiş.
Ülgen göğe bakarak (Yaratılsın gök) demiş.
Bu buyruk üzerine, üstünü gök bezemiş!
Tanrı Ülgen durmamış, ayrıca vermiş salık,
Bu dünyanın yanına, yaratılmış üç balık.
Bu büyük balıkların, üstüne dünya konmuş,
Balıklar çok büyükmüş, dünyaya destek olmuş."⁷¹

Destanın ilerleyen bölümlerinde ortada bulunan balığın, başını kuzeyden başka yöne çevirmesi durumunda tufan kopacağı, bu sebepten zincire vurulduğundan bahsedilmektedir. Yörede kullanılan "Balık oynadı" sözünün bu balıklarla ilgili olduğu düşünülmektedir.

• Kapı Eşiğine Oturanın Çarpılacağı veya Uğursuzluğa Uğrayacağı İnancı

Kapı eşiğine oturanın çarpılacağı veya uğursuzluğa uğrayacağı inancına yönelik kalımcılar, böyle bir inanın doğru olduğu görüşündedirler. Bu inanın, Ana-

dolu'da birçok şehir ve yörede ortak olmakla birlikte köken itibari ile eski Türk inanç sisteminden gelmektedir. İnsanın olduğu gibi evlerin de koruyucu iyeleri vardı. Buna "eş" denirdi. Hayırsız kişi evden içeri giremez eşik onu çarpardı.⁷² Çünkü bu evin koruyucu iyesi kapı eşiğinin altında idi.⁷³ Bu nedenle eşige basılmaz, oturulmazdı. Yabancılar üzerinden atlayamazdı. Kazak Türklerinde, gelin bir haliya oturtularak güveyin arkadaşları tarafından içeri sokulurdu. Bu durumun, Ocak İlahesi'ne gereken saygıyı göstermemiş, ona kurbanlar sunmamış olmalarından ileri geldiği düşünülmektedir.

• Cenaze ve Yas Törenlerindeki Bazı İnanışların Kökenleri

Eski Türkler ölümü kabul etmekle birlikte, ölen kişinin ardından yakınmalar başlamakta idi.⁷⁴ Hissettikleri üzüntülerini ortaya koymak için bir takım yas tutma ritüelleri uygulamaktaydılar. Ölü için yapılan bu törenlere "Yoğ" denilmekteydi. Divan-ı Lügat'it-Türk'te "Yog" ölü gömüldükten sonra üç veya yedi güne kadar verilen yemek olarak ifade edilmiştir.⁷⁵

Gümüşhane yöresinde de kişinin ölümünden sonra üç gün boyunca Kur'an-ı Kerim okutulmakta ve yemek verilmektedir. Aynı tören yedi gün ve elli iki gün geçtiğinde yeniden tekrarlanmaktadır. Fakat bu tören farklı şekillerde de uygulanmaktadır.

Katılımcılardan Ballı Taşdelen, yapılan seremoniyi şu şekilde açıklamaktadır: "Bizim burada, kişinin ölümünden sonra üç gün sürekli yemek verilir. Yedi gün sonra bir yemek daha verilir. Kur'an-ı Kerim okutulur. Aynısı kırkında ve elli ikisinde de tekrarlanır. Buradaki amaç dağıtılan yemekten hasıl olan sevabın ölüyü rahatlatmasıdır." Bu gelenek, Gümüşhane'nin tüm yörelerinde uygulanmamakla beraber yaygın olduğu gözlenmektedir. "Ölü yemeği" yoğ töreninin İslamî bakımdan izah edilerek

⁶⁹ Boratav, 2012: 76. Ayrıca Bkz. Ek-4.

⁷⁰ Yörükhan, 2014: 56.

⁷¹ Ögel, 2003: 28.

⁷² Gökalp, 2010: 48.

⁷³ Kalafat, 2009: 202.

⁷⁴ Eski Türklerde cenaze törenleriyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Roux, 1999: 217-294.

⁷⁵ Kaşgarlı Mahmut, 2012: 641.

yaşatmaya çalışılmasıdır.⁷⁶ Fakat bu konu üzerine Selvinaz Palancı, “Avliyana’da ölü yemeği dağıtma vardı. Üçünde, yedisinde ve elli ikinci gecesinde dağıtırdık. Ali Rıza Hoca vardı. O bunların dinde yerinin olmadığı bunu yapmamak gerektiğini söylerdi ama kimse dinlemezdi.” şeklinde ifadelerde bulunmuştur.

İslamiyet içerisinde kendisine yer bulmuş olsa da bu gelenek, Şamanist Türklerin ölümler kültü ile ilgili en büyük törenlerinden biri idi. Şamanizm hüküm sürdüğü zamanlarda, “yoğ aşısı” “ölü yemeği” denilen tören doğrudan doğruya ölüyü doyurmak ve memnun etmek için yapıldı.⁷⁷ Hazırlanan yemeklerden, kesilen hayvanların yağlarından ateşe atılırdı.⁷⁸ Daha sonra “Ölüye değsin” şeklinde dua edilirdi.⁷⁹ Bu dua şeklinde Gümüşhane’de de rastlanmaktadır. Yemek için birine teşekkür edilirken veya çok susayan birine su verildiğinde “Ölmüşlerinin canına değsin” sözünün bu inanışa dayandığı düşünülmektedir.

Ölünün ardından yas tutma ile ilgili Selvinaz Palancı: “İnsan ölünün verdiği acıyla bağıra çağıra ağlar tabi. Ölen kişiye ağlar onun çektiği çileleri ve yaptığı iyi şeyleri sayarak ağlarsın. Bizim köyde çok güzel ağlayanlar vardır. Beni filancı kişi ağlansın diye söylendiği de olmaktadır.” ifadelerini kullanmıştır. Bu şekilde bir vasiyete diğer katılımcıların ifadelerinde rastlanmamıştır. Böylesi bir vasiyetin, kişinin ölümünün verdiği üzüntüden ziyade eski geleneğin bir devamı niteliğinde olduğu düşünülmektedir. Nitekim Orhun Kitabelerinde, sade halkın dışında görevleri ağlamak ve yas tutmak olan insanların mevcut olduğu görülmektedir. Kitabelerde, “Yasçı, ağlayıcı, (Yogçı, Sığıtçı) doğuda gün doğusundan Böklü Çöllü halk, Çin, Tibet, Avar, Bizans, Kırgız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar Kıтай, Tatabı, bunca millet gelip ağlamış, yas tutmuş.” ifadeleri yer almaktadır.⁸⁰ Yas tutmakla görevli olan bu ağlayıcılar muhtemeldir ki güzel ağıt yakan kişilerden seçilmekteydi. Bu şekilde düşünüldüğünde

Gümüştüğ Köyü’nde bazı kişilerin ölmeden önce kendisi için ağlamasını istediği kişiyi belirterek vasiyet etmesini, yoğ töreninden bağımsız düşünmek yanlış olacaktır.

Sonuç

Anadolu coğrafyasına yerleşen Türk kitleleri, söz konusu coğrafyanın etnik yapısını değiştirdikleri gibi, dini ve kültürel yapısını da değiştirmişlerdir. Bölgeye yerleşen Türkler genel itibariyle İslam dinini benimsemiş oldukları halde Eski Türk İnançını da muhafaza etmişlerdir. Eski Türk inancında yer alan tabiat ruhları (Yer-Su), İslam dinindeki melek, peri ve cin gibi varlıklar olarak düşünülmüştür. İslam dini içerisinde kendini kamufle imkânı bulan Eski Türk inancı, yaklaşık olarak yirmi yıl evveline kadar Gümüşhane yöresinde canlılıkla devam etmekteydi. Bugün itibariyle bu canlılığını yitirmiş olsa dahi gerek dinî bir kisve altında gerek gelenek görenek olarak birçok inanışın halen yaşadığı anlaşılmaktadır.

Eski Türk Dini ve Türk Şamanizm’i çalışmalarının birçoğu Altay ve Yakut Türkleri arasında yapılmaktaydı. Bu çalışmalar ışığında Anadolu coğrafyasında yapılacak olan çalışmalar Eski Türk halklarının kültürleri, aile yapıları gibi birçok konu üzerinde farklı pencereler açabilecektir.

Nitekim Gümüşhane yöresinde yapılan bu araştırmada, kökenleri Asya Hunları ve Göktürkler zamanına ait bilgilere ulaşılsa da genel itibari ile Uygur Kağanlığı dönemi efsaneler ve inanışların canlılığını koruması dikkate değerdir. Eski inanışlara göre ateş, su vb. iyelere gösterilen saygı veya saygısızlık İslam inancı ile birlikte cinlerin zararından korkmak şeklini almıştır. Eski inançta dileklerin yerine gelmesi için yapılan saçılmanın bir kültür unsuru olarak devam ettiği anlaşılmaktadır. Kargalardan haber getirmesi inancı veya yörede kullanılan bazı söz ve deyimlerin ise kökenine

⁷⁶ İnan, 1998: 121.

⁷⁷ İnan, 1998: 121.

⁷⁸ Tryjarski, 2012: 351.

⁷⁹ İnan, 1952: 21.

⁸⁰ Onay, 2013: 482.

dair bir bilgi olmadan yaşatıldığı anlaşıl-
maktadır.

KAYNAKÇA

Arsal, Sadri Maksudi (1947), *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: İÜ Hukuk Fak. Yayınları.

Boratav, Pertev Naili (2012), *Türk Mitolojisi*, (Çev. Recep Özbay), Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

Bayat, Fuzuli (2006), *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Beydili, Celal (2004), *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Ankara: Yurt Kitap-Yayıncılık.

Çıblak, Nilgün (2004), "Halk Kültüründe Nazar, Nazarlık İnancı ve Bunlara Bağlı Uygulamalar", *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, 15, 103-125.

Ergin, M. (2003), *Orhun Abideleri*, İstanbul: Hisar Yayınları.

Esin, Emel (2001), *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul: Kabalıcı Yayınları.

_____, (2003), *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

Gökalp, Ziya (2010), *Türk Töresi*, İstanbul: Toker Yayınları.

Gökyay, Orhan Şaik (2013), *Dede Korkut Hikayeleri*, İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık.

Gömeç, Saadettin. (2003), "Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 21(33), 79-104.

İnan, Afet (1952), "Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4, 19-30.

_____, (1976), *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

_____, (1986), *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara: TTK Basımevi.

_____, (1998), *Makale ve İncelemeler*, Ankara: TTK Basımevi.

Kafesoğlu, İbrahim (1990), *Eski Türk Dini*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

_____, (2013), *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Kalafat, Yaşar (2009), *Halk İnançlarından Mitolojiye*, Ankara: Berikan Yayınevi.

Kaşgarlı Mahmud (2010), *Divan-ı Lügat'it-Türk*, (Çev. Fuat Bozkurt), İstanbul: Eğitim Kitabevi.

Kaya, Abdullah (2013), *İlhanlıların Anadolu Türkmen Beylerine Karşı Politikası*, *EÜS-BED*, 2, 293-326.

Kaya, Muharrem (2001), "Eski Türk İnanışlarının Türkiye'deki Halk Hekimliğinde İzleri", *Folklor/Edebiyat Dergisi*, 7(25), 199-218.

Kuran-ı Kerim Meâli, (2001), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Mau-Tsai, Liu (2007), *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, İstanbul: Selenge Yayınevi.

Okur, Mehmet (2007), "Pontus Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Karadeniz Bölgesinde Pontusçu Faaliyetler" Karadeniz Araştırmaları, 14, 1-28.

Onay, İbrahim (2013), "İslamiyetten Önce Türklerde, Cenaze ve Defin İşlemlerinde Uygulanan Gelenekler ve Bunların Amaçları", *Jass Studies*, 6(3), 479-490.

Ögel, Bahaeddin (2003), *Türk Mitolojisi*, Cilt 2, Ankara: TTK Yayınları.

Örnek, Sedat Veyis (1988), *100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*, İstanbul: Bilgesu Yayıncılık.

Özarslan, Metin (2003), "Türk Kültüründe Ağaç ve Orman Kültü", *Türkbilig*, 5, 94-102.

Özmenli, Mehmet (1196), *Eski Çağ'da Gümmüşhane ve Bayburt*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Roux, Jean Paul (1999), *Altay Türklerinde Ölüm*, (Çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

_____, (2011), *Eski Türk Mitolojisi*, (Çev. Musa Yaşar Sağlam), Ankara: Bilgesu Yayınları.

Saylan, Kemal (2014), *Gümüşhane- İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarih (1850-1918)*, İstanbul 2014.

Şeşen, Ramazan (1975), *Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslam Seyyahı İbn Fazlan Seyahatnâmesi*, İstanbul: Bedir Yayınevi.

Tanyu, Hikmet (1980), *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Tellioğlu İbrahim (2004), *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon: Serander Yayınları.

Tryjarski, Edward (2012), *Türkler ve Ölüm*, (Çev. Hafize Er), İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Turan, Osman (2011), *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Yıldırım, Ali ve Şimşek, Hasan (2011), *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yörükhan, Yusuf Ziya (2014), *Müslüman-ıktan Evvel Türk Dini-Şamanizm*, İstanbul:Ötüken Neşriyat.

EKLER

Ek 1.

Ek 2.**Ek 3.**

Kayhan, Hüseyin, “Selçuklular Devrinde Kırım’ın Sosyal, Kültürel, Ekonomik ve Dinî Gelişimine Bir Bakış”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 5/7, ss.85-98.

DOI: 10.31765/karen.584076

SELÇUKLULAR DEVRİNDE KIRIM’IN SOSYAL, KÜLTÜREL, EKONOMİK VE DİNÎ GELİŞİMİNE BİR BAKIŞ*

Hüseyin KAYHAN**

* Araştırma makalesidir.

** Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
E-Posta: hukaturk@hotmail.com

ORCID: 0000-0001-9036-3312

Anahtar kelimeler: Kırım, Suğdak, Kefe, Cenevizliler, Ticaret.

Keywords: Crimea, Sudak, Kaffa, Genoese, Trade.

Gönderim Tarihi: 30.03.2019

Kabul Tarihi: 08.05.2019

Öz: VII. yüzyılda Hazar Devleti’nin hâkimiyeti ile başlayan süreçte Kırım uluslararası bir ticarî alan haline getirilmişti. Hazar Devleti, dünya ticaretinin Karadeniz çevresindeki bu yeni merkezini kontrol altında tutarak ülkesine gelen yabancı tüccarlardan aldığı %10’luk gümrük vergisini genelleştirmiş, Ruslar ve İtil Bulgarlarından aldıkları malları diğer ülkelere satarak zenginleşmişti. Hazarlardan sonra Peçenekler buraya hâkim olarak Kırım’ın uluslararası ticaret sahası haline getirilmesinde pay sahibi oldular. Selçukluların Ortadoğu’da hâkim oldukları XI-XIII. yüzyıllarda Karadeniz’in kuzeyinde ve Kırım’da hâkimiyet kuran Kıpçak Türkleri bu politikayı devam ettirdiler. Kıpçaklar, Hazarların ekonomik politikalarını devam ettirerek tüccarlardan aldıkları %10 gümrük vergisi ile yetinip, İtil bölgesinden aldıkları malları üçüncü ülkelere satarak, aracı rolü üstlendiler. Selçuklu tacirlerinin oradaki ticaretlerinin engellenmesi üzerine Sultan Alâeddin Keykûbad Kastamonu beyi Hüsameddin Çoban’ı 1225’te Selçuklu donanması ile Kırım üzerine gönderdi ve Suğdak’ı ele geçirdi. Buradaki Selçuklu hâkimiyeti, 1229’da Moğolların orayı işgal ettikleri zamana kadar devam etti.

A LOOK AT THE SOCIAL, CULTURAL, ECONOMIC, AND RELIGIOUS DEVELOPMENT OF CRIMEA DURING THE SELJUKIAN ERA

Abstract: Crimea was turned into an area of international trade in the 7th century, during the period in which Khazar Qaganate became sovereign. Having control over the new trading center around the Black Sea, the Hazar Qaganate generalized the 10% customs duty that was gained from the foreign traders coming to the country,

the Russians and Volga Bulgarians, to other countries. After the Khazars, Pechenegs dominated this region, having a role in making Crimea an international trade area as well. The Kipchak Turks, who were dominating the Northern Black Sea and Crimea in the 11th to 13th century, continued this policy when the Seljukians had domination over the Middle East. Continuing the economic policies of the Hazars, Kipchaks settled for 10% customs duty from the traders and played an intermediary role by selling the goods that they bought from Volga region to third countries. When the Seljukian traders were prevented from doing trade in that area, Sultan Alâeddin Keykubad started a campaign against Crimea with the Seljukian fleet in 1225, led by the governor of Kastamonu, Hüsameddin Çoban, after which he captured Sudak. The Seljukian dominance in this region continued until the Mongolian invasion in 1229.

Giriş

Müslüman Arapların Akdeniz havzasında geniş alanlara ve adalara hâkim olmaları Batı Avrupa Hıristiyanlarının VIII. yüzyıl başlarında sahilleri bırakarak iç kesimlere çekilmelerine sebep olmuştu. Eskiçağ boyunca dünya ticaretine merkez olan Akdeniz, Müslümanlar tarafından ticarete kapatılınca Batı Avrupa Hıristiyan halkları Doğu dünyası ile ticarî ilişkilerini Karadeniz üzerinden yapmaya başladılar. Karadeniz bu yeni dönemde Akdeniz'in dünya ticaretindeki rolünü üstlendi ve bu özelliğini bir daha kaybetmedi.

Karadeniz havzasını elinde tutan Hazar Devleti'nin denetimindeki İtil Nehri, çok sayıdaki kollarıyla bir tarafındaki Müslümanlar ve Hıristiyanlar tarafından sahiplenmiş zengin Akdeniz dünyasını, diğer tarafındaki Orta Asya'nın kalkınmış İrani şehir merkezlerini Türk nüfusunun gittikçe yükselen ticaret ağıyla birleştiren önemli bir su yoludur. Batıda, Don-Donets havzalarıyla birleşerek Slav ülkelerinden Germen devletlerine uzanan topraklardan geçerek Batı Avrupa'ya, Dinyeper ile Karadeniz yoluyla da Bizans'a ulaşmaktadır.¹ İtil,

kuzeyde Baltık ülkelerinden getirilen kehribarı Akdeniz Müslüman dünyası ile buluşturmaktaydı. Güneyde ise, düzenli bir şekilde İtil'den Hazar'a yelken açan gemiler İran'a ve oradan Bağdat'a geçerlerdi. İtil, doğuda geniş bir alan katederek Kama yoluyla Urallar, Sibiryaya ve Harezme'ye bağlanmaktaydı. Fin-Ugor ve Slav kavimlerden toplanan işlenmemiş mallar önce Harezme'ye, oradan Horasan ve eski kervan yollarıyla Bağdat'a ihraç edilirdi. Buna karşılık İslâm dünyasındaki ticarî ürünler Harezme'ye ve buradan gemilerle İtil üzerinden Hazar ülkesi, İtil-Bulgar ülkesi ve doğu Slav topraklarına getirilirdi. Aynı zamanda Oğuz bozkırları yoluyla Gürgeç'ten Hazar Devleti'nin başkenti İtil'e ve İtil Bulgar ülkesine varan bir kara yolu da kullanılırdı.²

Eserini 885 yılında tamamlayan ünlü İslâm coğrafyacısı İbn Hurdazbih, Hazar Devleti'nin denetim altında tuttuğu Doğu - Batı ticaretinde özellikle Yahudi tüccarlara dikkat çekmektedir. Bunlar Arapça, Farsça, Grekçe, Frenkçe, Endülüs dili ve Slav dili konuşabilmekteydiler. Mallarını karadan ve denizden taşımak suretiyle Batı Avrupa'dan Karadeniz'in kuzeyine, Türkistan'a, Çin'e, Hindistan'a ve Orta Doğu İslâm dünyasına ulaştırmaktaydılar.³

Yahudi tüccarların yanı sıra Rus tüccarları da Karadeniz ticaretinde önemli bir yere sahipti. Nitekim İbn Hurdazbih, Karadeniz ticaretinde Rus tüccarları ön plana çıkarak, bunların işlenmiş deri, siyah tilki derisi ve Slavların imal ettikleri kılıçları pazarladıklarını, bu ticaretlerinde Bizans ve Hazar Devletlerine % 10 vergi verdiklerini kaydetmektedir.⁴ 950'lerde vefat eden ünlü İslâm coğrafyacısı İstahrî de bu bilgiyi tekrarlamaktadır.⁵ Mes'ûdî, Rusların dışında büyük bir tüccar ve üretici gurup olarak Müslümanları göstermekte, bunların Hazar Hakanı'nın adaleti ve güvenilirliğine dayanarak orada ticaret ve üretim yaptıklarını belirtmektedir.⁶

¹ Golden, 2006: 125-126.

² Golden, 2006: 126.

³ İbn Hurdazbih, 1889: 153-154.

⁴ İbn Hurdazbih, 1889:154.

⁵ İstahrî, 1870: 221.

⁶ Mes'ûdî, 1863: II, 12.

Hazar Devleti, dünya ticaretinin Karadeniz çevresindeki bu yeni merkezini kontrol altında tutarak ülkesine gelen yabancı tüccarlardan aldığı % 10'luk gümrük vergisini genelleştirmiş,⁷ Ruslar ve İtil Bulgarlarından aldıkları malları diğer ülkelere satarak zenginleşmişlerdi.⁸ Nitekim X. yüzyılda yazılmış anonim coğrafya eseri *Hudûdu'l-Âlem* Hazarların ticaretlerine dikkat çekmekte ve onların zenginliklerinin kaynağının deniz kenarındaki ticaretlerinden kazandıkları paralar olduğunu belirtmektedir.⁹ Yüzyıllarca istikrarlı bir şekilde devam eden bu sistem, devletin üretime dayalı güçlü bir ekonomik yapı oluşturması için çaba göstermesini önlemişti.

Müslümanların Akdeniz'deki hâkimiyetleri X. yüzyılda ortadan kalkmaya başlayınca Akdeniz Hıristiyanlar için tekrar eski haline döndü. Yeni milenyuma girerken Karadeniz ve Akdeniz dünya ticaretinde iki önemli ticaret bölgesi oldular. Bu bölgelerin her biri kısmen farklı malları ele alıyordu ve kendi seyrüsefer şartlarına, ticaret modellerine ve nakliye ağlarına sahiptiler.¹⁰ Kırım bu dönemde Kıpçak Türklerinin hâkimiyetinde önemli bir alandı ve Karadeniz ticaretinin merkezinde idi. Kıpçaklar, Hazarların ekonomik politikalarını devam ettirerek tüccarlardan aldıkları %10 gümrük vergisi ile yetinip, İtil bölgesinden aldıkları malları üçüncü ülkelere satarak aracı rolü üstlenmişler, bu yüzden de güçlü bir ekonomik yapı oluşturulması yönünde gayret sarf etmemişlerdi.

1. Siyasî Gelişmeler

Kırım VIII. yüzyılda Hazar ülkesinin bir vilayeti haline gelmişti.¹¹ IX. yüzyılın sonlarında Hazarlar ve Oğuz Türkleri tarafından

baskıya maruz kalan Peçenekler, İtil'in batı yakasına geçerek Kıpçak Bozkırlarıyla birlikte Kırım'a ve Azak Denizi'ne hâkim oldular.¹² Hazar Devleti'nin yıkılmasından sonra Karadeniz'in kuzeyindeki alanlar ve Kırım, Kıpçakların eline geçti. XI. yüzyılın başlarından itibaren Suğdak başta olmak üzere Kırım'ın doğu sahillerindeki limanlar tamamen Kıpçakların elinde idi.¹³ Karadeniz'in kuzeyinde Kıpçak, İtil Bulgarları ve Rus ülkelerinde ticaret yapan bir tüccarın Hazar geçidinde haydutların saldırısına uğrayıp bütün servetini kaybetmesinden sonra durumu şikâyeti üzerine Sultan Alâeddin Keykûbad Kastamonu beyi Hüsameddin Çoban'ı Kırım üzerine sefere gönderdi. 1225'te Selçuklu donanması ile harekete geçen Hüsameddin Çoban, Suğdak'ı kuşattı ve Rusların müdahalesine rağmen ele geçirmeyi başardıktan sonra fethin nişanesi olarak şehirde büyük bir cami yaptırdı.¹⁴ Selçuklu sultanının Kırım'a ordu göndermesinin sebebi, Selçuklu tacirlerinin oradaki ticaretlerinin engellenmesi ve mallarının müsadere edilmesi idi.¹⁵ Kırım, Moğolların Karadeniz'in kuzeyine büyük ordularla geldiği 1239 tarihine kadar Selçukluların elinde kaldı.¹⁶ Moğol hâkimiyeti döneminde Selçukluların Kırım'la ilişkileri devam etti. Altınordu hükümdarı Berke Han, gemilerle ordu göndererek Sultan İzzeddin Keykâvus'u İstanbul'da tutuklu bulunduğu yerden kurtarıp Kırım'ı kendisine ve oğullarına arpalık olarak verdi (1264).¹⁷

2. Kırım'ın Sosyal ve Kültürel Yapısı

Karadeniz'in kuzeyindeki Deşt-i Kıpçak diye adlandırılan Türk coğrafyası yeşilliklerle kaplı olmasına rağmen ormanlık alanları çok azdı ve genelde bozkırlardan olu-

⁷ Artamonov, 2004: 520.

⁸ İbn Havkal, Hazar ülkesinde balık zamkından başka bir şeyin imal edilmediğini, tek yerli ihraç maddesinin bu olduğunu, buradan başka ülkelere satılan bal, mum, kürk ve yünün kendileri tarafından üretilmeyip, Ruslar ve İtil Bulgarlarından satın alındığını söylemektedir (bkz. İbn Havkal, 1992: 332, 334). İstâhri de Hazarlarda giyim-kuşamla ilgili hiçbir üretim yapılmadığını, bunların İslâm ülkelerinden ithal edildiğini yazmaktadır (bkz. İstâhri, 1870: 224).

⁹ *Hudûdu'l-Âlem*, 1999: 143.

¹⁰ Karpov, 2011: 419.

¹¹ Bala, 1977: VI, 744.

¹² Kurat, 1964: IX, 537.

¹³ Bala, 1977: VI, 745.

¹⁴ İbn Bîbî, 1996: 315-345. Z. Velidi Togan, Suğdak'ın fethi tarihini 1221 olarak gösterirken (bkz. Togan, 1981: 203), O. Turan ise bu olayı 1227 olarak kabul etmektedir (bkz. Turan, 1984: 357).

¹⁵ Cahen, 2000: 123.

¹⁶ Turan, 1984: 359.

¹⁷ Aksarayî, 2000: 57.

şuyordu. Ağaç azlığı insanları ısınmada kurutulmuş hayvan gübresi olan tezek kullanmaya yönlendiriyordu.¹⁸ Kırım, Karadeniz'in kuzeyinin fizikî yapısına uymayan bir görüntü sergiliyordu. Bu yarımada da sahile paralel uzanan dağların kuzeyinde sık ormanlar, bunların arkasında kaynaklar ve derelerin bulunduğu zengin ovalar vardı. Burası yürüyüşle beş günlük bir mesafeye kadar uzanırdı.¹⁹

Kırım'da yaşayan Türkler iyi karakterli, kuvvetli ve cesur insanlardı. Onların hırsızlıkla ilgili cezaları çok ağırdı. Hayvan sürüleri bekçisiz, çobansız otlayabilmekteydiler. Yanında çalınmış bir hayvan bulunan kişi onu iade etmeye ve çalınan hayvanın türünden dokuz tane bulup sahibine vermeğe mecburdu. Eğer bunu ödeyecek gücü yoksa çocukları elinden alınmaktaydı. Çocuğu da yoksa kendisi öldürülmekteydi.²⁰ İbn Fadlan, İtil Bulgar ülkesinde bir kişinin bir diğeri kasten öldürmesi halinde kısas uygulandığını söylemektedir.²¹ Yine İbn Fadlan, İtil Bulgarlarının asla zina etmediklerini, bu suç işleyenin de cezasının ölüm olduğunu, aynı şekilde hırsızların da ölüm cezasına çarptırıldıklarını belirtmektedir.²² Aynı kültürün uzantısı olması sebebiyle Kırım'da yaşayan Türkler için de bunlar aynı olmalıdır.

İbn Batûta, Kırım'da iki veya daha fazla atın çektiği dört tekerlekli arabalarla seyahat edildiğini yazmaktadır. Bu arabalara taşıdıkları ağırlıklara göre bazen öküz, bazen de develer koşulmaktaydı. Sürücü, hayvanlar arasında semerli olana binmekte ve hayvanları buradan idare etmekteydi. Arabanın üzerine ince ağaç kabuklarından yapılmış ve birbirlerine kayışlarla kenetlenirilmiş kubbeyi andıran hafif bir iskele bindirilir, bunun da üzeri keçe veya çadır bir örtü ile kaplanırdı. Arabanın kafesli pencereleri dışarıdakilerin içeridekileri

görmeden seyahatlerine imkân verirdi. Arabanın içi yemek yapmaya, dinlenmeye ve uyumaya uygun büyüklükte idi.²³ Bu arabaların milattan önceki bin yılda İskitler tarafından da aynı şekilde kullanıldığı görülmektedir.²⁴ Bu arabalar birçok insanı içine alabilecek kadar büyük idiler. Göç sırasında veya sürekli hareket halinde iken kullanılan bu arabalara *kuyme* deniliyordu ve içinde yalnızca çocuklar ile kadınlar yaşıyorlardı. Kıpçaklar arabalarını yanlarından hiç ayırmıyorlardı. Savaş zamanlarında da önemli bir korunma aracı idi. Arabalarını karargâhlarının etrafına dizip savunma yapıyorlardı.²⁵

İbn Fadlan, İtil Bulgarlarının en çok et ve darı yediklerinden, bal şarabı (muhtemelen şerbet) içtiklerinden bahsetmektedir. Onlar arpadan (arpa şehriyesi) bir çorba yapmaktaydılar ve özellikle çocuklara bunu içirmekteydiler. Çoğunlukla arpayı etle pişirmekteydiler.²⁶ İtil Bulgarlarının yemek kültürü Kırım'daki Türklerle aynıydı. Kırım'da bulgur (düğ) tencerede kaynamış suyun içinde pişirilir sonra da haşlanmış et küçük parçalara ayırarak üzerine eklenirdi. Yemek pişince tabaklara konup üzerine yoğurt dökerek servis yapılırdı. Yemekten sonra kısarak sütünden yapılan kımız içilirdi.²⁷ Küçük küçük kesilmiş hamur parçaları ortalarından birer delik açılarak tencereye oturtulurdu. Pişirildikten sonra üzerine yoğurt dökülüp yenilirdi. Buna Borani denirdi.²⁸ Tatlı yemek ise Türklerin arasında ayıp karşılanmaktaydı.²⁹

Türkiye sınırları içindeki Âhî topluluğu Kırım'a da taşmıştı. XIV. yüzyıla ait mezar yazıtlarında Âhî adlarına rastlanmaktaydı.³⁰ İbn Batûta, Kefe'de Âhîlerin şeyhi

¹⁸ İbn Batûta, 2000: I, 463.

¹⁹ Rubruck, 2001: 31.

²⁰ İbn Batûta, 2000: I, 466, 467.

²¹ İbn Fadlan, 2010: 30.

²² İbn Fadlan, 2010: 31.

²³ İbn Batûta, 2000: I, 465.

²⁴ Herodotos, 2002: 233.

²⁵ Süryani Mihail, 1944: 69, 70; Grakov, 2006: 192 vd.; Ahincanov, 2009: 249.

²⁶ İbn Fadlan, 2010: 29.

²⁷ İbn Batûta, 2000: I, 466.

²⁸ İbn Batûta, 2000: I, 467.

²⁹ İbn Batûta, 2000: I, 467.

³⁰ Gordlevski, 1988: 204.

tarafından misafir edilmişti.³¹ Yine bu meşhur gezgin, Azak'ta şehrin nüfuzlu kişilerinden olan ve şehre gelen yolculara yemek ikram eden Bıçakçı Âhî'nin zaviyesinden bahsetmektedir.³²

Kırım'da Kıpçak, Rus ve Alan halkları yaşamaktaydı.³³ Kersona ile Suğdak arasındaki bölgede her biri farklı dillerin konuşulduğu kırk yerleşim yeri vardı. Burada yaşayan halk arasında Almanca konuşan pek çok Got da vardı.³⁴ Suğdak'ın batısında Hıristiyan Ruslar da yaşamaktaydı.³⁵ XIII. yüzyılın sonunda, Kefe'de Liguryalılar oldukça fazla idi. Cenova'dan göçün ulusal bir karakteri vardı. Bu şehrin vatandaşları ve banliyölerindeki köylüleri buradaki koloniye evlatlarını göndermişlerdi.³⁶ Cenevizliler Karadeniz kıyılarında büyüklü küçüklü 35 ticaret istasyonu oluşturmuşlardı. Ticaret büyük tehlikeler sunarken, büyük kazançlar da sağlamaktaydı. Venedikliler buraya daha sonra geldiler. Yaklaşık 1287'de Suğdak'da, 1319'da Trabzon'da, 1332'de Azak'da ticaret istasyonları kurdular ve gelişmiş, emin bir navigasyon sistemi oluşturdular.³⁷

Moğollar Suğdak şehrini alınca burada bulunan halkın bir kısmı kara yoluyla dağlara doğru kaçarken, diğer bir kısmı da gemilere binerek Türkiye'ye gelmiş ve Selçuklu Devleti topraklarına yerleşmişlerdi.³⁸ Moğollar, Karadeniz limanlarından Orta Asya'ya ve Uzak Doğu'ya uzanan karayolu yollarında yüksek düzeyde güvenlik sağladılar. Doğuya en iyi ve doğrudan erişim Trabzon ya da Azak ve Don haliç yolu ile olmaktadır. Azak ve Kefe, XIV. yüzyılın başından itibaren yavaş yavaş Batı'nın doğu geçitleri oldular. Uzak mesafeli ticaretin parçalanması bölgesel, yerel ortaklığı daha da önemli hale getirdi.³⁹

1359-60 tarihinde bir yıllık dönemde resmî noter Benedetto Bianco'nun yaptığı uygulamalara göre Azak'ın etnik kompozisyonu ise şöyleydi: 10 Alan, 9 Ermeni, 1 Kıpçak, 27 Rum, 3 Yahudi, 1 Moğol, 1 Rus, 16 Arap, 7 Tatar, 2 Alman, 3 Katalan, 2 Dalmaçyalı, 348 İtalyan, 1 Çek, 10 diğerleri, 2 kimliksiz = 443 özgür insan.⁴⁰ Görüldüğü üzere, bölgedeki yabancı unsurların çoğunluğunu İtalyanlar oluşturmaktaydı.

3. Kırım'ın Ekonomik Gelişimi

A. Kırım'da Ticarete Genel Bir Bakış

Kırım, tahıl, meyve ve sebzelerin yaygın olarak yetiştirildiği bir yarımada idi. Meyve ağaçları da çok boldu. İbn Fadlan, özellikle yeşil elma ve fındık ağaçlarına dikkat çekmektedir⁴¹ ki, bunlar günümüzde de Türkiye sınırları içerisinde Karadeniz kıyılarında çok boldur. Yine İbn Fadlan, İtil Bulgar ülkesinde tahıl üretiminin çok bol olduğunu belirtmektedir.⁴² İdrisî de İtil şehri çevresinde tarlalarda tahıl üretimine dikkat çekmektedir.⁴³ Tahıl üretiminin Kırım Yarımadası'nda çok fazla üretildiğini İbn Batûta'nın yemek kültürü ile ilgili verdiği bilgilerden anlamaktayız.⁴⁴ Suğdak'ta da her türlü hububat yetişmekteydi.⁴⁵

Kırım'da zengin hayvan varlığı da görülmektedir. Bunu da normal karşılamak gerekmektedir. Zira Hazarların, Peçeneklerin ve en son olarak da Kıpçakların bölgedeki hâkimiyetleri bu yüksek hayvan varlığının kaynağını ortaya koymaktadır. Müslüman seyyah İbn Fadlan da bu zengin hayvan varlığına dikkat çekmektedir.⁴⁶ Keza, İbn Batûta da bunu tekrarlamakta, Kırım'da özellikle at ticaretinin çok yaygın olduğunu, bunların tüccarlar tarafından Hindistan'a kadar gönderilerek satıldığını söylemektedir.⁴⁷ Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçak bozkırları koyunlarının çokluğu ile

³¹ İbn Batûta, 2000: I, 464.

³² İbn Batûta, 2000: I, 468.

³³ Tiesenhansen, 1941: 133.

³⁴ Rubruck, 2001: 31.

³⁵ İbn Sa'îd, 1970: 203.

³⁶ Balard, 1978: I, 246.

³⁷ Karpov, 2011: 422.

³⁸ İbnu'l-Esîr, 1987: XII, 346.

³⁹ Karpov, 2011: 420.

⁴⁰ Karpov, 2002: 80 vd.

⁴¹ İbn Fadlan, 2010: 29.

⁴² İbn Fadlan, 2010: 29.

⁴³ İdrisî, 2002: II, 834.

⁴⁴ İbn Batûta, 2000: I, 466, 467.

⁴⁵ Schiltberger, 1995: 118.

⁴⁶ İbn Fadlan, 2010: 18.

⁴⁷ İbn Batûta, 2000: I, 470.

ünlüydü.⁴⁸ Şüphesiz bu koyunların yünleri kumaş üretiminde önemli bir hammadde iken, derileri de en iyi şekilde işlenip mamul eşya haline getirilmekteydi.

Kırım'ın kıyılarında tuz kaynakları ihtiva eden büyük göller bulunmaktaydı. Derelelerin suları bu göllere aktıkça tuza dönüşüyor ve buz gibi katılaşıyordu. Bu yüzden Rusya'dan gelen ticaret gemileri belli bir vergi ödeyerek buradan tuz satın alıyorlardı.⁴⁹

Kırım şehirleri, geç Ortaçağ'da Karadeniz havzasındaki diğer şehirlerde olduğu gibi dericilik, kumaşçılık, demir ve bakır gibi madenlerin işlenerek mamul hale getirilmesi, altın ve gümüş gibi değerli madenlerin işlenerek süs eşyaları haline dönüştürülmesi alanlarında üretim yapmakta idiler. Marko Polo, Karadeniz çevresinde yaşayan halkların ticaret ve el sanatları ile geçindiklerini yazarak bunu doğrulamaktadır.⁵⁰

Moğol istilasından önce Kırım ile Türkiye arasındaki ticaret oldukça gelişmişti ve Türk, Arap, Fars ve Alan tacirleri Karadeniz'in her iki tarafında mal alıp, satmakta idiler. Bu ticarî ilişkilerde Kırımdaki Kıpçak hanlarının büyük bürokratları da önemli kazançlar elde etmekteydiler.⁵¹ el-Ömerî'nin de belirttiği gibi, Türkiye'den Kırım, İtil Bulgarları ve Rusya'ya ticaret amacıyla gidecek olan tüccarlar Sinop'tan yelken açarlardı.⁵² Kırım ve Güney Rusya tüccarlarının gemileriyle Türkiye'ye getirdikleri güzel kürklerin kullanımı İslâm dünyasında çok tutulmuştu. Bu kürklerin ticaretini geciktiren bir savaşın ortaya çıkması büyük bunalımlara sebep oluyordu.⁵³ Ruslar siyah samur, siyah tilki kürkleri, kurşun ve civa satmaktaydılar.⁵⁴ Volga havzasından ve Rus prensliklerinden Kı-

rım'a ve Trabzon'a giden yol ticaret ilişkilerde önemli bir yer tutmaktaydı. Trabzon'a kürk, keten ve esirlerden başka Rus buğdayı da gönderilirdi.⁵⁵

Don Nehri'nin denize döküldüğü yerde Taman (Matrica) şehri bulunurdu. İstanbul'dan bu şehre gelen tüccarlar kurutulmuş balık satın alırlardı.⁵⁶

X. yüzyılın sonlarında Karadeniz'in kuzeyinden Harezmi'ye ihraç edilen ticarete konu olan mallar şunlardı: Samur, sincap, kakım, vaşak, çakal ve tilki gibi avlanılan vahşi hayvanların derileri, ipek kozası, desenli ipek, keçi derisi, mum, ok yapımında kullanılan akağaç, hazır ok, külâh, kurutulmuş balık, balık kemiği, balık dişi, kehribar, kemer, bal, kaymak, fıstık, şahin, kılıç, zırh, bambu, Slav köleler, koyun ve sığır.⁵⁷ 1335-43 yılları arasında Karadeniz'in kuzeyinde ticarete konu olan mallar da şunlardı: Demir, kalay, bakır, biber, bütün baharatlar, pamuk, peynir, keten, yağ, elma vb. şeyler, ipek, safran ve kehribar.⁵⁸ Görüldüğü üzere, aradan geçen yüzyıllar içerisinde demir, bakır ve kalay gibi madenler ticarî mallar arasına girmiş, Uzak Doğu'ya özgü ipek önemini korumuş, Güney Asya'nın baharatları bu yeni dönemde ticarete konu olmuş, keten ve pamuk gibi dokuma sanayinin önemli hammaddeleri Kırım Yarımadası'nda kendinden bahsettirmeye başlamıştı. Hayvanî gıdalar ve balıkçılıkla ilgili ürünler ticarî alanda eski önemlerini kaybetmiş görünüyorlardı.

Kırım şehirleri Uzakdoğu'dan, Batı Avrupa'dan, Ortadoğu'dan ve kuzeyde Rus topraklarından gelen tüccarların getirdikleri ticarî malların el değiştirdiği yerlerdi. Bahsi geçen Selçuklu yüzyıllarında Kırım şehirleri bu özellikleri ile öne çıkmaktaydılar.

⁴⁸ Tiesenhansen, 1941: 133.

⁴⁹ Rubruck, 2001: 31.

⁵⁰ Marko Polo, (tarihsiz): II, 221.

⁵¹ Yakubovskiy, 1992: 11-12.

⁵² el-Ömerî, 1971: III, 248.

⁵³ Heyd, 1975: I, 329.

⁵⁴ İbn Havkal, 1992: 336; Mes'ûdî, siyah tilki kürklerinin en kaliteli ve makbul kürkler olduğunu, bunların

Burtas'tan getirildiğini yazar (bkz. Mes'ûdî, 1938: 55).

⁵⁵ Yakubovskiy, 1992: 11.

⁵⁶ Rubruck, 2001: 28.

⁵⁷ Mukaddesî, 1906: 324 vd.

⁵⁸ Pegolotti, 1936: 24.

Bizans Devleti, XII. yüzyılda Venedik ve Ceno-va'ya verdiği ticarî imtiyazlara rağmen, onlara Karadeniz'e giriş izni vermemişti. Dördüncü Haçlı Seferi ile Bizans İmparatorluğu parçalanırken, Latin İmparatorluğu, Venedik'i İstanbul ve boğazların efendisi yaptı. 1204'ten önce kurulan ticarî bağlantılar devam ettirildi.⁵⁹ 1250'den sonraki dönemde, Karadeniz'in kuzey kıyıları boyunca pekiştirilmiş olan Moğol fetihleri, İtalyan tüccarlar için yeni fırsatlar yarattı ve ticarî alanlarını büyük ölçüde genişletti. XIII. yüzyılda İtalyan tüccarların Moğollarla buluşması bir sermaye olayı idi. Bu, Karadeniz ve Akdeniz arasındaki doğrudan ticareti ve deniz bağlantılarını başlatarak bu iki ayrı ağın entegrasyonuna yol açtı. Moğollar malların hareketini kolaylaştırdılar. İtalyan tüccarlar Karadeniz kıyılarında ve iç denizdeki ipek ve baharat yollarının sonunda ticaret istasyonları kurdular.⁶⁰

1250-65 yılları arasında köle ticareti iyice yerleşti. 1246 yılında Papa IV. Innocent bir mektupla Venedik, Ceneviz ve Pisa tüccarlarını, Hıristiyan Rum, Bulgar ve Rusları köle olarak sattıkları için kınamıştı. Bu, XIV. yüzyılda doğu ve batı pazarlarında Tatar kölelerinin gelmesiyle gelişecek olan Karadeniz köle ticaretinin başlangıcıydı.⁶¹

1260'lı yıllarda Kırım ve Trabzon yoluyla ticaretin avantajları belirgin hale geldiğinde, Cenovizliler iki antlaşmadan yararlandılar. Ticarî çıkarlarını düzeltmek isteyen Altınordu Devleti, XIV. yüzyılın başlarından itibaren Venediklilerin ve Cenevizlerin daha büyük yükleri taşıma konusunda silahlı kadırgalar ile korunan yuvarlak gemileri ve Mud'larının teknik imkânlarına ihtiyaç duyuyordu.⁶² İtalyanlar Kırım'a zamanın en iyi denizcilik teknolojilerini ve Commenda ve Societas Maris sözleşmeleri, çift girişli defter tutma, kredi toplulukları, bankalar, sigorta vb. gibi en iyi ticarî ve mâlî uygulamaları getirdiler. Bir bütün olarak Karadeniz ekonomisi, denizci İtalyan

cumhuriyetlerinin egemen olduğu Akdeniz ticaret sistemine daha fazla entegre oldu.⁶³

1270-75 yılları arasında Altın Ordu hanı tarafından Cenevizlere verilen Kırım kıyısındaki Kefe, Vicina ve daha sonra Kili ve Likostomo ile Tuna'nın ağzındaki Azak, Cenevizler için 1289-90'dan önce büyük ticaret merkezleriydiler. Azak, 1332'de resmi olarak Venediklilere geçmişti. Batılı tüccarlar tarafından düzenlenen uzun mesafeli ticaret tamamen yerli tüccarlar, Rumlar, Ermeniler ve Tatarlar tarafından üstlenilen kıyı ticareti ile birbirlerine bağlıydı.⁶⁴

Kefe noteri Lamberto di Sambuceto'nun bıraktığı evraklara göre, 1290'da Altın Ordu ve İlhanlı Devleti arasındaki çatışmadan sonra Karadeniz ile Orta Asya arasındaki ilişkiler daha kırılğan hale gelmişti. Üç yıl sonra Venedik-Ceneviz savaşı rakip şehirlerin ticaret faaliyetlerini 1299 yılına kadar etkiledi. Daha sonra 1307'de Cenevizler, sadece 1313'te geri dönmek için Saray'dan ve bir yıl sonra da Kefe'den kovuldular. Lamberto di Sambuceto'nun bıraktığı 903 belge arasında, ipek ticaretiyle ilgili olarak sadece beş işlem görülmektedir. Buna göre, sadece Merv'den az miktarlarda ipek alımı gerçekleşiyordu. Aynı zamanda, Uzak Doğu ürünlerinin geleneksel pazarı olan İskenderiye, İranlılar ve Memlukler arasındaki çatışmalar nedeniyle tedarikçilerinden kısmen kesilmiş olsa da baharatlar da zayıf bir şekilde temsil edilmekteydi.⁶⁵

XIII. yüzyıl sonlarında Karadeniz ticareti önem kazanmıştı. İtalya ve güney Fransa'daki limanlardan İstanbul'a ve oradan da Trabzon'a kadar gemilerle denizden, Trabzon-Tebriz arasında ise karadan irtibat sağlanıyordu. Cenevizliler ve Venedikliler Kırım sahillerine yerleştikten sonra Kefe ve Tana (Azak) gibi limanlarla Trabzon ve İstanbul arasında deniz ulaşımı artmış, böylece Karadeniz'in kuzeyi ile güneyi arasındaki ticarî ilişkiler de yoğunlaş-

⁵⁹ Balard, 2016: 182.

⁶⁰ Balard, 2016: 183.

⁶¹ Balard, 2016: 183. b

⁶² Karpov, 2011: 420.

⁶³ Karpov, 2011: 422.

⁶⁴ Balard, 2016: 184.

⁶⁵ Balard, 2016: 185.

mıştı. Kırım'da koloniler kuran Cenevizliler, Karadeniz'in doğu sahillerini izleyerek Kafkaslardan İran'a ve oradan Orta-Asya'ya kadar uzanan karayolunu da kullanmaya başlamışlardı.⁶⁶

Özbek Han'ın (1312-1340) hükümdarlığı, Cenevizlilerin Kefe'ye dönüşü ile rasyonel bir şekilde yeniden inşa edilen barışçıl döneme rastlıyordu. Azak ve Trabzon'da Cenevizliler ve Venediklilere verilen resmî imtiyazlar, 1321'de Marino Sanudo'nun Papa'ya gönderdiği raporla resmedilmiştir. Sanudo'nun Mısır ile ticaretin boykot edilmesini tavsiye etmekte tereddüt etmemesinin sebebi Karadeniz ve Orta Asya üzerinden Uzak Doğu'ya daha iyi bir yolun uzanması idi. Çin ipeği, ince keten, mekanik eşya veya mücevher satın almak pahalı değildi. Kefe'de ipekli kumaşlar Ermeni, Gürcü veya Tatar işçiler tarafından kısmen dokunuyordu. Baharatlardan daha fazlası ve ipek 1340'lara kadar Karadeniz pazarlarında en beğenilen ve en tanınmış Uzak Doğu ürünü olmuştu. Aynı zamanda Tatar kölelerinin ticareti de en yüksek seviyede idi.⁶⁷

Kırım'ın dünya ekonomisiyle tam olarak entegrasyonu için üç koşulun karşılanması gerekiyordu: Birincisi, ticaretin avantajlarını takdir eden, istikrarlı toplumların güney Rusya'daki varlığı; ikincisi, ticarî faaliyetlerde uzmanlaşmış Balkan ve Akdeniz toplumları ile düzenli temas halinde olan toplulukların Kırım'da konuşlanması; üçüncüsü de Akdeniz kıyı popülasyonlarının step ürünlerinin fazlalıklarını absorbe etme ve bozkır halklarına kendi ürettiği malları ile ulaşma ve ana ticaret yollarının kontrolünü sağlama yeteneği.⁶⁸

Kırım sahilleri, hem Avrupa ve Asya'dan getirilen malların Rusya içlerine gönderilmesine, hem de Avrupa ülkelerinin ihtiyaç duydukları buğdayı buradan sağlamalarına imkân veriyordu. Bu amaçla Cenevizliler Kırım'da Kefe'yi, Türkiye sahillerinde de

Amasra'yı merkez seçerek buralarda kontrolü ellerine geçirmişlerdi. Galata'dan Trabzon'a uzanan Türkiye sahilleri boyunca Finogonya'da (Kefken) bir üs kurmuşlar, Sinop, Samsun, Fatsa ve Trabzon'da yerleşerek güçlü koloniler oluşturmuşlardı. Böylece de Avrupa ile Asya arasındaki ticarî etkinliklerini Mare Maggiore (Büyük Deniz) diye andıkları Karadeniz üzerinden sürdürmek imkânına kavuşmuşlardı.⁶⁹

Kaynaklar, Batılı tüccarların sahip olduğu gemileri belgeliyorlar. Akdeniz'de olduğu gibi, Karadeniz'de de iki tekne sınıfı bulunuyordu: Galley ve yuvarlak gemiler. XIII. yüzyılın ortalarında yelkenlilerin yan dümenlerle donanmış olanları ve XIV. yüzyılın başlarında kare yelken ve kış dümenli çarkları ayırt edebiliriz. Karadeniz bölgesinde, küçük gemiler esas olarak bir kıyıdan diğerine kullanılmaktaydı. Rakamlarına göre, Karadeniz içinde küçük ve orta boy gemiler hüküm sürmekteydi.⁷⁰

1275'ten itibaren ticareti besleyen köleleri de unutmamak gerekir. Karadeniz'den Batı'ya ya da Mısır'a taşınan Türkler memluk yığınını oluştururlardı. Cenova'da XIII. yüzyılın sonunda Tatarlar, kölelerin 1/3'ünü oluşturuyordu. Yine bu yüzyılın sonunda, Karadeniz ticaretinin yapısı "sömürge" niteliğindedi. Batılılar, Karadeniz'den gıda ve doğal ürünler elde etmek için mamul ürünler getirirlerdi. Bu pazarda lüks doğu ürünleri hala azdı.⁷¹ Cenevizliler, XIV. yüzyılda Suğdak, Balaklava (Sivastopol), Tana (Azak), Moncastro (Ak Kirman) ve Dnyester'in batısında ticarî imalathaneler de kurmuşlardı.⁷²

Kırım'da Müslüman, Frenk ve Alan tüccarlar bulunmaktaydı.⁷³ 1275'ten itibaren, Karadeniz'in Cenevizli iş adamlarına açılışı, sivil nüfusunun etnik bileşimini sarstı. Sadece Kırım'da Çerkezler, Lazlar, Bulgarlar,

⁶⁶ Turan, 2000: 57-58.

⁶⁷ Balard, 2016:188-189.

⁶⁸ Balard, 2016: 182.

⁶⁹ Turan, 2000: 58.

⁷⁰ Balard, 2016: 185-186.

⁷¹ Balard, 2016: 188.

⁷² Spuler, 1986: V, 136.

⁷³ Tiesenhausen, 1941: 204.

Abhazlar ve Kıpçaklar Cenevizlilerle XIV. yüzyılın sonunda aynı orana geldiler.⁷⁴

B. Kırım Şehirleri ve Ekonomik Yapıları

a. Kefe

Dünyanın en ünlü limanlarından birisi olan Kefe, Kırım Yarımadası'nın güney-doğusunda dikdörtgen bir plana göre kurulmuş, zengin ve büyük bir şehirdi. Kerpiçten bir suru vardı. Halkı genelde içinde Cenevizlilerin çoğunlukta olduğunu Hıristiyanlardan oluşuyordu. Kalabalık çarşıları vardı. Pazarlarında nefis ipekli dokumalar satılmaktaydı. Aynı anda en az 200 gemiyi alabilen son derece büyük ve düzenli bir limana sahipti.⁷⁵ Buraya tüccarlar yoğun olarak gelirlerdi. Kuzey doğusunda Kıpçak bozkırları uzanıyordu.⁷⁶

XIII. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren Kefe, Cenevizliler için ana ticaret merkeziydi. Batı'ya göndermek için Rus ovalarının, Kırım'ın ve Azak Denizini sınırlayan bölgelerin ürünlerini çekmekteydi. Batılı tüccarlar ürettikleri malları Karadeniz havzasında satmak üzere buraya getirmekteydi. Özellikle tahıl ürünleri Batılı tüccarlar tarafından çok aranır. Martino da Canale, 1268 yılından itibaren İtalya'daki genel bir kıtlığın Venediklileri Tatarlar, Alanlar, Çerkesler, Ruslar, Türkler, Ermeniler ve Rumlardan tahıl satın almaya ittiğini hatırlatır. Tahılın ardından Azak Denizi'nden avlanan balık ve tuz gelmektedir. Karadeniz ve İstanbul'un güney kıyısındaki başlıca şehirlerden Kuban ve Don'un ağzlarına mevsimlik göç eden mültecilerle geçici pazarlar kurulurdu. Rum tüccarların 1204'ten önce başkentleri için deniz ürünlerinin temininde kullandıkları işlevleri sürdürüyordu. Kuzeyden, Rus ülkelerinden elde edilen kürkler Kefe'de satışa hazırlanmaya gelirdi. Cenova ile takas ticaretinde bir değer ölçüsü olarak hizmet veren deri, Gaza-

ria'dan bal ve balmumu, güneyden Kerasont'tan taşınan birkaç botte (varil) şarap, özellikle de Afyon'dan kumaşın boyanması ve Orta Çağ'da renklerin sabitlenmesi için gerekli olan şap geliyordu.⁷⁷ İtalyan tüccarlarının Kefe'ye ne kadar önem verdiklerini göstermek için 1289-90'da İstanbul'da 180 İtalyan tüccara karşılık Kefe'de 643 tüccar vardı.⁷⁸

Kefe'de ve kuzeyde oturan Cenevizliler köle ticareti de yapmaktaydılar.⁷⁹ Tokta Han, 707/1307-8 yılında Cenevizlilerin Tatarları yakalayıp Müslüman ülkelere köle olarak satmalarından dolayı bu şehrin üzerine bir ordu göndermişti. Bu saldırıyı önceden tahmin eden Cenevizliler gemileriyle Kefe'den ayrılarak İtalya'ya dönmüşlerdi. Bunun üzerine Tokta Han onların Saray'daki mallarını yağmalamıştı.⁸⁰

Kefe o kadar zenginleşmişti ki, XIV. yüzyılın sonunda Kırım'ın çevresindeki ülkelerin gelirleri Kefe'nin gelirlerinin ancak 1/5'ine tekabül etmekteydi.⁸¹ Şehrin ticarî alanındaki bu başarısı burayı ilk anlardan itibaren bir metropol seviyesine getirmiş gibi görünmektedir. Nitekim XV. yüzyılın başlarında iç kalede 6 bin, dış kalede ise Katolik Latinler, Ortodoks Rumlar, Ermeniler ve Suriye'deki çeşitli mezheplerden Hıristiyanların oturduğu 11 bin ev, surların dışında ise 4 bin ev bulunmaktaydı. Sahilde Kefe'ye bağlı dört yerleşim yeri daha bulunmaktaydı.⁸² Böylece şehrin 21 bin hane = 105 bin kişiden oluşan bir nüfusu bulunduğu anlaşılmaktadır.

1770'li yıllarda Kırım'a giden Baron de Tott, Kefe'nin o tarihte de Kırım'daki en önemli liman olduğunu, buradaki Bluklava limanının eski hayatini kaybetmekle birlikte ayakta durduğunu belirtmektedir.⁸³

⁷⁴ Balard, 2017: 367.

⁷⁵ Schiltberger, 1995: 89; İbn Batûta, 2000: I, 463, 464.

⁷⁶ Ebû'l-Fidâ, 2017: 191.

⁷⁷ Balard, 2016: 187-188.

⁷⁸ Balard, 1978: 238-243.

⁷⁹ Balard, 2017: 367.

⁸⁰ Tiesenhausen, 1941: 228, 285.

⁸¹ Balard, 2001: 207.

⁸² Schiltberger, 1995: 118-119.

⁸³ Baron de Tott, (tarihsiz): 126.

b. Suğdak

Suğdak, tüccarların yoğun olarak geldikleri Kırım kıyılarında dağ eteklerinde kurulan surlarla çevrili bir liman şehri idi. Büyük-lüğü Kefe kadardı.⁸⁴ Burası Kırım'ın merkezi konumundaydı. Kıpçak hanlarının vergi memurları Suğdak'ta oturmaktaydılar.⁸⁵ Kıpçakların her şeylerini temin ettikleri çok önemli bir liman şehri idi. Diğer ülkelerden gelen gemiler buraya mamul eşyalar getirirler, Kıpçaklar da gelen bu gemilerden her türlü ihtiyaçlarını satın alırlardı. Ayrıca bu aldıklarına karşılık gelen tüccarlara cariyeler, esirler, hayvan kürkleri, özellikle de sincap derileri ile ülkelerinde bulunan diğer eşyaları satarlardı. Burası ticarî anlamda İstanbul Boğazı ile bitişen bir yerdi.⁸⁶

Amasra, Türkiye ile Kırım arasındaki ulaşımında güvenli bir limandı.⁸⁷ Buradan gelen tüccarlar Suğdak'a uğrar, buradan da kuzeye doğru seyahat ederlerdi. Rusya'dan ve kuzey ülkelerinden değerli kürkler getiren tüccarlar da bu şehre gelirler, buradan keten, pamuklu kumaşlar, ipek mendiller ve baharat olarak Türkiye limanlarına giderlerdi. Burası bütün tüccarların buldukları bir limandı.⁸⁸ Selçuklulara bağlı tüccarlar da 1214'te Sinop'un fethinden sonra gemilerle Kırım'a gelerek Suğdak'ta ticaret yapıyorlardı.⁸⁹ Bu şehrin Selçuklular tarafından alınmasıyla Kıpçakların bu şehrin ticaretinden elde ettiği gelir ortadan kalkmıştı. Bunun üzerine Rus knezlerinden yardım almışlar ve birlikte şehri geri almak için harekete geçmişlerse de Selçuklu savunması karşısında başarısızlığa uğramışlardı.⁹⁰

Suğdak'ta Bizans tacirleri de vardı. Bunlar Rubruck'a karadan yapacağı seyahatte ya normal bir araba ya da Rus tacirlerin kullandıkları güverteleri olan arabalardan satın almasını önermişlerdi. Rubruck, yine

bu Bizanslı tacirlerin önerileriyle İstanbul'dan meyve, misket üzümü şarabı ve Moğol komutanlara hediye olarak iyi pek-simetler alarak Kırım'a getirmişti.⁹¹ Suğdak'ın yerli tüccarları da ticaret yapmak için İstanbul'a gitmekteydiler.⁹²

Venedik menfaatleri XIII. yüzyılın ilk yarısında henüz İstanbul'un ötesine geçememişti.⁹³ Onlar, hububat yönünden zengin olan Kırım'a gitmeği yeğlemişler, burada özellikle Suğdak'a yerleşmişlerdi. XIII. yüzyılın sonlarında Venediklilerin buradaki sayıları bir koloni oluşturacak kadar kalabalıklaşmıştı. Fakat 1365'te burası kesin olarak Cenevizlilerin eline geçince oradaki etkinlikleri de sönmüştü.⁹⁴

c. Azak

İbn Batûta, Azak'ın deniz kenarında kurulmuş düzenli, mükemmel bir şehir olduğunu, Cenevizliler ve diğer milletlerden tüccarların oraya ticaret yapmak için geldiklerini söylemektedir.⁹⁵ Azak beyi bu Arap seyyaha bir takım elbise ve bir at hediye etmişti.⁹⁶

Evliya Çelebi, Azak Kalesi'nin içinde çok sayıda dükkânların bulunduğu büyük bir şehir olduğunu yazmaktadır.⁹⁷ Yine aynı seyyah, Azak Denizi'ne dökülen Süt Nehri denilen bir ırmağın etrafında zengin bakır ve gümüş madenlerinin bulunduğunu bildirmektedir.⁹⁸

Venediklilerin 1204'ten sonra yerleşip büyük bir koloni oluşturdukları ikinci Kırım şehri Azak (Tana) idi. Asya içlerinden kervanlarla Astarhan'a getirilen mallar, özellikle de ipek ve baharat Azak şehrine gönderiliyor, buradan da gemilerle İtalya'ya taşınıyordu.⁹⁹ Kırım'da Venediklilerle Cenevizliler arasındaki ticarî rekabet Suğdak'ta Cenevizlilerin lehine sonuçlanırken,

⁸⁴ Ebû'l-Fidâ, 2017: 191.

⁸⁵ Yakubovskiy, 1992: 12.

⁸⁶ İbnu'l-Esîr, 1987: XII, 346.

⁸⁷ Turan, 2000: 59.

⁸⁸ Rubruck, 2001: 28.

⁸⁹ Heyd, 1975: I, 328.

⁹⁰ Kurat, 1972: 90.

⁹¹ Rubruck, 2001: 30.

⁹² İbn Sa'îd, 1970: 203.

⁹³ Karpov, 2011: 419.

⁹⁴ Turan, 2000: 81.

⁹⁵ İbn Batûta, 2000: I, 468.

⁹⁶ İbn Batûta, 2000: I, 469.

⁹⁷ Evliya Çelebi, 2008: II/1, 137.

⁹⁸ Evliya Çelebi, 2008: II/1, 147-148.

⁹⁹ Turan, 2000: 81.

Azak'ta Venediklilerin lehine sonuçlanmıştı. Bu şehirde ticarete ilkin Cenevizliler öne geçmiş ve burada kendilerine ayrılan bir mahalleye yerleşmişlerdi. Bu durum kısa sürmüş, ticarî rekabeti sonradan Venedikliler kazanmışlardı.¹⁰⁰

1290'ların sonlarında Azak'tan ihraç edilen emtia arasında balıklar (çoğunlukla mersin balığı) ve gizler vardı. Batı Avrupa bezi, pamuklu ürünler, şarap, oryantal ipek, tekstil, tohum yağı, boyalar ve boyalı deri, tatlı merdaneler (carrobis) Tatar bölgelerine yeniden ihracat için Batı'dan Azak'a ihraç edilirdi. Azak, daha ucuz yerel malları ithal etmek için bir merkez ve Kefe de yerel bir tedarik piyasası olarak kalırken, Trabzon zaten maliyetli oryantal transit malların ihracat merkezi haline gelmişti. Bizans üretimi seramikleri Kırım ve Türkiye'den Azak'a ihraç ediliyordu. Ama İtalyanların buna dahil olup olmadığından emin değiliz. Muhtemelen, Trabzon ve Bizans'ın güney Karadeniz alanı Azak'a satış yapıyordu. Azak ve Trabzon, transparan "ftonton" rotasının terminalleri haline geldiğinde lüks oryantal ürünler: İnciler, baharatlar, ipek, ham pamuk, altın, kürkler, mücevherler buradan ihraç edildi.¹⁰¹

4. Kırım'da Dinî Yapı

Hazarların hâkimiyeti zamanında Kırım halkının ezici çoğunluğunu Hıristiyanlar oluşturmaktaydı.¹⁰² Bu yapı Kıpçak hâkimiyeti döneminde de devam etti. Kırım'da makro guruplar olarak Katolik Latinler, Ortodoks Rumlar, Gregoryen Ermeniler, Müslümanlar ve Yahudiler vardı.¹⁰³ Bu beş makro grubun yanı sıra, farklı etnik kökenlerden insanlar da bulunuyordu. Bunlar arasında Ceneviz ve diğer Liguryalıların dışında, Apenin Yarımadası'ndan, Katalanlardan, Mallorkalılardan, Kastilyalılarından, Aragonlardan, Burgonyalı Fransızlardan, İngilizlerden, İskoçlardan, Almanlardan,

Macarlardan, Polonyalılarından, Lübnanlılardan, Bulgarlardan ve Ruslardan guruplar vardı.¹⁰⁴ Nitekim İbn Sa'îd, Suğdak'ın halkının karışık din ve milliyetlerden oluştuğunu, fakat Hıristiyanlar tarafından yönetildiğini yazmaktadır.¹⁰⁵

Kırım'daki semavî dinlerde heterodoks bir yapının mevcut olduğu görülmektedir. İbn Batûta'nın anlattığı bir olay bu görüşümüze doğrular niteliktedir. Bu seyyah, 1330'larda Sinop'tan gemiyle Kırım'a vardığında, bir kilise duvarında, başında sarığı, belinde kılıcı, elinde mızrağı ile bir Arap resmi görmüştü. Bu resmin önünde yağ kandili vardı. Bunun ne olduğunu oradaki rahibe sorduğunda, peygamber Ali'nin resmi olduğu şeklinde bir cevap almıştı.¹⁰⁶ Keza, bölgede Karaimlerin varlığı da Musevilik açısından bir heterodoks yapılanmanın varlığını göstermektedir.

Hıristiyanlar sadece şehirlerde değil, kırsal alanlarda da dikkati çekmektedir. Nitekim İbn Batûta, Kırım'da şehrin dışında bir manastırın varlığından bahsetmektedir.¹⁰⁷ O, Kırım halklarından birisi olan Kıpçakların Hıristiyan olduklarını belirtmektedir.¹⁰⁸ Latin Hıristiyanlar da oldukça fazla idi. Bunlar ağırlıklı olarak Fransiskanlar tarafından temsil ediliyorlardı ve eski Kırım'da Gothia'da piskoposlukları vardı. Bunlar 1475 yılında ortadan kalkacakları zamana kadar Cenevizliler tarafından temsil edildiler. Kırım'da 1261'de bir Latin piskoposundan da bahsedilmektedir. 1318'de Kefe'de Latinler bir piskoposluk kurmuşlardı.¹⁰⁹ Kefe'de surların içinde Katolik Latinler, Ortodoks Rumlar, Ermeniler ve Suriye'deki çeşitli mezheplerden Hıristiyanlar bulunmaktaydı. Bunlara ait Latin Katolik, Rum Ortodoks ve Ermeni Gregorien piskoposluğu mevcuttu.¹¹⁰

¹⁰⁰ Turan, 2000: 81.

¹⁰¹ Karpov, 2011: 421.

¹⁰² Artamonov, 2004: 528.

¹⁰³ Khvalkov, 2015: 205, 207-208.

¹⁰⁴ Khvalkov, 2015: 205.

¹⁰⁵ İbn Sa'îd, 1970: 203.

¹⁰⁶ İbn Batûta, 2000: I, 468.

¹⁰⁷ İbn Batûta, 2000: I, 464.

¹⁰⁸ İbn Batûta, 2000: I, 463.

¹⁰⁹ Spuler, 1986: 136.

¹¹⁰ Schiltberger, 1995: 118-119.

İbn Batûta, Kefe’de Müslümanlara ait bir mescide inmiş ve şehirde yaşayan Müslümanların kadısı olduğunu söyleyen bir kişi ile karşılaşmıştı.¹¹¹ Nitekim XV. yüzyılın başlarında Kefe’de cami ve mescitleri bulunan Müslümanlar yaşamaya devam etmekteydiler.¹¹² İbn Batûta, Kırım’da halkın çok sevdiği Şeyhzâde Horasanî diye bilinen birisinin tekkesinde konaklamış, Kırım’ın Hanefî baş kadısı, bir Şâfiî kadısı ve hatibi ile sonradan Müslüman olan Rum asıllı bir şeyh ile de görüşmüştü.¹¹³ Ebû'l-Fidâ, Suğdak’ın halkının Müslüman olduğunu yazmaktadır.¹¹⁴ İbn Batûta, Kuban Nehri kıyısında kurulmuş bulunan Macar şehrinde Rifâî tarikatından Şeyh Muhammed Batâihî’nin zaviyesinde konaklamıştı. O, içlerinde Arap, Fars, Türk ve Türkmenlerden oluşan evli ve bekâr 70 dervişin bulunduğu başka tekkelerin de bulunduğunu bildirmektedir.¹¹⁵ Z. V. Togan, bu dervişlerin Kırım’a gelip zaviyeler kurarak gazâlar yapan kimseler olduklarını söylemektedir.¹¹⁶

Hazar Kağanları Müslüman, Hıristiyan ve Musevî tebaalarının yargılanmaları görevini bunların din adamlarından oluşan dokuz kişilik hâkimlere yaptırmaktaydı.¹¹⁷ Kıpçakların Kırım’da aynı şekilde bir uygulamaya gittikleri düşünülebilir.

Kırım’da muhtemelen Hazarlar zamanından kalan eski Yahudi yerleşim yerleri de vardı. Ancak bu yerleşim yerlerindeki mezar taşlarından çok az şey kalmıştır. Bunlar Karaimler idi ve Çufud Kale’de bunlara ait izler bulunmuştu.¹¹⁸ Kefe’de de birisi muhtemelen Karaimlere ait olan iki tane de sinagog ve ki farklı Yahudi toplumu vardı.¹¹⁹

Sonuç

XI-XIII. yüzyılları ihtiva eden Selçuklu asırlarında Kıpçak Türklerinin hâkimiyetindeki Kırım, VII-X. yüzyıllarda Hazar Devleti zamanında olduğu gibi uluslararası bir ticarî bölge olma özelliğini korumuştur. Kı-

rım’ın bu özelliği 1239’dan sonra gerçekleşen Moğolların hâkimiyeti zamanında aynı şekilde devam ettirildi. Uluslararası ticarî bölge olma özelliği ile başta Cenevizliler, Venedikliler olmak üzere, bütün İtalyan şehirlerinden gelen tüccarlar ve bütün Batı Avrupa ülkelerinden gelen tüccarlar devlet garantisinde Kırım’da ticaret yaptılar. Bu yeni durum Kırım’ı dünyanın en önemli ticarî merkezlerden birisi haline getirdi. Çin’den, Türkistan’dan, Hindistan’dan, Ortadoğu İslâm dünyasından, Bizans topraklarından, Selçuklu Türkiye’sinden, Kafkasya’dan, Rusya’dan, İskandinavya’dan, Batı Avrupa’dan gelen tüccarlar Karadeniz havzasında, özellikle de Kırım’da ticaret yaparak, burayı dünya ticaretinin önemli bir merkezi haline getirdiler.

KAYNAKÇA

Ahincanov, Sercan M. (2009), *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, (Çev. K. Yıldırım), İstanbul: Selenge Yayınları.

Artamonov, M. İ. (2004), *Hazar Tarihi*, (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.

Bala, Mirza (1977), “Kırım”, *İA*, İstanbul, VI, 741-746.

Balard, M. (1978), *La Romanie Genoise (XIIe - debut du XVe siecle)*, 2 v., Roma.

_____(2001), “L’amministrazione genovese e veneziana nel Mediterraneo orientale”, *Genova, Venezia, Il Levante nei secoli XII-XIV*, Atti Del Convegno Internazionale Di Studi Genova - Venezia, 10 - 14 Marzo 2000, A Cura Di Gherardo Ortalli - Dino Puncuh Genova, 201-212

_____(2016), “The Black Sea: Trade and Navigation (XIIIth-XVth centuries)”, *Martimes Mittelalter: Meere als Kommunikationsräume* (Vorträge und Forschungen,

¹¹¹ İbn Batûta, 2000: I, 464.

¹¹² Schiltberger, 1995: 118-119.

¹¹³ İbn Batûta, 2000: I, 464-465.

¹¹⁴ Ebû'l-Fidâ, 2017: 191.

¹¹⁵ İbn Batûta, 2000: I, 471.

¹¹⁶ Togan, 1991: 269.

¹¹⁷ Yâkût el-Hamevî, 1990: II, 421.

¹¹⁸ Spuler, 1986: 136.

¹¹⁹ Schiltberger, 1995: 118-119.

- Band 83) Gebundene Ausgabe – 8. Februar, 181-193.
- _____ (2017), *Gênes et la mer Genova e il mare*, Genova.
- Baron de Tott (tarihsiz), *Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar*, (Çev. Mehmet R. Üzmen), İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Cahen, Claude (2000), *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (Çev. Erol Üyepazarcı), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ebû'l-Fidâ (2017), *Takvîmu'l-Buldân*, (Çev. Ramazan Şeşen), *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Evliya Çelebi (2008), *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz. S. A. Kahraman, Y. Dağlı), 12. cild, İstanbul: YKY Yayınları.
- Francesco Balducci Pegolotti (1936), *La Pratica Della Mercatura*, (Ed. A. Evans), Cambridge, Massachusetts, 1-38.
- Golden, Peter B. (2006), *Hazar Çalışmaları*, (Çev. Egemen Çağrı Mızrak), İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gordlevski, V. (1988), *Anadolu Selçuklu Devleti*, (Çev. Azer Yaran), Ankara: Onur Yayınları.
- Grakov, Boris Nikolayevic (2006), *İskitler*, (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.
- Herodotos (2002), *Herodotos Tarihi*, (Çev. Muntekim Ökmen), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Heyd, W. (1975), *Yakın – Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal), Ankara: TTK Yayınları.
- Hudûdu'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, (1999), Tah. Y. el-Hâdî, Kahire.
- İbn Batûta (2000), *İbn Batûta Seyahatnâmesi*, (Çev. A. Sait Aykut), 2 cild, İstanbul: YKY Yayınları.
- İbn Bîbî (1996), *el-Evamiru'l-Alâ'iyeye fi'l-Umuri'l-Alâ'iyeye (Selçuk Name) I*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İbn Fadlan (2010), *İbn Fadlan Seyahatnâmesi*, (Çev. Ramazan Şeşen), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- İbn Fazlullah el-Ömerî (1971), *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlik'l-Emsâr*, (Nşr. Kâmil Salman el-Cubûrî), 27 cild, Beyrut.
- İbn Havkal (1992), *Kitâbu Sûretu'l-Arz*, Beyrut.
- İbn Hurdazbih (1889), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Nşr. M. J. de Goeje, Leiden.
- İbn Sa'îd (1970), *Kitâbu'l-Coğrâfiyâ*, Tahkik: İsmâ'il Arabî, Beyrut.
- İbnu'l-Esîr (1987), *el-Kâmil fî't-Târîh*, (Çev. Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın), 12 cild, İstanbul: Bahar Yayınları.
- İdrisî (2002), *Kitâbu Nuzhetu'l-Muštâk fî İhtirâki'l-Âfâk*, 2 cild, Kahire.
- İstâhrî (1870), *Kitâbu Mesâlikü'l-Memâlik*, (Ed. M. J. de Goeje), Leiden.
- Johannes Schiltberger (1995), *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, (Çev. Turgut Akpınar), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karpov, Sergei P. (2002), "Tana - Une grande zone réceptrice de l'émigration au moyen Âge", *Migrations et Diasporas Méditerranéennes (X^e-XVIe Siècles)*, ed.M. Ballard, A. Ducellier, Paris, 77-89.
- _____ (2011), "Main Changes in the Black Sea Trade and Navigation, 12th-15th Centuries", Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia, 22-27 Augusts, Vol. I, Plenary Papers, 417-429.
- Kerîmuddîn Aksarayî (2000), *Musâmeretu'l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara: TTK Yayınları.
- Khvalkov, Ievgen Alexandrovitch (2015), *The colonies of Genoa in the Black Sea Region: Evolution and Transformation, Volume 1*, History and Civilization of the European University Institute PhD, Florence.
- Kurat, Akdes Nimet (1964), "Peçenekler", *İA*, IX, 535-543.

_____ (1972), *IV - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: TTK Yayınları.

Marko Polo Seyahatnâmesi (tarihsiz), (Çev. Filiz Dokuman), İstanbul.

Mes'ûdî (1861-1874), *Murûcu'z-Zeheb*, (Nşr. B. de Meynard), Paris.

Mes'ûdî (1938), *el-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Kahire.

Mukaddesî (1906), *Kitâbu Ahsenu'Tekâsîm fî M'arifeti'l-Ekâlîm*, Nşr. M. J. de Goeje, Leiden.

Spuler, B. (1986), "Çirim", *Eİ*, Leiden, V, 136-143.

Süryani Mihail (1944), *Vekayinâme, İkinci Kısım (1042-1195)*, Çev. H. D. Andriasyan (TTK Kütüphanesi'nde bulunan basılmamış tercüme).

Tiesenhansen, W. (1941), *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, (Çev. İsmail Hakkı İzmirli), İstanbul: Maarif Matbaası.

Togan, Zeki Velidi (1981), *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: Enderun Kitabevi.

Turan, Osman (1984), *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul:

Turan, Şerafettin (2000), *Türkiye - İtalya İlişkileri I. Selçuklulardan Bizans'ın Sona Erişine*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Wilhelm von Rubruck (2001), *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, (Çev. Ergin Ayan), İstanbul: Ayışığı Kitapları.

Yakubovskiy, A. Y. (1992), *Altın Ordu ve Çöküşü*, (Çev. Hasan Eren), Ankara: TTK Yayınları.

Yâkût el-Hamevî (1990), *Mu'cemu'l-Buldân*, Tahkik: F. A. el-Cundî, 7 cild, Beyrut.

Baş, Arda, “Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün Karabük Ziyareti 1938”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 5/7, ss.99-111.
DOI: 10.31765/karen.584085

CUMHURBAŞKANI İSMET İNÖNÜ’NÜN KARABÜK ZİYARETİ 1938*

Arda BAŞ**

* Araştırma makalesidir.

** Dr. Öğr. Üyesi,
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
E-Posta: arda.bas@ibu.edu.tr

ORCID: 0000-0003-4789-9220

Öz: Osmanlı Devleti Avrupa’da Sanayi İnkılabının yaşandığı günlerde ciddi iç ve dış problemlerle meşguldü. Bu nedenle 20. yüzyılın başına gelindiğinde sanayileşme konusunda Avrupa ülkelerine göre oldukça geri durumda kalmıştı. Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarında Avrupa ülkeleri ile sanayileşme konusunda açılan bu makası kapatmak için yoğun çaba sarf edildi. I. Beş Yıllık Sanayi Planı’nın odak noktalarından birini demir çelik sanayi oluşturdu. Aynı zamanda stratejik öneme sahip olan bu alanda yatırım yapılmadan önce geniş çaplı bir çalışma yürütüldü. Türkiye’nin en zengin kömür yataklarına sahip olması nedeniyle Zonguldak ve çevresi, demir çelik sanayi kurulması için en uygun yer olarak görüldü. Buna ilave olarak güvenlik kaygıları nedeniyle bu tesisin Karabük’e kurulmasına karar verildi. Fabrikanın kurulması için yabancı uzmanlardan ve kredilerden bağımlılık yaratmadan yararlanıldı. Fabrikanın temeli 3 Nisan 1937’de Başbakan İsmet İnönü tarafından atıldı. İnönü fabrika inşaatına bir sonraki ziyaretini 12 Aralık 1938’de Cumhurbaşkanı olarak gerçekleştirdi. Bu çalışmada Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün 12 Aralık 1938’de birkaç saat süren ziyareti ve Karabük Demir Çelik Fabrikası’nın daha çalışmaya başlamadan önce karşı karşıya kaldığı problemler ele alınmıştır. Fabrikanın kurulması işini ele alan İngiliz menşeli firmanın bu süreçteki görüşleri İngiliz Ulusal Arşivi’ndeki kaynaklardan yararlanılarak incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: İsmet İnönü, Karabük, Demir-Çelik, İngiltere, Sumerbank

Keywords: Ismet Inonu, Karabuk, Iron-Steel, England, Sumerbank

PRESIDENT İSMET İNÖNÜ’S VISIT TO KARABUK OF 1938

Abstract: During the Industrial Revolution in Europe, the Ottoman Empire was dealing with serious internal and external issues, and had fallen behind European nations in terms of industrialization by early 20th century. In the

Gönderim Tarihi: 12.02.2019

Kabul Tarihi: 12.06.2019

early days of the Republic of Turkey, the government made great efforts aimed at narrowing this gap. Iron-steel industry became one of the focal points of the First Five-Year Industrial Development Plan. At the same time, the government made elaborate preparation before investing in this strategic area. With its largest deposits of coal in Turkey, the Zonguldak area stood out as the most convenient place for setting up the iron-steel industry. Due to security concerns, these factories were decided to be set up in Karabük. The government made use of support from foreign experts and non-binding loans. The groundbreaking ceremony was held on 3 April 1937 with the participation of İsmet İnönü, the Prime Minister at the time. İnönü's second visit to the premises was on 12 December 1938, this time as the President. This study focuses on İsmet İnönü's a couple hour visit to Karabük Iron-Steel Factory on 12 December 1938 and the problems the factory was faced with even before its commence. To this end, the considerations of the company undertaking the setting up of the factory put on the records in the British National Archives are examined.

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından, ekonomik alanda gelişme öncelikli mesele olmuştur. Bu amaçla pek çok yatırım yapılmış; kısıtlı imkanlar ile önemli başarılar elde edilmiştir. Kısa süre içinde yapılan bu yatırımlardan demiryolları ve Karabük Demir Çelik Fabrikası'nın kurulması, sadece ekonomik kalkınma açısından değil aynı zamanda stratejik öneme sahip yatırımlardır. Demiryolları bir ülkenin kan damarıdır, demir çelik sanayi bütün sanayi kollarının temelini oluşturduğu için önemlidir. Sanayileşmek isteyen bir ülke bu sahada yatırımlar yapmak zorundadır.¹

Türkiye'de demir çelik sanayinin kurulmasına yönelik çalışmalara 1925 yılında İktisat Vekâleti tarafından başlanmış ve aynı yıl bu yönde araştırmalar yapmak üzere ülkemize yabancı uzmanlar getirilmiştir. İktisat Vekâleti tarafından, ülkemizde petrol madeni araştırması için Lüksemburglu Dr. Lucius, kömür ve demir madenlerini araştırması için de Avusturyalı Dr. Granigg görevlendirilmiştir. İsmet Paşa'nın isteğiyle

çalışmalara başlayan Dr. Granigg, 31 Aralık 1925 tarihinde İsmet Paşa'ya yazdığı mektupta hem hazırladığı raporu sunmak hem de demir sanayi kurmak için yapılacak işleri ve alınacak tedbirleri arz etmek için görüşmek istediğini belirtmiştir.²

Bu alanda ilk incelemelerin ardından Türkiye'de entegre demir çelik fabrikası kurmak için çalışmalar devam etmiş; bu amaçla 17 Mart 1926'da Demir Sanayinin Tesisine Dair Kanun çıkarılmıştır. Ardından ülkedeki maden rezervlerinin incelenmesi ve demir çelik sanayinin kurulması için planlamanın yapılması dair kararname 11 Nisan 1928 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından imzalanmıştır. Tüm bu çalışmalara rağmen 1929'da patlak veren Büyük Buhran nedeniyle bu yöndeki girişimler ertelenmiştir.³

Demir çelik sanayinin kurulması ile ilgili girişimler 1932'den itibaren yeniden hız kazanmıştır. İnönü'nün 25 Nisan-10 Mayıs 1932 tarihleri arasında gerçekleşen Sovyetler Birliği ziyaretinin ardından bu ülkeden uzmanlar Türkiye'ye davet edilmiştir. Prof. Pavlof başkanlığındaki heyet, Türk uzmanlar ile birlikte nerelerde hangi sanayi tesislerinin kurulabileceğine dair raporlar hazırlamıştır. Hazırlanan bu raporlar İktisat Vekâletine sunulmuş ve I. Beş Yıllık Sanayi Planı'nı şekillendirmiştir. Plan hazırlanırken öncelik ithal edilen ancak hammaddesi içeriden karşılanabilecek veya hammaddesi ithal edilerek tasarruf edilebilecek ürünler tercih edilmiştir. Yapılan çalışmaların ardından hazırlanan raporda Türkiye'nin demir çelik endüstrisine yatırım yapması tavsiye edilmiştir. Rus uzmanlar raporların hazırlanması sürecinde çeşitli inceleme gezileri düzenlemişlerdir. Bu gezilerin biri de 12 Ağustos 1932'de Türkiye'ye gelen Prof. N. Yukseviç tarafından Zonguldak-Filyos-Safranbolu-Çankırı ve Irmak çevresinde kimya ve demir sanayi ile ilgili olarak yürütülmüştür.⁴ Prof. N. Yukseviç saha çalışmasının ardından 1 Kasım 1932'de bir rapor hazırlamıştır. Raporda Filyos vadisi boyunca yapılan geniş çaplı

¹ Koç, 2010: 107.

² Ersoy, 2013: 20.

³ Karatay, 2018: 47- Ersoy, 2013: 33.

⁴ Tekeli - İlkin, 2009: 162 - Aydemir, 1999: 412-413.

araştırma sonrası demir çelik sanayi için en uygun yerin Tefen İstasyonu olduğu, ayrıca alternatif olarak tesisin kurulabileceği yerin Karabük olduğu belirtilmiştir. Ancak Tefen yerine Karabük'ün seçilmesi halinde, kurulacak tesisin üretim maliyetinin artacağına dikkat çekilmiştir.⁵

Sovyet uzmanların demir çelik sanayi için önerdikleri diğer yer; kömür yataklarına yakın olduğu için Ereğli'dir. Ancak Başbakan İsmet İnönü, Sovyet uzmanlar ile yaptığı görüşmede, denizden gelecek saldırılara açık, kolay hedef olan bir bölgede bu fabrikayı kurmak istemediklerini belirtmiş; Sovyet uzmanlarda bu konuda Türkiye'ye hak vermekle birlikte çok iç bölgelerde kurulacak tesisin ekonomik bakımdan karlı olmayacağına dikkat çekmişlerdir.⁶

Türk genelkurmayı da güvenlik nedeniyle fabrikanın deniz kıyısına kurulmasına karşı çıkmıştır. Bunun üzerine Sümerbank ve Genelkurmay Başkanlığı'ndan uzmanlardan oluşan ekip denizden 100 km kadar içerde demir çelik tesislerinin kurulmasını daha uygun olacağı yönünde kanaatini bildirmiştir.⁷

Türkiye'de demir çelik sanayinin kurulması ile ilgili rapor hazırlayan ABD'li uzmanlar ise maliyetinin yüksek olması nedeniyle bu alanda çalışmaların ertelenmesini tavsiye eden raporlar hazırlamışlardır. Celal Bayar'ın 1932'de İktisat Vekili olması üzerine bu alandaki çalışmalar devam etmiştir. Celal Bayar tarafından hazırlanan ve Mayıs 1934'te uygulanmaya başlanan I. Beş Yıllık Sanayi Planı ile demir çelik sanayinin kurulması ile ilgili çalışmalar hız kazanmıştır.⁸

1. Karabük Demir Çelik Fabrikasının Kurulması

Sonuçta Türkiye'nin ilk entegre demir çelik tesisinin kurulacağı yer olarak Ankara'ya 230 km, İstanbul'a 430 km, Karadeniz'e ise 120 km mesafedeki Karabük Köyü tercih

edilmiştir. Etrafı yüksek dağlarla çevrili olan pirinç tarlalarının bulunduğu bu yerin tercih edilmesinde bir kurmay subay ve bir kimyagerin Genelkurmay Başkanlığı'na sunduğu rapor etkili olmuştur.⁹ Fabrikanın Karabük'e kurulmasında Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak da ısrarcı olmuştur. İktisat Vekâleti ise fabrikanın Karabük'e kurulmasındansa hiç kurulmamasını tavsiye etmiştir. Ancak Fevzi Çakmak buna tepki gösterince Atatürk araya girmiş ve Celal Bayar'ın fabrikanın Karabük'e kurulması yönündeki itirazını kaldırmıştır.¹⁰

Karabük'ün demir çelik fabrikası için tercih edilmesinin başlıca sebeplerini şu şekilde açıklayabiliriz:

- Genelkurmay'ın bu bölgeyi stratejik bir fabrika için güvenli bulması.
- Demir çelik tesisleri için başlıca ihtiyaç olan kömür madeni havzasına yani Zonguldak'a yakın oluşu.
- Divriği'de demir madenin henüz bulunmadığı bir dönemde demir cevherinin ithal edilmesi düşünülmekteydi. Karabük Karadeniz limanlarına yakın olduğu için tercih edilmesi
- Karabük'ün demiryolu güzergâhı üzerinde bulunması.
- Bölgenin yerleşime uygun bulunması
- Jeolojik bakımdan Karabük'ün ağır sanayi kurulmasına uygun olması.¹¹

Demir çelik fabrikasının kurulmasına karar verilmesinin ardından Türk sanayileşmesini örgütlemek, yeni projeler yapmak ve uygulamak amacıyla 1933'te kurulan Sümerbank'a bu iş için görev verilmiştir.¹² Devlet Sanayi Ofisi ve Türkiye Sanayi Kredi Bankası'nın tasfiyesinin ardından bunların yerine kurulan Sümerbank'ın ana amacı özel sektöre sanayi için kredi sağlamaktı. Ancak Sümerbank'ın esas görevi sanayi planlarını uygulamak olduğu için Karabük

⁵ Kalyoncu, 2007: 47

⁶ İnönü, 1992: 536.

⁷ Tümertekin, 1954: 223.

⁸ Ersoy, 2013: 36.

⁹ Elman 1966: 9.

¹⁰ Atay 1999: 110.

¹¹ Karatay 2018: 49.

¹² Kuruç, 1999: 102.

Demir Çelik Fabrikası'nın kurulmasında aktif rol oynamıştır.¹³

1935 yılından itibaren fabrikanın kurulması için çalışmalara başlayan Sümerbank, öncelikle pazar araştırması yapmıştır. Sümerbank ithal demir cevheri ile işletilse bile, o dönemde önemli miktarda demir çelik ithalatı yapan Türkiye'nin 9 milyon kadar döviz tasarrufu sağlayacağını hesaplamıştır.¹⁴

Türk hükümeti yurtdışından borçlanmaya karşı tutuma rağmen, ağır sanayiye hızlı bir şekilde geçmek için fabrikanın inşası ve finansmanında, yabancı teknik uzman ve sermayeye başvurdu. İngiltere ve Almanya bu ihtiyacın karşılanmasında öne çıkan iki ülke olmuştur. Demir çelik sanayinin kurulmasına Aralık 1934'te karar verilmesinin ardından, önemli tekliflerden biri Alman Krupp grubundan geldi. Almanya, Türkiye'ye 3 Aralık 1935'te demir çelik sanayi için gerekli malzeme ve makine alımı için 16 milyon dolarlık uzun vadeli bir kredi sağlayabileceğini açıkladı.¹⁵ Diğer bir teklif ise 23 Kasım 1935'te İngiliz H. A. Brassert and Co. Ltd tarafından yapıldı. Firma yetkilileri fabrikanın kurulması için Türk hükümetine resmi teklifte bulundu.¹⁶

Bu teklifin ardından İngiltere Kralı Edward'ın 4 Eylül 1936'da gerçekleştirdiği ziyaret Karabük'te fabrikanın kurulmasında bir diğer dönüm noktası olmuştur. Kral Edward, Atatürk ile yaptığı görüşmenin olumlu etkisi ile ülkesine döner dönmez demir çelik fabrikasının kurulması için Türkiye'ye uygun şartlarda kredi verilmesi meselesini Avam Kamarası'na götürmeceğine söz vermiştir.¹⁷

Türk-İngiliz ilişkileri, Lozan Anlaşması sonrası, önce Musul Sorunu, ardından Osmanlı borçları gibi sorunların çözülmesi önemli ölçüde düzelmiştir. 1930'lu yılların başından itibaren İtalya'nın Akdeniz'deki

yayılmacı faaliyetleri, Türkiye ve İngiltere'yi birbirine daha fazla yaklaştırmıştır. İki ülke arasındaki 1936'dan itibaren artan ekonomik, askeri, siyasal ve kültürel alanındaki yakınlaşma, bu sürecin bir sonucudur. Üstelik I. Dünya Savaşı sonrası Türkiye'nin yeniden yapılanma sürecinde, Almanya'nın ön planda olmasından İngiltere rahatsızdı. İngiltere'ye göre Türkiye'nin kalkınmasına sağlanacak katkı, iki ülke arasındaki yakınlaşmaya büyük fayda sağlayacaktı.¹⁸ Ekonomik ilişkilerdeki en önemli adımlardan biri daha önce Türkiye'ye bu konuda teklifte bulunan Brassert Firması ile 1936 yılında Karabük Demir ve Çelik Fabrikası'nın inşası için sözleşme imzalanması oldu. Bu anlaşma aynı zamanda Türk-İngiliz ekonomik iş birliğinin en somut örneğiydi.¹⁹

Türk hükümeti bu süreçte, İngiltere ve Almanya arasında Türkiye'de demir çelik tesisi kurulması ve finansmanı konusundaki rekabetten yararlanmıştır. Bu projenin Almanya tarafından gerçekleştirilmesini istemeyen İngiltere, Türkiye'ye Brassert firması aracılığıyla önemli ayrıcalıklar sağlamıştır. İngilizler, Brassert firması tarafından kurulacak tesis için ücretsiz teknik danışman, 10 milyon sterlinlik kredi vermişlerdir.²⁰ Zaten Türkiye de demir çelik tesislerinin kurulmasında Almanya ile iş birliği konusunda isteksizdi. Çünkü Almanya, Türkiye üzerinde ekonomik bir hegemonya kurmak istiyor ve Türkiye'nin İngiltere ve Sovyetler Birliği ile ilişkilerini bozmak için çaba sarf ediyordu. Türkiye, Karabük Demir Çelik Fabrikası için İngiltere ile anlaşarak üzerindeki Alman ekonomik baskısını azaltmak istemiştir.²¹ Ancak İngiltere ile demir çelik fabrikası konusunda anlaşmaya varmak kolay olmamıştır. Sümerbank tarafından Celal Bayar başkanlığında yürütülen müzakereler kesintiye uğramıştır. Anlaşmanın yapılmasından ümidin kesildiği bir anda Atatürk duruma müdahale etmiştir. Ankara'da bulunan İngiliz heyetin

¹³ Küçükdemirkol, 2006: 11.

¹⁴ Çelebi, 1979: 50.

¹⁵ Baker, 1935: 506.

¹⁶ Karacakaya, Yücedağ 2013: 338, BCA, Fon Kodu: 030-10-0-0, Yer Adı: 207-413-20, 23 Kasım 1935, Ersoy 2013: 38-43.

¹⁷ Büyükgenç, 2017: 145.

¹⁸ Koçak, 2007: 232-234.

¹⁹ Atabey, 2014: 23, The Spectator, 1938: 118.

²⁰ Çelebi, 1979: 50.

²¹ Gönlübol, 1987: 115.

Ankara Palas'ta akşam yemeği yiyeceğini öğrenen Atatürk, heyetin rezervasyon yaptığı masanın hemen yan masasına rezervasyon yaptırmış, akşam yemek esnasında masadan masaya başlayan muhabbetler, kısa sürede sonra masaların birleştirilmesi ile devam etmiş; Celal Bayar'ın deyimi ile Karabük, Atatürk'ün bu son dakikadaki müdahalesi ile kurulabilmiştir.²²

Nihayetinde projenin yapılmasına talip olan Brassert firması ile Sümerbank arasında 23 Haziran 1936'da İngiltere Credit Export Guarantee Department temsilcilerinin de bulunduğu bir ön protokol yapılmıştır.²³ Ardından 10 Kasım 1936'da İngiltere ile 2.5 milyon sterlinlik kredi anlaşması ve 29 Kasım 1936'da Türkiye ile İngiltere arasında kliring anlaşması ve 1 Aralık 1936'da Karabük Demir Çelik Fabrikası Esas Antlaşması yapılmıştır.²⁴ Brassert firması ile yapılan anlaşma Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilmesinin ardından Cumhurbaşkanı Atatürk tarafından 30 Aralık 1936 tarihinde onaylanmıştır.²⁵ Anlaşmanın ardından Brassert firması Müdürü M. MacKenzie, Karabük'teki inşaatı şirket adına yönetecek olan mühendis G. F. Hopkinson, 3 Mart 1937'de Türkiye'ye gelmiş ve 15 Mart 1937'de Karabük'te çalışmalara başlamışlardır.²⁶

Karabük Demir Çelik Fabrikası Esas Antlaşmasının yapılmasının ardından fabrikanın temeli 3 Nisan 1937'de İnönü tarafından atılmıştır. İnönü, temel atma töreni esnasında yaptığı konuşmada; kurulacak olan fabrikanın bu alandaki son teknoloji kullanacağını belirtmiş; Karabük Demir Çelik Fabrikası'nın temelinin atılmasıyla birlikte Türkiye'nin ağır sanayi yatırımlarının başladığını, bunun sadece bir fabrika değil aynı zamanda medeniyet ve kültür müessesesi olduğunu ifade etmiştir. İnönü konuşmasının devamında demir çelik sanayinin savunma sanayi için önemine

vurgu yapmış, son yıllarda uluslararası alanda silahsızlanma girişimlerinin başarısızlığa uğradığını ve yeni bir silahlanma yarışı başladığına dikkat çekmiştir. Modern bir millet olmak için sanayileşmenin bir zorunluluk olduğunu belirten²⁷ İnönü, konuşması esnasında "Asıl endüstriye şimdi başlıyoruz" diyerek artık Türkiye'nin batılı ülkeler gibi sanayileşmiş bir ülke olma yolunda ilerlediğini açıklamıştır.²⁸ İnönü konuşmasının devamında kurulacak fabrikanın toplam maliyetinin 22 milyondan fazla olacağını, fabrikanın ihtiyacı olan madenlerin her gün 10 tren tarafından 236 vagon ile Karabük'e taşınacağına söylemiştir. İnönü ayrıca "Bu fabrikaların kurulması için çok çalışılmış, uzun müzakereler ve tetkiklerde bulunulmuştur. Bu yolda karşılaşılmış olan sayısız zorlukları gidermek ve kuruluşlarını tahakkuk ettirebilmek için başlıca istinat ettiğimiz kuvvet Atatürk'ün bitmez tükenmez müzaheret ve yardımı olmuştur..." sözleri ile Atatürk'ün fabrikanın kurulma sürecindeki kritik müdahalelerine dikkat çekmiştir.²⁹

Atatürk ve hükümet demir çelik tesislerinin Karabük kurulmasını istememiş, ancak Fevzi Çakmak'ın ısrarı üzerine Karabük tercih edilmişti. Atatürk'ün Fevzi Çakmak ile ilişkileri bu nedenle bir hayli gerilmiş ve Atatürk bu kadar önemli bir fabrikanın temel atma törenine bizzat katılmamıştır.³⁰ Karabük Köyünde Filyos Irmağı'nın kolları olan Soğanlı ve Araç Çaylarının birleştiği geniş çeltik tarlalarının üzerine atılan temel ile Karabük, çeltik tarımından çelik sanayine geçmiş, Türkiye ise ilk ağır sanayi tesisine kavuşmuştur.³¹ Fabrikanın temelinin atılmasının ardından İnönü, inşaat sürecini takip etmek amacıyla Karabük'ü tekrar ziyaret etmeyi planlanmıştır. 15 Eylül 1937'de İnönü ve Celal Bayar'ın Karabük'e bir ziyarette bulunacağına dair haberler gazetelere yansımıştır. Ancak aynı gazeteler bir gün sonra İnönü'nün Karabük ve

²² Baban, 1970: 46-47.

²³ Cumhuriyet, 24 Haziran 1936.

²⁴ Kalyoncu, 2016: 11.

²⁵ Ersoy 2013: 55, BCA, Fon Kodu: 030-10-1-2, Yer Adı: 70-98-17, 30 Aralık 1936.

²⁶ Cumhuriyet, 4 Mart 1937.

²⁷ Ulus-Cumhuriyet, 3 Nisan 1937.

²⁸ Yurtoğlu, 2017: 162.

²⁹ Kalyoncu, 2007:57.

³⁰ Aydın, 2018: 270-271.

³¹ Yurtoğlu, 2017: 162.

Kastamonu'ya yapmayı planladığı gezinin ertelendiğini açıklamışlardır. Gazetelere göre İnönü, İstanbul'a giderek Türk Tarih Kongresi'ne katılacaktır.³² Karabük ziyaretini gerçekleştirmeyen Başvekil İnönü, 25 Ekim 1937'de görevinden ayrılmıştır. Ziyaret bu nedenle gerçekleşmemiştir.³³

2. İnönü'nün Karabük Demir Çelik Fabrikası İnşaatında İncelemeleri

İnönü Cumhurbaşkanı olmasının ardından geniş kapsamlı ilk gezisini Batı Karadeniz bölgesine yapmıştır. 6 Aralık 1938'de Kastamonu, 7 Aralık 1938'de Daday ve Taşköprü, 10 Aralık 1938'de Amasra ve İnebolu, 11 Aralık 1938'de Zonguldak ziyaret etmesinin ardından İnönü, 12 Aralık 1938'de Karabük'e varmıştır. İnönü, burada hem halkı dinlemiş hem de demir çelik fabrikası inşaatında incelemelerde bulunmuştur. 13 Aralık 1938'de de Ankara'ya dönmüştür.³⁴ Zonguldak Gazetesi 8 Aralık 1938'de İnönü'nün Batı Karadeniz'e yapacağı geziyi haber verirken; İnönü'den "bütün vatanın olduğu gibi Zonguldak'ın ve Zonguldak kömür havzasının ve Karabük demir bölgesinin yeniden yapıcısı ve koruyucusu" olarak söz etmektedir. Zonguldak Valisi ve CHP İl Başkanı Halit Aksoy ise "her tarafı endüstri abideleriyle süslenen kömür havzamız ve demir bölgemiz, baştanbaşa Türk'ün olan bu tükenmez servet kaynakları onun eseridir" sözleri ile İnönü'nün Karabük Demir Çelik Fabrikası'nın kurulmasında verdiği emeği vurgulamıştır.³⁵

11 Aralık 1938 akşam saat 22:00'de Karabük İstasyonu'na gelen İnönü, geceyi trende geçirmiş, sabah saat 5:30'da trenden inmiştir. Ardından tren ile fabrika sahasına geçen İnönü'yü burada kurulan platformda fabrika müdürü Azmi Cemil Tlabar, İnşaat Şefi Galip Kardan ve diğer işçi ve memurlar karşılamıştır. İnönü, istasyonda kendisini bekleyen tören kıtasını

selamladıktan sonra Safranbolu'da bulunan alayın sancağını taşıyan piyade taburunu teftiş etmiş, halkın yoğun ilgisi ve alkışları arasında Karabük Demir Çelik Fabrikası inşaatına gitmiştir.³⁶ İnönü, 12 Aralık 1938'de saat 8:00'da Karabük'te incelemelere başlamıştır. Sümerbank Genel Müdürü Nurullah Esad Sümer ile birlikte tren istasyonuna 2.5 km uzaklıktaki fabrika sahasına geçmiştir. Saat 8:00'de özel treni ile fabrika sahasına giden İnönü'yü burada fabrika inşaatı müdürü Azmi Cemil Tlabar ve inşaatçı çalışan işçi, memur ve teknisyenler yoğun bir tezahüratla karşılamıştır. Öncelikle inşaatı hızla devam eden demir çelik fabrikasını gezerek yetkililerden inşaat süreciyle ilgili detaylı bilgi almıştır.³⁷ İnönü, fabrika inşaatını dolaştığı esnada, Divriği'den gelen demir cevherini incelemiş, yetkililerle kok fabrikası, tali istihsal gaz depolarını, enerji santralini, izabe ocaklarını, çelikhaneyi, haddehane, boru fabrikası inşaatlarını da dolaşarak ve tesislerin ne zaman çalışmaya başlayacağı konusunda bilgi almıştır. İnönü, burada Nurullah Esad Sümer ve fabrika direktörü Azmi Cemil Tlabar'ın verdikleri izahatı dinlemiştir. Nurullah Esad Sümer'e tesislerin ne zaman faaliyete geçeceği hakkında sorular soran İnönü'ye, çelikhaneenin Temmuz 1939'da, haddehanenin ise Ağustos veya Eylül 1939'da kullanıma hazır olacağı bilgisi vermiştir.³⁸ İnşaat Müdürü Azmi Cemil Tlabar tarafından İnönü'ye verilen bilgiye göre kok fabrikası yılbaşında çalışmaya hazır hale gelecek, günde üç yüz ton ham demir işleyebilecek kapasitedeki yüksek fırınlardan biri Mart 1939'da diğeri ise Mayıs 1939'da, her biri 65 ton kapasiteli dört adet çelik ocaklarının ise ikisinin Mart 1939'da, diğeri ikisinin de Haziran 1939'da haddehane ile birlikte hazır olmasının beklendiği açıklanmıştır. Ayrıca haddehanenin inşaatı önemli ölçüde tamamlanmış, makine montajlarının başladığı güç santrali

³² Cumhuriyet, 14-15 Eylül 1937.

³³ Kütükçüoğlu, 2009: 41.

³⁴ Jaeschke, 1990:3.

³⁵ Zonguldak, 8 Aralık 1938.

³⁶ Son Posta, 13 Aralık 1938. Ulus, 13 Aralık 1938., Tan, 13 Aralık 1938.

³⁷ Ayın Tarihi, Sayı: 61, Aralık 1938, s. 8. Son Posta, 13 Aralık 1938.

³⁸ Cumhuriyet, 13 Aralık 1938., Ulus, 13 Aralık 1938.

inşaatının sona erdiği bilgisi verilmiştir.³⁹ İnönü, Karabük'te fabrikanın en önemli kısmı olan çelikhanenin kurulmasını yapan ve on yıl boyunca ABD'de demir çelik sektörünün önemli fabrikalarında ustabaşı olarak çalışmış Mehmet Ali Usta gibi İngilizlerin yetenek ve zekâsı ile hayranlığını kazanan Türk işçilerle de görüşmüştür. İnönü, fabrika inşaatında yaptığı detaylı incelemenin ardından tekrar trene dönmüş, burada bir süre dinlendikten sonra istasyonda kendisine büyük ilgi gösteren halkı tekrar selamlamış, Safranbolu'dan gelen öğrenciler kendisine bir buket sunmuş ve İnönü onlarla sohbet etmiştir. İnönü saat 10:00'da tekrar istasyondan ayrılmış bu defa fabrikada çalışan mühendis, usta ve işçiler için kurulan yeni yerleşim alanlarına hareket etmiştir. Konut alanlarının inşaatı büyük önem taşıyordu. Çünkü İnönü'nün Karabük'ü ziyaret ettiğinde birkaç ay içinde inşaatı bitmesi beklenen fabrikada memur ve işçi olarak çalışanların sayısı beş bini buluyordu. Fabrika inşaatı ile birlikte Karabük'e yeni bir şehir kurulmaya başlanmıştı. İnönü'nün ziyaretine kadar dört dairesel altı adet işçi evinin inşaatı tamamlanmıştır.⁴⁰

İnönü, demir çelik fabrikasında çalışacak memur ve mühendisler için kurulan yeni yerleşim alanını ziyaret için otomobille Yeni Şehir adı verilen bölgeye gitmiş; İnönü'ye burada Şehircilik Uzmanı Mimar Henry Prost'a⁴¹ planları hazırlatılan memur ve mühendisler için inşa edilen beş ve dörder dairesel altı apartman ve 40 odalı otel ve İngiliz ustabaşları için yapılan konaklama pavyonları gösterilmiştir. Ayrıca mühendis ve memurlar için 56 daire daha inşa edileceği bilgisi verilmiştir. İnönü burada Azmi Cemil Tlabar'nin evinde dinlenirken görüşmelere devam etmiştir. Sümerbank yetkilileri ile yapılan görüşmelerde İnönü, fabrika açılmadan önce tamamlanması gereken işler ve alınacak önlemler hakkında onlardan bilgi almıştır.

İnönü, Sümerbank yetkililerinin ardından İngiliz mühendisler ile 1 saat süren bir görüşme yapmıştır. Görüşmenin başında İnönü'nün Özel Kalem Müdürü bir süre tercümanlık yapmış, ardından akıcı bir İngilizce ile İnönü, görüşmeyi sürdürmüştür. İnönü'nün kendileri ile İngilizce konuşması İngiliz mühendislerin beğenisini kazanmıştır. İnönü öncelikle Brassert firmasının teknik müdürü olan Amerikalı Mühendis Binckess'i, ardından şirketin idari temsilcisi Hopkinson'u yanına oturarak onlara inşaat ve fabrika ile ilgili detaylı sorular sormuştur. İnönü, İngiliz yetkililerden su tesisatının tamamlanmasında neden geç kaldığını öğrenmiş, ayrıca fabrikaya demir cevherinin nasıl taşınacağı, üretilen mamulün nasıl sevk edileceği, bu süreçteki seyrüseferin düzenlenmesi konularında geniş bilgi almıştır. İnönü, Sümerbank adına fabrika inşaatının teknik denetimi ile görevlendirilen Alexandre Gibs ve Brassert Şirketi Türkiye temsilcisi Taylor ile görüşmüştür. Görüşmeden memnun ayrılan İnönü evden ayrılırken yanındaki heyete İngiliz yetkililerle yapılan görüşme hakkında kısaca bilgi vermiş ve İngilizlere inşaat süreci ile ilgili her şeyin yolunda gittiğini ancak maliyetlerin çok yüksek olduğu eleştirisinde bulunduğunu, onların ise "Beş sene sonra ucuz olduğumuzu göreceksiniz" cevabını verdiğini aktarmıştır.⁴²

Ardından saat 11:00'de istasyona dönen İnönü, istasyon önünde toplanan çevre köylerden gelen halk ve çevredeki ilçelerden gelen heyetler, fabrika çalışanları, Zonguldak valisi tarafından 11:30'da uğurlanmıştır. İnönü, Batı Karadeniz'e yaptığı inceleme gezisini 13 Aralık 1938'de tamamlayarak Ankara'ya dönmüştür.⁴³

İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi P. Loraine, hükümetine 29 Aralık 1938'de sunduğu raporunda Cumhurbaşkanı İnönü'nün Kastamonu ve Zonguldak'a bir ziyarette bulunduğunu; bu esnada Brassert firması tara-

³⁹ Son Posta, 13 Aralık 1938.

⁴⁰ Ulus, 13 Aralık 1938.

⁴¹ Ekici 2010: 43; BCA, Fon Kodu: 030-18-1-2, Yer Adı: 87-57-2, 15 Haziran 1939.

⁴² Son Posta, 13 Aralık 1938. Ulus, 13 Aralık 1938.

⁴³ Ayın Tarihi, Sayı: 61, Aralık 1938, s.9.

findan inşa edilen demir ve çelik fabrikasını da ziyaret ettiğini belirtmiştir. Büyükelçi, hükümetine Brassert firmasının yerel yöneticisi tarafından hazırlanan bilgi notu sunmuştur. Bilgi notuna göre İnönü, Sümerbank Müdürü, M. Nurallah Sümer ile birlikte çalışmaların sürdüğü alanda bir buçuk saat süren bir çalışma yapmıştır. Bu süre zarfında İnönü, fabrikanın özellikleri, amacı ve sorunları hakkında bilgi sahibi olduğunu kanıtlamıştır. Türk basınının bu ziyaret esnasında İnönü'nün İngiliz mühendislerle İngilizce konuştuğunu yazdığını hatırlatan büyükelçi, hükümetine İnönü'nün ziyareti ile ilgili notların yanı sıra Hopkinson tarafından hazırlanan iki not yollamıştır. Notlardan biri Karabük'te kurulan fabrikanın yerel masrafları diğer ise kurulacak tesisin hammadde tedarikinin sağlanması ile ilgilidir. Büyükelçi, hükümetine Cumhurbaşkanı İnönü'nün özel tren ile 11 Aralık 1938'de akşam saat 23'te Karabük'e geldiğini, ertesi sabah saat 8:30 ile 10:00 arasında Karabük Demir Çelik Fabrikası'nı gezdiğini aktarmıştır. Bu esnada İnönü'ye Nurullah Esad Sümer, Sümerbank'ın Karabük yöneticisi Cemil Azmi Tlabar ve Zonguldak Valisi eşlik etmiştir. Brassert firmasının Türkiye temsilcisine göre İnönü, işletmenin temel özellikleri amacı ve sorunları hakkında oldukça bilgi sahibiydi. Nisan 1937'de gerçekleşen temel atma töreninden itibaren fabrika inşaatında kaydedilen ilerleme ile ilgili bilgi edildi. İnönü, Hopkinson'a özellikle İngiliz Büyükelçi Loreine'nin ve ekibinin 21 Kasım 1938'de yaptığı Karabük ziyareti hakkında sorular sormuştur. Hopkinson, İngiliz Büyükelçi'nin yakın zamanda bir ziyaret daha planlandığını ancak bunun Atatürk'ün ölümü nedeniyle ertelendiğini belirtmiş kısa süre içinde bu ziyaretin gerçekleşebileceğini umduğunu aktarmıştır. İnönü, fabrikada yetkililerle yaptığı görüşmede, fabrikanın işletilmesi sürecinde iki konuda kaygılı olduğunu ifade etmiştir. İlki hammadde temini konusundaydı. Bu konuda fabrikada mühendis olarak çalışan Binckes'e tesisin işletilmesi sürecinde gerekli

hammaddenin temin edilmesi ile ilgili bir sorun ile karşılaşılıp karşılaşılmayacağını sormuştur. Binckes, İnönü'ye verdiği cevapta; bunun çok önemli bir konu olduğunu ancak Brassert firmasının yetki ve kontrol alanı dışında bir mesele olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine İnönü, Nurullah Esad Sümer'e bu konu ile ilgili detaylı sorular sormuştur. İnönü'nün ziyaret esnasında kaygı duyduğunu açıkladığı bir diğer nokta maliyetler ile ilgili olmuştur. İnönü, şu anda emek ve malzeme maliyeti bakımından Brassert firmasının tahmin ettiği rakamın iki katına ulaşıldığına dikkat çekmiştir. Bu sorunun muhatabı olan Binckes, Brassert firması tarafından yapılan tahminin 1936 yazındaki fiyatlar ve bilgilere göre hazırlandığını belirtmiş ve harcamalardaki artışın nedenlerini şu şekilde açıklamıştır;

- a. Sümerbank'ın çimento için ödediği fiyat, İngiltere'nin tahmin ettiği maliyetin iki buçuk katı olması,
- b. Kereste için ödenen fiyatın aynı şekilde çok yüksek olması,
- c. Beton işinin Sümerbank tarafından Türk müteahhitlere metre küp hesabı ile başka yerlerdeki fiyatlara kıyasla çok yüksek fiyatlara verilmesi,
- d. Haydarpaşa ile Karabük arasındaki navlun ton başına ortalama 1 paund hesaplanırken, bunun maliyeti ton başına 4 paund olarak gerçekleşmiş bunun da tek başına 210.000 poundluk fazladan harcama yapılmasına neden olması,
- e. Brassert firmasının tahmin etmediği ve demir çelik tesisinin bir parçası olmayan Türkiye'nin talep ettiği ev, yollar, demiryolu ile ilgili düzenlemeler ve Araç Nehri üzerine inşa edilen köprü gibi işlerin büyük maliyet ortaya çıkarması,⁴⁴

Binckes'in bu açıklamaları Türk tarafı için büyük bir sürprizdi ve hoşnutsuzluğa neden olmuştur. İnönü bu açıklamaların ardından Türkçe olarak yanındakilere detaylı

⁴⁴ FO, 371/23291/E186/136/44, 29 Aralık 1938.

pek çok soruyu tekrar tekrar sormuş ve ziyaretin bu kısmında gergin bir atmosfer ortaya çıkmıştır. İnönü, görüşmenin devamında Alexander Gibs, Baş Mühendis Taylor ve ortaklarına Çatalağzı'na yapılacak yeni liman inşaatında ne gibi ilerlemeler kaydedildiğini sormuş, Taylor şu anda bu konudaki etüt çalışmalarının sürdüğünü belirtmiştir. İnönü, ayrıca Taylor'dan İnebolu Limanı işindeki gelişmeler hakkında rapor istemiştir. Görüşmenin ardından İnönü saat 11:15'te tren ile Karabük'ten ayrılmıştır.⁴⁵

Brassert firması tarafından hazırlanan ve İnönü'nün ziyareti esnasında gündeme gelen iki temel sorun, yani maliyetler ve hammadde temini konusunda bilgi notları fabrika inşaatında yaşanan sorunlar ve artan maliyetler konusunda önemli bilgiler vermektedir.

“Karabük Fabrikası'nın Yerel Harcamaları” başlıklı notta İnönü'nün 12 Aralık 1938'deki ziyareti esnasında bahsedilenlere ek olarak Sümerbank'ın Karabük'teki fazla harcama yapmasının nedenleri şu şekilde sıralanmıştır:

a. Sümerbank Genel Müdürü'nün yapılan işin önemini asla kavrayamaması. Dikkatini nihai hedefe ulaştırmaktan ziyade, küçük ekonomik problemlere vermesi.

b. Bu vizyon eksikliğinin ilk örneği olarak Karabük Sümerbank müdürü olarak küçük bir muhasebecinin atanması. Bu müdürün ardından yerine yetenekli bir Türk mühendis atanmış ve yönetimin başarılı bir şekilde sürdürülmesi sağlanmıştır. Ancak Ocak 1938'e kadar ilk dokuz ay boyunca Sümerbank Karabük şubesinin yönetimi kaotikti. Mart 1938'den itibaren oluşturulan yeni yönetim ile Sümerbank Karabük şubesi daha verimli bir şekilde çalışmaya başlamıştır.

c. Sümerbank'ın inşaatın ilk yılında yönetimde sergilediği başarısızlık, Brassert firmasını inşaat programını sürdürürken en çok zorlayan konulardan biri oldu. Bu nedenle sadece inşaat süreci aksamadı, aynı

zamanda Sümerbank emek ve malzeme harcamalarında ciddi israf yapmasına neden oldu. Bu kısa süre içinde dört farklı işgücü ve malzeme tedarik sistemi denendi. İlk önce Sümerbank Karabük Ofisi aracılığı ile işgücü ve malzeme tedarik edilmeye çalışıldı. Bu sistem tam bir başarısızlık örneği oldu. Ardından yerli bir müteahhit istihdam edildi. Bu müteahhit ile Brassert firmasına danışılmadan bir sözleşme yapıldı. Üstelik bu sözleşme ana sözleşmenin hükümlerine aykırıydı. Bu nedenle sözleşme iptal edildi. Yüklenicinin işçilik ve malzeme teminini maliyet artı kar esasına göre tedarik edeceği başka bir sistem yerini aldı. Bu kaçınılmaz olarak Sümer Bank'a büyük zararlar verdi. Denenen dördüncü sistem ise oldukça iyi işleyen ancak çok ekonomik olmayan birim maliyet temelinde yapılan sözleşmeydi.

d. Sümerbank işçi ve yerli malzemenin maliyeti konusunda Brassert firmasından herhangi bir tavsiye almadı. Üstelik İngiliz yetkililerin yerel harcamalarla ilgilenme girişimlerinin her türlü Sümerbank yetkilileri tarafından reddedildi.

“Karabük Fabrikası'na Hammadde Sağlanması” başlıklı notta ise kok fabrikasının, enerji santrali ve ilk maden eritme ocağının 1 Mart 1939'da faaliyete geçmesinin beklendiği belirtilerek, fabrikanın çalışması için aşağıdaki hammaddelere günlük olarak belirtilen tonajlarda ihtiyaç olduğu belirtilmiştir.⁴⁶

⁴⁵ FO, 371/23291/E186/136/44, 29 Aralık 1938.

⁴⁶ FO, 371/23291/E186/136/44, 29 Aralık 1938.

Ham madde Adı	Günlük İhtiyaç / Ton	Durumu
Demir Cevheri	1200	Sadece bir maden eritme ocağı için 600 tona düşürüldü.
Kömür	1200	Kok fabrikası sadece bir eritme fırını için çalıştırılması ondan yarım verim alınmasına neden olur. Ancak kömür tüketimi %20 azaltılabilir.
Kireçtaşı (Kalker)	400	Bir fırın için 200 ton
Manganez Cevheri	30	Bir fırın için 15 ton
Sülfürik Asit	10	
Dolomit	50	Bu dört çelik fırın içindir. Fırınları sayısı oranında ihtiyaç azalır.
Kalsiyum floriti	2	” “
Ferrosilicon	2/3	“ “
Antrasit	1,5	“ “
Çelik hurda	100	“ “
Alüminyum	Küçük Miktarlar	
Amonyum karbonat	“ “	
Kreazot Yağı	“ “	
Kostik Soda	“ “	
Ateş Kili	“ “	
Kristalize Soda	“ “	
Soyum Fosfat	“ “	
Sodyum Alüminyum	“ “	

İngilizler tarafından hazırlanan nota göre Aralık 1938’de demir cevherinin çıkarıldığı Divriği’den, Karabük’e henüz 15,000 ton demir cevheri ulaşımıştır. Divriği madeni üretimin düştüğü kış zamanında aylık 15,000 ton demir cevheri çıkarıldığı, havaların düzelmesi ile birlikte bu üretim artmasının beklendiği eklenmiştir. Ancak Divriği’de maden çıkarma işi tamamen el emeği ile yapılıyordu bu şartlar altında ancak 1939’dan itibaren bir fırın için gerekli cevheri çıkarabilecek malzeme Divriği’den sağlanabilirdi. Cevherin Karabük’e taşınması ise ayrı bir sorundu. Divriği-Karabük arasında 929 kilometrelik mesafe vardı. Her vagon 20 ton; ortalama bir tren 300 ton cevher taşıyordu. Bir lokomotif günde ortalama 200 km yol yapmaktaydı. Bu nedenle Karabük’ün cevher ihtiyacı için günde iki trenin gelmesi ve yükünü boşaltarak hemen ayrılması gerekiyordu. Bunun için 10 lokomotif 180 vagona ihtiyaç vardı. Günlük 1000 tonluk kömür ihtiyacı için 3 günlük bir vagon döngüsü ile 5 lokomotif ve 150 vagon gerekliydi. Sümerbank’ın talebi üzerine sadece 20 tonluk vagonlar için kömür damperi tasarlanmıştı. İngilizler, Zonguldak’taki kömür madenlerinin kapasitesi ve üretim potansiyelleri hakkında yeterince bilgi sahibi değillerdi. Günlük 1000 ton kömür çıkarılması ve bunun gönderilmeden önce yıkanması hususunda çok ümitli değillerdi. Kireçtaşı ihtiyacının Karabük-Filyos demiryolu üzerinden Karabük’e yaklaşık 35 kilometre mesafede Balıkısık’ta bulunan taş ocağından sağlanması planlanıyordu. Bu iş için yerli müteahhitler ile anlaşma yapılmaya çalışılıyordu. 1 Mart sonrası gereken talebin sağlanması için düzenlemeler yapılacaktı. Dolomit ise Filyos’tan deniz yolu ile 25 km uzaklıktaki Bartın Nehri’nden alınacaktı. Bunun içinde yerli müteahhitlerle anlaşma yapılmaya çalışılıyordu. Ancak bu konu kireç taşı kadar acil değildi. Çünkü dolomit Mayıs 1939’dan önce kullanılmayacak olan açık çelik ocağında gerekliydi. Karabük’te üretime geçmek için gerekli diğer malzemeler yurt dışından satın alınması gerekiyordu. Sümerbank bunun için, Imperial Chemical Industries ve Almanya’dan teklif

istemmişti. Ancak tüm bu malzemelerin zamanında alınması İngilizlere göre pek mümkün değildi. Üstelik taşımacılık ile ilgili sorunlar sadece demir cevheri ve kömürün gelmesini etkilemeyecek, diğer malzemelerin temininde ve üretilen ürünün gönderilmesinde de sorun teşkil ediyordu.⁴⁷

İngiliz yetkililerin Karabük Demir Çelik Fabrikası ile ilgili endişeleri sadece kapalı kapılar ardından konuşulmuyordu; aynı zamanda basında da, fabrika faaliyete geçmeden önce ciddi endişeler vardı. Demir çelik fabrikasının kurulduğu saha, limanlardan ve kömür madeninin çıkarıldığı Zonguldak'tan uzaktı; bu bölge stratejik nedenlerden dolayı seçilmişti. Üstelik uzmanlar Zonguldak'tan çıkarılan kömürün koklaşabilir niteliği konusunda çeşitli şüpheleri vardı. İngilizlerin demir çelik fabrikası inşaatı devam ederken Karabük'e 1000 km uzaklıktaki Divriği'de bulunduğu iddia edilen demir cevherinin niteliği ve onun Karabük'e nasıl taşınacağı konusunda çekinceleri vardı. Basında yer alan analizde Karabük Demir Çelik Fabrikası ile ilgili olarak yapılan değerlendirmenin sonunda "Çelik kesinlikle üretilecek; ancak bu şartlarda platin kullanmak daha ucuz olabilir" sözleri ile üretim maliyetinin yüksekliğine vurgu yapılmıştır.⁴⁸

Öte yandan batı basını fabrikanın işletilmesi ile ilgili muhtemel şikâyetleri dile getirmesine rağmen projeye büyük önem veriyordu. Türkiye, bir zamanlar "hasta adam" olarak tanımlanırken Batılı ülkelerin desteği ile yaptığı ağır sanayi yatırımları ile artık Avrupa ile aynı ligde bulunduğunu vurguluyordu.⁴⁹

Karabük Demir Çelik Fabrikası'nın 3 Nisan 1937'de başlayan inşaatı, Sümerbank ve Brassert firması arasında yaşanan sıkıntılara rağmen tamamlanmıştır.⁵⁰ 1 Mart 1938'de fabrikadaki makinelerin montajına başlanmış, 6 Haziran 1939'da enerji santrali devreye girmiş,⁵¹ 3 Eylül 1939'da

Fatma adlı ilk yüksek fırının, düzenlenen törenle ateşlenmesinin ardından 10 Eylül 1939'da ilk demir üretimi gerçekleşmiştir.⁵²

Sonuç

Atatürk döneminde Türkiye'de sanayileşme adına çok stratejik adımlar atılmıştır. Bu dönemde yapılan en önemli yatırımlardan biri Karabük Demir Çelik Fabrikası olmuştur. Demir çelik sanayinin önemini farkında olan cumhuriyet kadroları uzun bir değerlendirme sürecinin ardından, bu fabrikanın İngiliz Brassert firması tarafından inşa edilmesine karar vermişlerdir. İsmet İnönü fabrikanın kurulmasına karar verilmesinden, temel atma sürecine kadar Karabük Demir Çelik Fabrikası'nın kuruluşunun her aşamasını yakından izlemiştir. Başbakanlık görevini bıraktığı günlerde gündemde olan Karabük Demir Çelik Fabrikası inşaatına ziyaretini ise Cumhurbaşkanı görevine gelmesinin hemen ardından çıktığı Batı Karadeniz turu esnasında 12 Aralık 1938'de gerçekleştirebilmiştir. 11 Aralık gece yarısına doğru Karabük'e gelen ve ertesi gün 4-5 saatlik bir inceleme gezisi ile sona eren bu ziyaret; yaklaşık 17 aydır devam eden Karabük Demir Çelik Fabrikası'nın kuruluş sürecinde ortaya çıkan maliyet kaynaklı güçlüklerin bu işin doğrudan muhatabı olan kişilerle tartışılması bakımından önemlidir. İnönü gerek Sümerbank yetkilileri gerekse Brassert firması yetkilileri ile yaptığı görüşmelerde inşaat sürecinde yaşanan problemleri açık bir şekilde konuşmuştur.

Brassert firması yetkililerince hazırlanan ve İngiliz hükümetine gönderilen bilgi notları, bize Karabük Demir Çelik Fabrikası inşaatı sürecinde yaşanan ve üretim aşamasında karşılaşılabilecek sorunlar hakkında detaylı bilgiler vermektedir. İnönü'nün Karabük'te gerek Türk yetkililer gerekse İngiliz yetkililer ile yaptığı görüşmeler inşaatın zamanında bitirilmesi hakkında bir sorun

⁴⁷ FO, 371/23291/E186/136/44, 29 Aralık 1938.

⁴⁸ Ward, 1939:310.

⁴⁹ Gilman 1938: 37.

⁵⁰ Yılmaz, 2010: 8.

⁵¹ Yurtoğlu, 2017: 162.

⁵² Kalyoncu, 2016:11.

olmadığını ortaya koymaktadır. Öte yandan maliyetler konusunda ciddi bir problem olduğu gözükmemektedir. İngilizler maliyetlerin beklenenin üstünde gerçekleşmesi ile ilgili problemin kaynağı olarak genelde Türkiye'deki şartları ve Türk bürokrasisini gerekçe göstermişlerdir. İngilizler tarafından bu konuda getirilen eleştirilerin bir kısmı haklı olmakla birlikte Karabük Demir Çelik Fabrikası inşaatının ihale ve inşaat sürecinde yeterli inceleme yapmadıkları görülmektedir. Brassert firması yetkililerinin İstanbul Haydarpaşa'dan Karabük'e navlun ücretinde yaklaşık 4 kat yanılmaları İngiliz tarafının maliyet konusunda yaptığı yetersiz incelemenin en önemli kanıtlarından biridir. Üstelik maliyet hesabına fabrika çevresine yapılan konut gibi giderlerin dahil edilmesi, yanıltıcı bir hesaplama ortaya koymayı amaçlandığını düşündürmektedir. Çünkü Türkiye Cumhuriyeti hükümeti, esas anlaşmaya ek olarak yapılacak masraf ve malzeme temini için Brassert firmasına ilave ödemeler yapmıştır. İngiliz basınında çıkan Zonguldak'tan çıkarılan ve yüksek kaliteye sahip kömürün koklaşabilir nitelikte olup olmadığına, Divriği'den çıkartılan demir madeninin rezerv büyüklüğü ile ilgili belirsizlikler olduğuna dair iddialar İngiliz tarafının Türkiye'de ki demir çelik sanayinin potansiyeline dair yetersiz bilgi sahibi olduğunun bir diğer göstergesidir.

İsmet İnönü'nün Karabük Demir Çelik Fabrikası inşaatına 12 Aralık 1938'de yaptığı kısa ziyaret esnasında gündeme gelen problemlere rağmen fabrika inşaatı planlanan zaman içersinde tamamlanmıştır. Ancak İngilizlerin ulaşımın gerek hammadde temini gerekse üretilen mamulün pazarlanması sürecinde ciddi problemler yaratacağına dair eleştirileri haklı çıkmış ve bu fabrikanın üretim maliyetini olumsuz yönde etkilemiştir.

KAYNAKÇA

A. Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

National Archives, Foreign Office

B. Süreli Yayınlar

Ayın Tarihi

Cumhuriyet

Son Posta

Tan

Ulus

The Spectator

Zonguldak

C. Tetkik Eserler

Atabey, Figen (2014), *1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları.

Atay, F. Rıfki (1999), *Çankaya*, Ankara: Yeni Gün Yayınları.

Aydemir, Şevket Süreyya (1999), *İkinci Adam*, C.II. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.

Aydın, Mustafa Berkay (2018), "Karabük'te Fabrika'nın Kuruluşu ve İlk İşçiler: 1940'lı Yıllarda Çeltik Tarlasından Sanayi Kentine Dönüşüm", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 6 (65). 270-271.

Baban, Cihad (1970), *Politika Galerisi: Büstler ve Portreler*, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları

Baker L. R. (1935), *Western Ways For Turkey*, *Current History*, 37, January, 505-510.

Büyükgenç, Özcan (Ed.) (2017), *3 Nisan 1937'den Bugüne Karabük*, Karabük: Karabük Üniversitesi.

Çelebi, Işın (1979), *Türkiye'de Demir Çelik Sanayinin Yapısı ve Sorunları*, Ankara: DPT Yayın ve Temsil Şubesi Matbaa Birimi.

Ekici, Cevat (Ed.) (2010), *Belge ve Fotoğraflarla Karabük*, İstanbul: Seçil Ofset.

Elman, Ahmet Şevket (1966), *Türkiye'nin Endüstrileşme Yoluyla Kalkınmasına Dair Düşünceler*, Karabük: MKE Kapsül ve Av Fişek Sanayi ve Ticaret A.Ş.

- Ersoy, Hüseyin Lütfi (2013), *Belgelerle Karabük Demir Çelik Fabrikası'nın Kurulma Süreci ve Karabük: Karabük'e Dikilen Demirden Fidan*, İstanbul: Alioğlu Matbaacılık.
- Gilman, William (1938), Turkey with Western Dressing. *Current History*. 49. 3. (Nov 1,1938).
- Gönlübol, Mehmet ve Sar, Cem (1987), *Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1983*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- İnönü, İsmet (1992), *Hatıralar*. (Haz. Sabahattin Selek), Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Jaeschke, Gottard (1990), *Türkiye Kronolojisi: (1938-1945)*. (Çev. Gülayşe Koçak), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kalyoncu, Hür (2016), *Zaman Mekan ve Anılarla Karabük*, Karabük: Cemre Ofset.
- Kalyoncu, Hür (Ed.) (2007), *Cumhuriyet Kenti Karabük*, İstanbul: Alioğlu Yayınevi.
- Karacakaya, Recep, Yücedağ, İsmail ve Yılmaz, Nazım (2013), *Arşiv Belgelerinde Karabük*, İstanbul: Karabük Valiliği Yayınları.
- Karatay, Ali (2018), *Demir Çelik Karabük Bir İşçi Kentinin Hikayesi*, İstanbul: İletişim Yayınları
- Koç, Nurgün (2010), "Karabük Demir-Çelik Fabrikaları'nın Kuruluşu ve Gelişimi". *Kuruluşundan Bugüne Karabük ve Demir-Çelik Sempozyumu 2-3 Nisan 2010*. Ankara: Karabük Valiliği Yayınları, 106-116.
- Koçak, Cemil (2007), *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C.1. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kuruç, Bilsay (1999), "1930'ların Sanayi Hareketinde Unutulanlar ve Az Bilinenler", *75 yılda Çarklardan Chip'lere*, (Ed. Oya Baydar), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 85-106.
- Küçükdemirkol, Oğuzhan (2006), *II. Dünya Savaşı Ertesi Değişen Sanayi Politikaları ve 1951 Sanayi Kongresi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi.
- Kütükçüoğlu, Mehmet (2009), *Milli Şef Döneminde Karabük*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi/Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim (2009), *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Tümertekin, Erol (1954), Ağır Demir Sanayii ve Türkiye'deki Durumu, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Ward, B. (1939), The Latest Ally; Turkey To-day, *The Contemporary Review*. 156, (Jul 1,1939).
- Yılmaz, Nazım (2010), Arşiv Belgeleri Işığında Karabük Şehri ve Karabük Demir Çelik Fabrikası Tarihi Süreci. *Kuruluşundan Bugüne Karabük Demir-Çelik Sempozyumu 2-3 Nisan 2010*. Ankara: TBMM Basımevi, 1-15.
- Yurtoğlu, Nadir (2017), "Cumhuriyet Döneminin En Önemli Ağır Sanayi Hamlesi: Karabük Demir ve Çelik Fabrikası (1939-1960)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. 33 (2) S. 96, 155-204.

DÜZELTME

Dergimizin Cilt 4, Sayı: 6, Aralık 2018, 214-266 sayfaları arasında Süleyman ÇİĞDEM, Osman EMİR ve Hüseyin İLHAN tarafından hazırlanan “Yüzey Araştırmaları Işığında MÖ II. Yüzyıldan MS 10. Yüzyılın Başlarına Kadar Bayburt ve Çevresi” başlıklı makalenin kaynakçası sehven eksik yayımlanmış olup, ilgili sayıda olmayan “Antik Kaynaklar ve Kısaltmalar” bölümü aşağıda bilgilerinize sunulmuştur.

ANTİK KAYNAKLAR VE KISALTMALAR

Apoll. Rhod. *Argon.* =(Apollonios Rhodos, *Argonautica*). Apollonios Rhodios (2006), *The Argonautica*, with an English translation by R. C Seaton, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

App. = (Appianus, *Rhomaika*). Appianus (1912-1913), *Appian's Roman History*, with an English translation by H. White I-IV, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

App. *Bell. Civ.* =(Appianus, *Bella civilia*).

App. *Mithr.* =(Appianus, *Mithridateios*)

App. *Syr* =(Appianus, *Syriake*)

Arr. *Periplus.* = (Arrianus, *Periplus Euxini*). Arrianus (2005), *Arriani Periplus Ponti Historiarum Philippicarum Pompei Trogi. Euxini / Arrianus'un Karadeniz Seyahati*, (Çeviren ve Yorumlayan Murat Arslan), İstanbul: Odin Yayıncılık.

AS. *Anatolian Studies*, Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara. London.

AST. *Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara.

Caes. *Bell. Alex.* (=Caesar, *De Bello Alexandrino*). Caesar, *Gaius Iulius* (1955), *Alexandrian, African and Spanish Wars*, with an English translation by A. G. Way, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

Cass. Dio =(Cassius Dio, *Rhomaika*). Cassius Dio (1914-1927), *Roman History*, with an English translation by E. Carry I-IX, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

Cic. *Leg. Man.* =(Cicero, *Pro Manilia or Oratio de Imperio Cn. Pompei*). Cicero, *Oratio de Imperio Cn. Pompei [Pro Manilia]*, with Introduction and Notes J. C. Nicol, Cambridge: Cambridge University Press.

CAH. *Cambridge Ancient History*, Cambridge

EA. *Epigraphica Anatolica*. Zeitschrift für Epigraphik und historische Geographie Anatoliens. Bonn.

Eutr. =(Eutropius, *The Breviarium ab Urbe Condita of Eutropius*). Eutropius (2007), *Roma Tarihinin Özeti*, (Çev. Çiğdem Menzilçioğlu), İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Fest. *Brev.* =(Rufius, Festus, *The Breviarium of Festus*). Rufius, Festus (1967), *The Breviarium of Festus: A Critical Edition with Historical Commentary*, by Cf. J. W. Eadie. University of London: The Athlone Press.

Hdt. =(Herodotos, *Historiae*). Herodotos (2004), *Herodot Tarihi*, (çev. Müntekim Ökmen), 2. Baskı, İstanbul: Sosyal Yayınlar.

Iust. (=Marcus Iulianus Iustinus, *Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*). Iustinus (1994), *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*, translated by J. C. Yardley, with introduction and explanatory notes by R. Develin, Atlanta: GA.

Ksen. *Anab.* =(Ksenophon, *Anabasis*). Ksenophon (1998), *Anabasis: Onbinlerin Dönüşü*, (Çev. Tanju Gökçöl), İstanbul: Sosyal Yayınlar.

Liv. (=Livy, *Ab urbe condita*). Livy (1919-1959), *From the Founding of the City*, with an English translation by B. O. Foster I-V, F. G. Moore VI-IX and A. C. Schlesinger, X-XIV, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).

- Liv. perioch. (=Livius, *Ab urbe condita librorum periochae*). Titus Livius, *Rome's Mediterranean Empire: Books Forty-One to Forty-Five and the Periochae*, Translated with an Introduction and Notes by J. D. Chaplin, Oxford and New York: Oxford University Press (OWC).
- Memnon. =(Memnon, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, F. Jacoby (ed.), no. 434. Memnon (2007), *Herakleia Pontike Tarihi (Περι Ηρακλείας)*, Hellenic Aslından Çeviri ve Notlar: Murat Arslan, İstanbul: Odin Yayıncılık.
- Notita Dignitatum =(Notita Dignitatum, Ories)
- Plut. (Plutarchus, *Vitae parallelae*). Plutarchus (1959), *Plutarch's Lives*, with an English translation by B. Perrin, I-IX, London and New York: Harvard University Press (Loeb).
- Plut. Alex. =(Plutarchus, Alexandros).
- Plut. Caes. =(Plutarchus, Caesar)
- Plut. Eum. =(Plutarchus, Eumenes)
- Plut. Luc. =(Plutarchus, Lucullus).
- Plut. Pomp. =(Plutarchus, Pompeius).
- Plut. Sulla. =(Plutarchus, Sulla)
- Plut. Crass. =(Plutarchus, Crassus)
- Polyb. =(Polybios, *Historiai*). Polybios (2010), *The Histories*, A new translation by R. Waterfield, with an Introduction and Notes by B. McGing, Oxford and New York: Oxford University Press (OWC).
- Pomp. trog. =(Pompeius Trogus, *Prologues*). Ballesteros-Pastor, Luis (2013), *Pompeyo Trogo, Justino y Mitrídates: Comentario al Epítome de las Historias Filípicas (37,1,6 - 38,8,1)*, Hildesheim: Olms.
- Proc. Bell. =(Procopius, *de bellis*). Procopius (1928), *History of the Wars*, with an English Translation by H. B. Dewing, I-VIII, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).
- Proc. Aed. =(Procopius, *de Aedificiis*). Procopius (2002), *Buildings*, with an English Translation by H. B. Dewing, with collaboration of Glanville Downey, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb).
- Sall. Hist. =(Sallustis, *Histories*). Sallust, with an English Translation by J. C. Rolfe, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb), 1921.
- Sallust, *The Histories*, translated with introduction and commentary by P. McGushin vol. I (1992), vol. II. (1994), Oxford: Cambridge University Press.
- SHA Had. =(Scriptores Historiae Augustae, *Hadrianus*). Scriptores Historiae Augustae, with an English translation by D. Magie, I-III, London, Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press (Loeb), 1921-1932.
- Strab. =(Strabon, *Geographika*). Strabo (1917-1932), *The Geography of Strabo*, with an English translation by H. L. Jones I-VIII, London and New York: Harvard University Press (Loeb).
- Suet. =(Suetonius, *De Vitae Caesarum*). Suetonius (2008), *On iki Caesar'ın Yaşamı*, (Latinceden çev. Fafo Telatar - Gül Özak-türk), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Suet. Caes. =(Suetonius, *Caes*)
- Suet. Aug. =(Suetonius, *Augustus*)
- Suet. Nero =(Suetonius, *Nero*)
- Tac. ann. =(Tacitus, *Annales*). Tacitus (1931), *Histories, Books IV-V*, with an English translation by C. H. Moore and J. Jackson, London: Harvard University Press (Loeb).
- Tac. Hist. =(Tacitus, *Historiae*). Tacitus (2008), *The Histories*, translated by W. H. Fyfe, revised and Edited by D. S. Levene, Oxford and New York.
- Zos. Nov =(Zosimos, *Nea Historia*). Zosimos (1982), *New History*, A translation with Commentary by R. T. Ridley, Australia: Sydney University Press.

KAREN YAYIN İLKELERİ

Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (KAREN), Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü tarafından 2015 ve 2016’da yılda bir sayı; 2017’den itibaren Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere, yılda iki sayı olarak yayımlanır.

Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi’nin yayın dili Türkçedir. Ancak yayın ilkelerine uygun olmak şartıyla her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde, İngilizce ve Rusça yazılmış “araştırma makalesi”, “derleme”, “editöre mektup” ve “kitap yorumları” türünden metinler de değerlendirmeye alınır.

Gönderilen makalenin başka bir dergi/kitapta yayımlanmamış ve yayımlanmak üzere başvurulmamış olması gerekmektedir. Ancak daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazılar, *DergiPark* sistemi üzerinden gerekli işlemler yapılarak gönderilmelidir. Yazarlar, *DergiPark* sistemi üzerinden ad ve soyadıyla birlikte akademik unvanı, görev yaptığı kurumu, yazışma ve e-posta adresini, telefon ve varsa faks numaralarını eksiksiz olarak belirtmelidirler. Yazarlar bu sistem üzerinden yazılarının durumunu

ve hakem raporlarını kendilerinin oluşturacağı bir şifre ile görebilirler.

Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi’ne yayımlanmak üzere gönderilen her makale, yayın kurulu ve editörler tarafından incelenir. Makaleler, yayın kurulunun önerileri doğrultusunda seçilen en az iki hakem tarafından değerlendirilir. Hakemlere yazar adı, yazarlara da hakem adı bildirilmez. Ayrıca derginin yayımlanmış sayılarında hakem listesine yer verilmez.

Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz ise yazı üçüncü bir hakeme gönderilir veya yayın kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve yayın kurulunun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

Hakem raporları doğrultusunda düzeltilmek üzere yazarlarına gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra *DergiPark* sistemi üzerinden en geç 15 gün içinde tekrar dergiye ulaştırılır. Düzeltilmiş metin, gerekli görüldüğü durumlarda, değişiklikleri isteyen hakemlerce tekrar incelenebilir.

Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi’nde yayımlanan makalelerdeki bilgiler, görüşler ve değerlendirmeler yazarlara ait olup Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi’nin resmî görüşü niteliğini taşımaz.

Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi’nde yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı, Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü’ne devredilmiş sayılır.

Yazı ve fotoğraflardan kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

KAREN yazarlardan herhangi bir makale işlem ücreti talep etmemektedir.

Yazarlara Yönerge

A. Yazım Kurallarına İlişkin Esaslar

Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi'ne gönderilecek yazılarda 10 punto (dipnotlarda 8 punto) Sitka Text yazı fontu kullanılmalıdır.

Makalelerde kullanılacak kısaltmalarda Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınmalıdır.

Makale içerisinde bulunan Helence ya da diğer özel karakterler için New Athena Unicode / Minion Pro Display fontu kullanılmalıdır.

Ana başlıklar hariç, makale içerisinde bulunan ara başlıklarda her kelimenin ilk harfi büyük olmak şartıyla küçük harf kullanılmalı ve koyu (bold) yazılmalıdır.

Makale özeti 150-300 kelime aralığında olmalı; makalede en az 3, en çok 5 tane anahtar kelimeye yer verilmelidir. Türkçe makalenin özeti Türkçe ve İngilizce; Türkçe haricindeki makalenin özeti ise hem kendi yazım dili ile hem de Türkçe ve İngilizce olmalıdır.

Dipnotlar her sayfanın altında, makalenin başından sonuna kadar sayısal süreklilik izlenecek şekilde verilmelidir. Metinde kullanılan dipnotlar; yazar soyadı, yayın tarihi ve sayfa numarası şeklinde kısaltılarak verilmelidir. Kaynakça bölümü makalenin sonunda yer almalı ve metinde kullanılan kısaltmalar burada açıklanmalıdır.

B. Kaynakça ve Dipnot Gösterimi

• Tek Yazarlı Kitaplar

Kaynakça: Umar, Bilge (1992), *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Dipnot: Umar, 1992: 127.

Kaynakça: Watson, Alaric (2003), *Aurelian and the Third Century*, London and New York: Routledge.

Dipnot: Watson, 2003: 135.

• İki ya da Daha Fazla Yazarlı Kitaplar

Kaynakça: Yıldırım, Ali ve Şimşek, Hasan (2013), *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Dipnot: Yıldırım ve Şimşek, 2013: 45-49.

Kaynakça: Topaloğlu, Bekir-Yavuz, Y. Şevki-Çelebi, İlyas (1998), *İslam'da İnanç Esasları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Dipnot: Topaloğlu, vd., 1998: 32.

• Kitap Bölümü/ Edit Edilmiş Kitapta Bölüm

Kaynakça: Ágoston, Gabor (2017), "Osmanlı'da Top, Tüfek ve Tabur", *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, (Çev. ve Yay. Haz. Kahraman Şakul), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 147- 168.

Dipnot: Ágoston, 2017: 152-153.

Kaynakça: Köse, Osman (2007), "Rusların Samsun'u Bombardımanı (1915)", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, II. Kitap, (Ed. Cevdet Yılmaz), Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 96-101.

Dipnot: Köse, 2007: 99-100.

• Tez

Kaynakça: Taylan, Hasan Hüseyin (2003), *Köy Ailesinde Aile İçi İlişkiler: Selçuklu Köyü Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Dipnot: Taylan, 2003: 25.

Kaynakça: Ada, Hüsnü (2011), *Osmanlı Devletinin Hizmetinde İlk Modern Osmanlı Sivil Toplum Örgütü: Osmanlı Hilâl-ı Ahmer Cemiyeti (1868-1911)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Dipnot: Ada, 2011: 35.

• **Makale**

Kaynakça: Toksoy, Ahmet (2007), “Celal ed-din Harezmsah’ın Gürcistan’daki Faaliyetleri”, *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9/1, 137-150.

Dipnot: Toksoy, 2007: 142.

Kaynakça: Seyhan, Köksal (2000), “Yunus Emre’nin Bir Şiirinde Şehir Alegorisi.” *Türklük Bilgisi Araştırmaları Journal of Turkish Studies*, 24/II, 231 - 280.

Dipnot: Seyhan, 2000: 242-243.

• **Kongre/Sempozyum/Bildiri**

Kaynakça: Demir, Muzaffer (2009), “Antik Dönemde Bir Doğu Karadeniz Kavmi: Khalybler”, *Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu*, 9-11 Ekim 2008, Giresun, I, 67-85.

Dipnot: Demir, 2009: 75-77.

Kaynakça: Özsait, Mehmet (2000), “İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998, Trabzon)*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 35-45.

Dipnot: Özsait, 2000: 38.

Kaynakça: Cunbur, Müjgân (1995), "Klâsik Edebiyatımızda Nevruz", *Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgi Şöleni Sempozyumu Bildirileri*, 20-22 Mart 1995, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 37-51.

Dipnot: Cunbur, 1995: 46.

• **Bir Yazarın Aynı Yılda Yayınlanmış Birden Fazla Yayınına Atıf**

Kaynakça: Tezcan, Mehmet (2012a), “İpek Yolu ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu Ticaretinde Trabzon’un Yeri”, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Trabzon: Serander Yayınları, 17-48.

Dipnot: Tezcan, 2012a: 19.

Kaynakça: Ballesteros-Pastor, L. (2011a), “Beyond the Tanais: Tacitus and Quintus Curtus”, *Ancient West and East*, 10, 43-47.

Dipnot: Ballesteros, 2011a: 45.

• **Çevirisi Yapılmış Yayınlar**

Kaynakça: King, Charles (2008), *Karadeniz*, (Çev. Zülal Kılıç), İstanbul: Kitap Yayınevi.

Dipnot: King, 2008: 35.

• **Gazete**

İkdam, 8 Kasım 1918, No: 7809: 2.

Akyol, Taha (28 Şubat 2005), “Sosyal Bilim Ödülleri”, *Milliyet*: 5.

Başcı, Erdem (26 Mayıs 2015), “Merkez bankası Faiz Ödemelerine Başlıyor” *Haber Türk*: 4.

Panicker, Jobin (17 Temmuz 2014), “The Gunmen Shot Deat at ‘Draw the Prophet Muhammad’ Contest in Texas”, *The Guardian*: 3.

• **Ansiklopedi Maddesi**

Kaynakça: Kallek, Cengiz (2007), “Okka”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 338-339.

Dipnot: Kallek, 2007: 340.

Elektronik Kaynaklar

• **İnternette Yayınlanan Dergide Makale**

Kaynakça: Botalov, Sergei G. (2007), “The Asian Migrations of the Alans in the 1st Century AD”, *AWE*, 6.43-56.

http://poj.peetersleuven.be/content.php?url=issue&journal_code=AWE&issue=0&vol=6 (23.09.2011).

Dipnot: Botalov, 2007: 44.

Kaynakça: Polat, Süleyman (2014), “Kuyucu Murat Paşa’nın Celali Seferi Finansmanı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/2, 563-603.
http://www.egeweb2.ege.edu.tr/tid/dosyalar/XXIX-2_2014/TIDXXIX-2-2014-08.pdf (12.05.2016).

Dipnot: Polat, 2014: 566.

• Yazarı Belli Olmayan Makale

“Küreselleşme Sürecinde Ulus Devletin Önemi”, (14 Nisan 2014). <http://www.dmy.info/ulus-devlet-nedir>.

• Yazarı ve Tarihi Belli Olmayan Makale

“Tonyukuk” (t.y.), Wikipedia. 15 Aralık 2015 tarihinde şu kaynaktan alınmıştır. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Tonyukuk>. “Black Sea” (n.d), in Wikipedia. Retrieved 15 October 2015. http://en.wikipedia.org/wiki/Black_Sea.

• Sözlü Kaynak

Kaynakça: Mustafa Acar, Balıkesir/İvrindi-Mallıca Köyü 1962, İlkokul, Esnaf.

Dipnot: Mustafa Acar, Balıkesir/İvrindi-Mallıca Köyü 1962, İlkokul, Esnaf.

• Film ya da Belgesel

Martin, P. (Producer) & Benson, J. (Director), The Forger [Film]. Columbia Pictures

• Arşiv Belgesi

Kaynakça: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Dipnot: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti (HR). Siyasi Kısım (SYS), 2899/6.

BOA, DH.İ.UM, 81-1/1-19.

Kaynakça: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Dipnot: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.0.18.01/1.13/13.5.1.

BCA, 30-18-1-1 / 2-33-12.

Kaynakça: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi

Dipnot: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), İstiklal Harbi Katalogu (İSH), 33/75.

Kaynakça: The National Archives, Foreign Office

Dipnot: The National Archives [TNA], Foreign Office [FO], 371/9132/E.10072.

FO, 371/18373/R2627/228/7.

Kaynakça: TBMM Zabıt Ceridesi

Dipnot: TBMM Zabıt Ceridesi (ZC), Devre 1, İçtima 4, C. 28, 8 Nisan 1923, 345-356.

ZC, Devre 1, İçtima 1, 8 Nisan 1923, 351.

GUIDELINE OF THE KAREN

Journal of Black Sea Studies (KAREN) was published annually in 2015 and 2016; starting from the year 2017, it publishes scientific studies twice a year, one in June and one in December.

The publishing language of KAREN is Turkish. However, “Articles”, “A Letter to the Editor” and “Compilations” submitted in English and Russian are considered for publication, not to exceed one third of an issue.

In order for any article to be published in KAREN, it should not have been previously published or accepted to be published elsewhere. Papers presented at a conference or symposium may be accepted for publication if clearly indicated so beforehand.

The papers can be submitted to KAREN through *DergiPark* by becoming a member. The authors are to provide their full names, academic titles, institutions, correspondence and e-mail addresses, phone and fax numbers during submission. Peer-reviewing process can also be followed carrying out membership login from the same page.

Papers submitted to KAREN are first examined by the Editorial Board and then are subject to peer review and sent to at least two independent referees. Peer reviewers are asked to give their opinion on a number of issues pertinent to the scientific and formal aspects of a paper, and to judge the papers on grounds of originality and urgency. The names are kept anonymous and the final decision for publication is sent to the authors within three-month time.

In case one referee report is negative while the other is favourable, the article may be forwarded to a third referee for further

evaluation or alternatively the board, based on the contents of the reports may feel confident to make a final decision. The authors are to consider the criticism, suggestions and corrections offered by the referees and by the editorial board. If they disagree, they are entitled to counter present their views and justifications. Final decision rests with the editorial board. Articles which are not accepted for publication are not returned to their authors.

When a manuscript is corrected according to the suggestions of the referees and the editorial board, it has to be re-submitted to KAREN through *DergiPark* system within 15 days. The corrected manuscript can be re-examined by the referees if necessary.

The royalty rights of the accepted articles are considered transferred to the Institute of Black Sea Studies. Any views expressed in this publication are the views of the authors and are not the views of KAREN.

Quotations from articles including pictures are permitted with full reference to the article.

Article Processing Charges (APC)

KAREN **do not charge authors** an APC.

Instruction for Authors

A. Writing Rules and Principles

The manuscripts should be written in Sitka text format, and the size of the text should be 10 points (the size of the footnotes should be 8 points).

In terms of spelling and punctuation, except for special cases where the paper or the subject requires, Spelling Book of Turkish Language Association should be taken as a basis.

For Hellenic and other special characters, New Athena Unicode/Minion Pro Display point form must be used.

Except from the main titles, only the first letters of each word of headings within the manuscript should be capitalized and written in bold.

At the beginning of the article, there should be an abstract consisting of minimum 150 and maximum 300 words; and 3 to 5 key words. If the manuscript is written in Turkish the abstract will be written in both Turkish and English. If the manuscript is written in another language, the abstract will be in Turkish, English and the language in which the manuscript is written.

The footnotes should be given at the end of the article. References used in the texts are shown as; the author's surname, date of publication and page (and if used figure or plate) number. References to which are cited in the manuscript only should be given place in the References section at the end of the manuscript; and abbreviations which are used in the text must be explained here.

B. Sample Bibliography and Method of Citing References Bibliography

• Book by a Single Author

Bibliography: Umar, Bilge (1992), *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Footnote: Umar, 1992: 127.

Bibliography: Watson, Alaric (2003), *Aurelian and the Third Century*, London and New York: Routledge.

Footnote: Watson, 2003: 135.

• Book by two or More Authors.

Bibliography: Yıldırım, Ali ve Şimşek, Hasan (2013), *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Footnote: Yıldırım ve Şimşek, 2013: 45-49.

Bibliography: Topaloğlu, Bekir-Yavuz, Y. Şevki-Çelebi, İlyas (1998), *İslam'da İnanç Esasları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Footnote: Topaloğlu, vd., 1998: 32.

• **Chapter Book/Chapter in an Edited Work**

Bibliography: Ágoston, Gabor (2017), “Osmanlı’da Top, Tüfek ve Tabur”, *Osmanlı’da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, (Trans. and Prepared by Kahraman Şakul), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 147- 168.

Footnote: Ágoston, 2017: 152-153.

Bibliography: Köse, Osman (2007), “Rusların Samsun’u Bombardımanı (1915)”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, II. Kitap, (Ed. Cevdet Yılmaz), Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 96-101.

Footnote: Köse, 2007: 99-100.

• **Thesis/Dissertation (MA, PhD)**

Bibliography: Taylan, Hasan Hüseyin (2003), *Köy Ailesinde Aile İçi İlişkiler: Selçuklu Köyü Örneği*, Unpublished Master's Thesis, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Footnote: Taylan, 2003: 25.

Bibliography: Ada, Hüsnü (2011), *Osmanlı Devletinin Hizmetinde İlk Modern Osmanlı Sivil Toplum Örgütü: Osmanlı Hilâl-ı Ahmer Cemiyeti (1868-1911)*, Unpublished Doctoral Dissertation, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Footnote: Ada, 2011: 35.

• **Article**

Bibliography: Toksoy, Ahmet (2007), “Celal ed-din Harezmsah’ın Gürcistan’daki Faaliyetleri”, *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9/1, 137-150.

Footnote: Toksoy, 2007: 142.

Bibliography: Seyhan, Köksal (2000), “Yunus Emre’nin Bir Şiirinde Şehir Alegorisi.” *Türklük Bilgisi Araştırmaları Journal of Turkish Studies*, 24/II, 231 - 280.

Footnote: Seyhan, 2000: 242-243.

• **Conference Paper/Congress/Symposium (Published)**

Bibliography: Demir, Muzaffer (2009), “Antik Dönemde Bir Doğu Karadeniz Kavmi: Khalybler”, *Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu*, 9-11 Ekim 2008, Giresun, I, 67-85.

Footnote: Demir, 2009: 75-77.

Bibliography: Özsait, Mehmet (2000), “İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998, Trabzon)*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 35-45.

Footnote: Özsait, 2000: 38.

Bibliography: Cunbur, Müjgân (1995), "Klâsik Edebiyatımızda Nevruz", *Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgi Şöleni Sempozyumu Bildirileri*, 20-22 Mart 1995, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 37-51.

Footnote: Cunbur, 1995: 46.

• **Citation for an Author with More than one Cited Publication within the Same Year**

Bibliography: Tezcan, Mehmet (2012a), “İpek Yolu ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu Ticaretinde Trabzon’un Yeri”, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Trabzon: Serander Yayınları, 17-48.

Footnote: Tezcan, 2012a: 19.

Bibliography: Ballesteros-Pastor, L. (2011a), “Beyond the Tanais: Tacitus and Quintus Curtus”, *Ancient West and East*, 10, 43-47.

Footnote: Ballesteros, 2011a: 45.

• **Translated Works**

Bibliography: King, Charles (2008), *Karadeniz*, (Trans. by Zülal Kılıç), İstanbul: Kitap Yayınevi.

Footnote: King, 2008: 35.

• **Newspapers /News**

İkdam, 8 Kasım 1918, No: 7809: 2.

Akyol, Taha (28 Şubat 2005), "Sosyal Bilim Ödülleri", *Milliyet*: 5.

Başcı, Erdem (26 Mayıs 2015), "Merkez bankası Faiz Ödemelerine Başlıyor" *Haber Türk*: 4.

Panicker, Jobin (17 Temmuz 2014), "The Gunmen Shot Deat at 'Draw the Prophet Muhammad' Contest in Texas", *The Guardian*: 3.

• Encyclopedia article

Bibliography: Kallek, Cengiz (2007), "Okka", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 338-339.

Footnote: Kallek, 2007: 340.

Electronic Sources

• Journal Article Published on the Internet

Bibliography: Botalov, Sergei G. (2007), "The Asian Migrations of the Alans in the 1st Century AD", *AWE*, 6, 43-56.

http://poj.peetersleuven.be/content.php?url=issue&journal_code=AWE&issue=0&vol=6 (23.09.2011).

Footnote: Botalov, 2007: 44.

Bibliography: Polat, Süleyman (2014), "Kuyucu Murat Paşa'nın Celali Seferi Finansmanı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/2, 563-603.

http://www.egeweb2.ege.edu.tr/tid/dosyalar/XXIX-2_2014/TIDXXIX-2-2014-08.pdf (12.05.2016).

Footnote: Polat, 2014: 566.

• Author Indefinite Article

"Küreselleşme Sürecinde Ulus Devletin Önemi", (14 Nisan 2014). <http://www.dmy.info/ulus-devlet-nedir>.

• Article without author and date

"Tonyukuk" (t.y.), Wikipedia. 15 Aralık 2015 tarihinde şu kaynaktan alınmıştır.

<http://tr.wikipedia.org/wiki/Tonyukuk>. "Black Sea" (n.d), in Wikipedia. Retrived 15 October 2015. http://en.wikipedia.org/wiki/Black_Sea.

Oral Source

Bibliography: Mustafa Acar, Balıkesir/İvrindi-Mallica Köyü 1962, İlkokul, Esnaf.

Footnote: Mustafa Acar, Balıkesir/İvrindi-Mallica Köyü 1962, İlkokul, Esnaf.

• Film or Documentary

Martin, P. (Producer) & Benson, J. (Director), *The Forger* [Film]. Columbia Pictures

• Archives

Bibliography: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Footnote: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti (HR). Siyasi Kısm (SYS), 2899/6.

BOA, DH.İ.UM, 81-1/1-19.

Bibliography: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Footnote: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.0.18.01/1.13/13.5.1.

BCA, 30-18-1-1 / 2-33-12.

Bibliography: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi

Footnote: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), İstiklal Harbi Katalogu (İSH), 33/75.

Bibliography: The National Archives, Foreign Office

Footnote: The National Archives [TNA], Foreign Office [FO], 371/9132/E.10072.

FO, 371/18373/R2627/228/7.

Bibliography: TBMM Zabıt Ceridesi

Footnote: TBMM Zabıt Ceridesi (ZC), Devre 1, İçtima 4, C. 28, 8 Nisan 1923, 345-356.

ZC, Devre 1, içtima 1, 8 Nisan 1923, 351.

KAREN

Yıl/Year: 2019 Cilt/Volume: 5 Sayı/Number: 7

- 1** Karadeniz'de Rusya-ABD Rekabeti ve Ukrayna Krizi
- 11** Trabzon'da Yaşayan Afganistan Uyraklı Sığınmacıların Göç Deneyimleri ve Sorunları
- 31** Karadeniz Türk Balıkçılığının Yüz Yıllık Tarihine Genel Bir Bakış
- 69** Gümüşhane Yöresinde Türk Kozmolojisinin ve Eski Türk İnancının İzleri
- 85** Selçuklular Devrinde Kırım'ın Sosyal, Kültürel, Ekonomik ve Dini Gelişimine Bir Bakış
- 99** Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Karabük Ziyareti 1938

www.ktu.edu.tr/karen
www.dergipark.gov.tr/karen

karen@ktu.edu.tr
karen.dergiler@gmail.com